Академія правових наук України
Інститут вивчення проблем злочинності

ПИТАННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Випуск 13 • Збірник наукових праць •

АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ

ПИТАННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Збірник наукових праць

Видається з 1997 р.
Випуск 13

Харків
ТОВ «Кроссроуд»
2007

ББК 67.308
П35

Засновник
Академія правових наук

Редакційна колегія:
Ю.В. Баулін (головний редактор), В.С. Зеленецький (заст. головного редактора), В.С. Батиргареєва, В.І. Борисов, В.В. Голіна, Ю.М. Грошевий, Л.В. Дорош, В.А. Журавель, О.Г. Кальман, Н.В. Сібільова, В.В. Сташис, А.Х. Степанюк, В.П. Тихий, В.Ю. Шепітько.

П35 Питання боротьби зі злочинністю. Збірник наук. праць. Випуск 13 / Ред. кол.: *Ю.В. Баулін* (голов. ред.) та ін. – Х.: вид-во «Кроссроуд», 2007. – 236 с.

Видавець
Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України
61002, Харків, вул. Пушкінська, 49
Тел.: 715-62-08; 700-65-81

Видавництво
«Кроссроуд»
61001, Харків, вул. Плеханівська, 92А
корп. В, оф. 709, 711
Тел.: 717-32-34; 717-32-35; 717-32-36

Журнал включено до переліку наукових фахових видань (постанова президії ВАК України № 1-05/7 від 09.06.1999 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ № 7460

ББК 67.308

© Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України, 2007
© ТОВ «Кроссроуд», 2007

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 343.915

В.В. Голіна, докт. юрид. наук, професор, член-кор. АПрН України, завідуючий сектору
В.П. Ємельянов, докт. юрид. наук., професор, головний науковий співробітник
С.Ю. Лукашевич, канд. юрид. наук, старший науковий співробітник
М. Г. Колодяжний, мол. наук. співробітник
О.М. Самойлова, мол. наук. співробітник
Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України
м. Харків

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ДЕТЕРМІНАЦІЯ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ, ЩО ВЧИНЮЮТЬСЯ НЕПОВНОЛІТНІМИ

Сектором попередження злочинності серед неповнолітніх та молоді Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України за запланованою тематикою дослідження "Кримінологічні основи запобігання злочинності" здійснюється дослідження за темою "Кримінологічна характеристика злочинів проти життя та здоров'я особи, що вчинюються неповнолітніми". В ході дослідження було проведено репрезентативне вибіркове вивчення 450 архівних кримінальних справ відносно 456 насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи (ст. ст. 115-129 КК України), що були вчинені неповнолітніми, за сім років (2000-2006 рр.) і розглянуті протягом вказаного періоду місцевими та апеляційними судами України, а також вивчення статистичних показників МВС України за період 2001-2006 роки.

Усталеною термінологією при проведенні кримінологічних досліджень є використання багатьох понять, базовим з яких є «кримінологічна характеристика» окремої групи (виду) злочинів. В науковій літературі висловлюються різні точки зору щодо змісту і обсягу цього поняття. Одна група авторів розглядає це

поняття розширено і вважає, що у кримінологічну характеристику окремих видів злочинів слід включати такі складові: 1) просторово-часові параметри, зокрема місце в загальній сукупності злочинів, зв'язки з іншими видами злочинів, основні тенденції розвитку; 2) особливості, що мають значення для розкриття детермінант злочинних проявів, до яких включаються і властивості, що передбачають відповідні особливості тих, хто вчиняє злочини, криміногенні ситуації, характер взаємодії особистості і ситуації, обставини вчинення злочинів; 3) особливості, що мають значення для запобігання злочинів.[1]

Існує і більш вузьке розуміння поняття кримінологічної характеристики окремих видів злочинів. Так, наводиться думка, що кримінологічна характеристика злочинності – це сукупність статистично виражених ознак злочинності, окремих її видів та властивостей особистості злочинців, які використовуються для наукового аналізу.[2] Нами вважається, що більш прийнятним є таке тлумачення поняття «кримінологічна характеристика», що охоплює рівень, коефіцієнти, структуру та динаміку злочинів, виявлення загальних рис особистості тих, хто їх вчиняє, мотиви і цілі їх злочинної поведінки.[3]

Структура насильницької злочинності неповнолітніх характеризується відносною сталістю. За даними проведеного нами дослідження по розглянутим судами України кримінальним справам значна кількість насильницьких злочинів проти життя та здоров'я людини припадає на умисні вбивства і умисні тяжкі тілесні ушкодження, які загалом складають більш, ніж 50% всіх вчинених неповнолітніми злочинів цієї категорії; серед інших насильницьких злочинів найбільш представницькими є такі злочини, як умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (35,7%), умисне легке тілесне ушкодження (6,5%).

В цьому зв'язку на базі статистичних даних МВС України за 2001-2006 роки були встановлені динаміка та питома вага вчинених неповнолітніми умисних вбивств і умисних тяжких тілесних ушкоджень з використанням таких показників: загальна кількість зареєстрованих в Україні злочинів, в тому числі загальна кількість умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень; кількість злочинів, вчинених неповнолітніми, а також кількість вчинених ними умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень (див. табл. 1).

[1] Ястребов В.Б. К вопросу о понятии криминологической характеристики преступлений / Вопросы борьбы с преступностью. Вып. 37. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 16.

[2] Словарь криминологических и статистических терминов / Составители Кальман А.Г., Христич И.А. – Х.: ИИПП АПрН Украины, Издательство «Гимназия», 2001. – С. 43.

[3] Кримінологія. Особлива частина: Навчальний посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман, О.В. Лисодєд; За редакцією І.М. Даньшина. – Харків: Право, 1999. – С. 8-9.

Згідно з цими статистичними даними протягом останніх років в Україні загальна кількість злочинів, а також злочинів, вчинених неповнолітніми, залишається значною, але відмічається позитивна тенденція. Зокрема, кількість злочинів, вчинених неповнолітніми, за останні роки була такою: 2001 рік – 36218; 2002 рік – 32335; 2003 рік – 33493; 2004 рік – 30950; 2005 рік – 26470; 2006 рік – 19888 злочинів. При цьому динаміка зменшення злочинності неповнолітніх здійснюється більш інтенсивно, ніж динаміка по загальній кількості злочинів, водночас постійно зменшується і питома вага злочинів, вчинених неповнолітніми, у загальній кількості злочинів: від 7,2% у 2001 році до 4,7% у 2006 році. В цілому проявляється і тенденція до зменшення кількості умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених неповнолітніми. Так, в Україні неповнолітніми було вчинено умисних вбивств: у 2001 році – 257, у 2002 році – 213, у 2003 році – 187, у 2004 році – 203, у 2005 році – 182, у 2006 році – 177; умисних тяжких тілесних ушкоджень: у 2001 році – 312, у 2002 році – 294, у 2003 році – 296, у 2004 році – 295, у 2005 році – 269, у 2006 році – 246.

Зниження рівня злочинності неповнолітніх взагалі і рівня умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень зокрема можна розцінювати як результат досить ефективної запобіжної діяльності відповідних правоохоронних органів, владних установ та громадських структур, але у будь-якому разі спиратися лише на кількісні характеристики насильницької злочинності неповнолітніх було б суттєвим спрощенням. Тут необхідно встановити також відносні показники та певні кореляції, які мають місце у суспільстві.

За відносними показниками щодо умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених неповнолітніми, встановити позитивну тенденцію неможливо (див. табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка та питома вага умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених в Україні

Дані по Україні \ Роки	2001	2002	2003	2004	2005	2006	У цілому за 6 років
Всього вчинено злочинів	503676	450661	556351	520105	485725	420900	2937418
Динаміка	100%	89,5%	110,5%	103,3%	96,4%	83,6%	-
Кількість умисних вбивств	4517	4296	3875	3632	3315	3220	22855
Динаміка	100%	95,1%	85,8%	80,4%	73,4%	71,3%	-
Питома вага умисних вбивств у загальній кількості злочинів (%)	0,9	0,9	0,7	0,7	0,7	0,8	0,8
Кількість умисних тяжких тілесних ушкоджень	6116	6032	6294	5855	5698	5283	35278
Динаміка	100%	98,6%	102,9%	95,7%	93,2%	86,4%	-
Питома вага умисних тяжких тілесних ушкоджень у загальній кількості злочинів (%)	1,2	1,3	1,1	1,1	1,2	1,2	1,2
Кількість злочинів, вчинених неповнолітніми	36218	32335	33493	30950	26470	19888	179354
Динаміка	100%	89,3%	92,5%	85,5%	73,1%	54,9%	-
Питома вага злочинів, вчинених неповнолітніми у загальній кількості злочинів (%)	7,2	7,2	6,0	6,0	5,5	4,7	6,1
Кількість умисних вбивств, вчинених неповнолітніми	257	213	187	203	182	177	1219
Динаміка	100%	82,9%	72,8%	79,0%	70,8%	68,9%	-
Питома вага умисних вбивств у загальній кількості злочинів, вчинених неповнолітніми (%)	0,7	0,7	0,6	0,7	0,7	0,9	0,7
Питома вага неповнолітніх в загальній кількості умисних вбивств (%)	5,7	5,0	4,8	5,6	5,5	5,5	5,3
Кількість умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених неповнолітніми	312	294	296	295	269	246	1712
Динаміка	100%	94,2%	94,9%	94,6%	86,2%	78,8%	-
Питома вага умисних тяжких тілесних ушкоджень в загальній кількості злочинів, вчинених неповнолітніми (%)	0,9	0,9	0,9	0,9	1,0	1,2	1,0
Питома вага неповнолітніх в загальній кількості умисних тяжких тілесних ушкоджень (%)	4,2	4,9	4,7	5,0	4,7	4,7	4,9

Хоча в цілому і спостерігається динаміка, направлена до зменшення загальної кількості даних злочинів, але вона значно менш інтенсивна, ніж та динаміка, яка проявляться в цілому у злочинності неповнолітніх. Стабільною при стійкій тенденції до росту спостерігається питома вага умисних вбивств і умисних тяжких тілесних ушкоджень в кількості злочинів, вчинених неповнолітніми, а також питома вага неповнолітніх у загальній кількості умисних вбивств і умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених в Україні.

Така картина має місце не тільки в цілому в Україні, але і, наприклад, в Харківській області та м. Харкові (див. табл. 2). Зокрема, у цілому за шість років (2001-2006) питома вага умисних вбивств у злочинності неповнолітніх цих територіальних одиниць складає в Україні 0,7%, в Харківській області – 0,6%, в м. Харкові – 0,6%; питома вага умисних тяжких тілесних ушкоджень у злочинності неповнолітніх складає в Україні 1,0%, в Харківській області – 0,7%, в м. Харкові – 0,7%.

Слід також зазначити, що такі обставини корелюють з досить складною соціально-демографічною ситуацією. За даними раніше проведеного сектором попередження злочинності серед неповнолітніх та молоді ІВПЗ АПрН України дослідження[4] на фоні тенденції до незначного зменшення кількості населення одночасно існує стійка тенденція до значного зменшення кількості і питомої ваги неповнолітнього населення взагалі і неповнолітніх у віці 14-17 років зокрема. Так, за період 2001-2005 років загальна кількість населення в цілому по Харківській області зменшилася на 82433 особи (2,8%), тоді як загальна кількість неповнолітніх за цей же період зменшилася на 91045 осіб (16,5%), а неповнолітніх у віці 14-17 років – на 33851 особу (18,8%); по м. Харкову за цей же період загальна кількість населення зменшилася на 6264 особи (0,4%), тоді як загальна кількість неповнолітніх за цей же період зменшилася на 42185 осіб (16,5%), а неповнолітніх у віці 14-17 років – на 18279 осіб (20,0%).

[4] Див.: Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження: Монографія / Кол. авторів: В.В. Голіна, В.П. Ємельянов, В.Д. Воднік та ін.; За заг. ред. професорів В.В. Голіни, В.П. Ємельянова. – Х.: Право, 2006. – С.5-6,18-19, 287-288.

Таблиця 2

Порівняльний аналіз питомої ваги умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень у злочинності неповнолітніх в Україні, Харківській області та м. Харкові

Показники \ Роки	2001	2002	2003	2004	2005	2006	У цілому за 6 років
По Україні:							
Загальна кількість злочинів	36218	32335	33493	30950	26470	19888	179354
Кількість умисних вбивств	257	213	187	203	182	177	1219
Питома вага (%)	0,7	0,7	0,6	0,7	0,7	0,9	0,7
Кількість умисних тяжких тілесних ушкоджень	312	294	296	295	269	246	1712
Питома вага (%)	0,9	0,9	0,9	0,9	1,0	1,2	1,0
По Харківській області:							
Загальна кількість злочинів	2225	1952	1829	1524	1266	1127	9923
Питома вага у злочинності неповнолітніх в Україні (%)	6,1	6,0	5,7	4,3	4,8	5,7	5,5
Кількість умисних вбивств	14	10	8	14	9	5	60
Питома вага у злочинності неповнолітніх Харківської області (%)	0,6	0,5	0,4	0,9	0,7	0,4	0,6
Питома вага серед умисних вбивств, вчинених неповнолітніми в Україні (%)	5,4	4,7	4,3	6,9	4,9	2,8	4,9
Кількість умисних тяжких тілесних ушкоджень	25	8	10	11	6	7	67
Питома вага у злочинності неповнолітніх Харківської області (%)	1,1	0,4	0,5	0,7	0,5	0,6	0,7
Питома вага серед умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених неповнолітніми в Україні (%)	8,0	2,7	3,4	3,7	2,2	2,8	3,9
По м. Харкову:							
Загальна кількість злочинів	906	871	794	632	526	550	4279
Питома вага у злочинності неповнолітніх в Україні (%)	2,5	2,7	2,4	2,0	2,0	2,8	2,4
Кількість умисних вбивств	6	4	4	4	3	4	25
Питома вага у злочинності неповнолітніх м.Харкова (%)	0,7	0,5	0,5	0,6	0,6	0,7	0,6
Питома вага серед умисних вбивств, чинених неповнолітніми в Україні (%)	2,3	1,9	2,1	2,0	1,6	2,3	2,1
Кількість умисних тяжких тілесних ушкоджень	14	3	6	4	1	4	32
Питома вага у злочинності неповнолітніх м.Харкова (%)	1,5	0,3	0,8	0,6	0,2	0,7	0,7
Питома вага серед умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених неповнолітніми в Україні (%)	4,5	1,0	2,0	1,4	0,3	1,6	1,9

У цьому зв'язку у розрахунку на 10.000 неповнолітніх у віці 14-17 років показники виходять такими, що про стабільну позитивну тенденцію у злочинності неповнолітніх говорити вже не приходиться, тим більше, коли йдеться про засуджених неповнолітніх. У розрахунку на 10.000 неповнолітніх Харківської області у віці 14-17 років приходилось засуджених: у 2001 році – 82,2; у 2002 році – 86,7: у 2003 році – 87,4; у 2004 році – 106,4; у 2005 році – 90,6.

Продовжуючи аналіз кримінологічної характеристики насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи, що вчинюються неповнолітніми, необхідно розглянути такий її якісний показник як географія, тобто поширювання цього виду злочинності по території України.[5] Так, за результатами нашого дослідження більшість злочинів вказаної категорії вчинювались у обласних центрах України, тобто в крупних містах (див. діаграму 1).

Діаграма 1

Дані про вчинення неповнолітніми насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи за видом населеного пункту

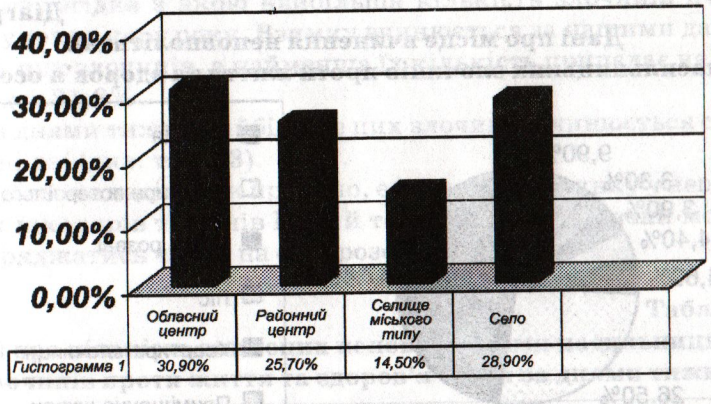

На цей вид населених пунктів припадає більше третини всіх вивчених нами насильницьких злочинів. І це в першу чергу пояснюється високою щільністю населення обласних центрів, таким чином більшою ймовірністю різноманітних конфліктних ситуацій та можливістю реалізації злочинної мотивації підлітків.

[5] Литвак О. Злочинність, її причини та профілактика. – К.: Україна, 1997. – С. 20.

Що стосується мотивів вчинення неповнолітніми насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи, то ми дійшли висновку, що 330 з них (72,4%) було вчинено або з так званих неприязних відносин, або з корисливих мотивів. У вивчених нами кримінальних справах слідчі у 50% випадків вказували на наявність у неповнолітніх злочинців неприязних відносин з потерпілою особою. Ці відносини характеризуються підвищеною конфліктністю, яка має, як правило, ситуативне забарвлення і наслідком якої вже є взаємні образи злочинця і жертви, бійка на фоні вживання (іноді сумісного) спиртних напоїв. Корислива мотивація мала місце у 22,4% вивчених злочинів. Реалізуючи корисливо-насильницьку мотивацію, неповнолітні вчиняють також корисливо-насильницькі злочини, зокрема розбійні напади. І розповсюдженою ситуацією є вчинення підлітками розбоїв, які поєднані із вбивством жертви, оскільки таким чином долається опір з боку потерпілого, а також ліквідується небажана особа, яка може дати свідчення по таким тяжким злочинам.

Цікавою є інформація, яка торкається місця вчинення злочинів цієї категорії (див. діаграму 2).

Діаграма 2

Дані про місце вчинення неповнолітніми насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи

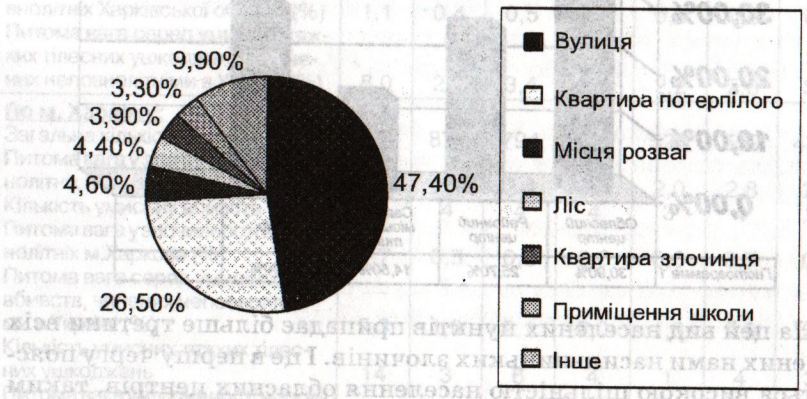

Не дивним є те, що майже половина цих злочинів вчинюється неповнолітніми саме на вулиці: тут підлітки проводять найбільше часу, їх спілкування, дозвілля пов'язані з вуличним способом життя. В наш час далеко не кожний підліток ходить до

спортклубу, відвідує театри, концерти. На це в них просто немає грошей, оскільки вони ще матеріально залежні від батьків і, враховуючи те, що більшість з них є вихідцями з неповних або неблагополучних родин. Тому справедливо неповнолітніх сучасної України можна назвати «дітьми вулиці». Друге місце за розповсюдженістю (26,5%) посідає вчинення цих злочинів в квартирі потерпілого. І це насамперед пов'язано із сумісним вживанням спиртних напоїв, після чого в більшості випадків з'являється певна подія, яка породжує конфлікт в стосунках і кінець-кінцем заподіюються тілесні ушкодження.

Як і всій злочинності, насильницькій злочинності неповнолітніх проти життя та здоров'я особи притаманні сезонні коливання. Найбільша частка цих злочинів припадає на весняний період і складає 30%. Ця проблема досліджується криміналогами ще з часів становлення цієї науки. Наприклад, Чезаре Ломброзо свого часу зауважив, що для широти, на якій знаходиться територія сучасної України, характерний найбільший рівень злочинності саме у весняний місяць квітень.[6] Також вказаний показник, отриманий в результаті нашого дослідження, майже співпадає з офіційною статистичною інформацією МВС України, згідно з якою найбільша кількість злочинів вчинюється у теплу пору року. Взимку вчинюється за нашими даними 27,4% цих злочинів, а найменша їх кількість припадає на осінь і складає 21,8%.

За днями тижня найбільше цих злочинів вчинюється саме у вихідні дні (див. табл. 3).

Субота та неділя, як правило, є днями відпочинку у неповнолітніх школярів та учнів ПТУ й технікумів, коли вони можуть розпоряджатись часом на свій розсуд.

Таблиця 3

Дані про кількість вчинених неповнолітніми насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи за днями тижня

Понеділок	Вівторок	Середа	Четвер	П'ятниця	Субота	Неділя
54	39	60	62	57	98	86
11,8%	8,6%	13,2%	13,6%	12,5%	21,5%	18,8%

[6] Ломброзо Ч. Преступление. Новейшие успехи науки о преступнике. Анархисты / Сост. и предисл. В. С. Овчинского. – М.: ИНФРА-М, 2004. – С. 7.

Вчинення неповнолітніми злочинів, передбачених ст.ст. 115-129 КК України за результатами нашого дослідження пов'язано з вечірніми часами, на які припадає майже ¾ всіх зазначених злочинів. Активність підлітків підвищується з 16.00 до 20.00 години, коли вчинюється майже третина (31,4%) всіх насильницьких злочинів зазначеної категорії. З 20.00 до 24.00 години фіксується найбільша кількість цих злочинів – 38,8%. Потім спостерігається поступове зниження протягом нічних та ранкових часів доби. Отже, найбільшу кількість цих злочинів у вечірні часи можна пояснити тим, що неповнолітні злочинці до цього моменту встигають придбати алкогольні напої, які вживають не одну годину у компанії собі подібних. Алкогольне сп'яніння призводить до переважання в їх поведінці руйнівних, агресивно-імпульсивних вчинків, пригнічення процесів психологічного гальмування та до переважання процесів збудження. Це в свою чергу призводить до пошуку «пригод» на вулиці, до підвищеної конфліктності у стосунках з оточуючими, до проявів немотивованої агресії і по відношенню до незнайомих осіб та інших девіацій на межі злочинного та незлочинного.

Аналіз матеріалів кримінальних справ показав, що насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи вчинюються неповнолітніми у 38,6% випадків у співучасті без розподілу ролей, тобто усі співучасники цих злочинів були співвиконавцями. Групи у переважній більшості складались стихійно і тільки з неповнолітніх та налічували 2 особи у 67,6% цих злочинів, 3-5 злочинців – у 30,7% таких діянь і 6-10 осіб – у 1,7% випадків.

Науковий інтерес становить також інформація, яка торкається способів вчинення таких злочинів підлітками, які використовували в деяких випадках різні їх види. Ці показники наведені в таблиці 4.

Таблиця 4

Дані про способи вчинення неповнолітніми насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи

Нанесення тілесних ушкоджень різними предметами побутового призначення	Нанесення тілесних ушкоджень руками і ногами	Задушення	Нанесення ударів ножем	Постріл із вогнепальної зброї	Нанесення опіків	Закопав потерпілого заживо	Інше
81	258	33	90	10	9	1	26
17,8%	56,6%	7,2%	19,7%	2,2%	2,0%	0,2%	5,7%

Таким чином, можна констатувати, що більшість таких діянь вчинюється неповнолітніми шляхом нанесення тілесних ушкоджень руками і ногами, тобто без використання якихось знарядь. А іноді такі способи є найзухвалішими та найжорстокішими. Так, Апеляційним судом Луганської області у 2003 р. була розглянута кримінальна справа про обвинувачення неповнолітнього Д., який у стані алкогольного сп'яніння побачив незнайомого Б., який лежав на землі у стані сильного сп'яніння. У Д. виник намір на заволодіння майном Б., для чого він почав шукати гроші у кишенях потерпілого. Після того, як Б. на словах почав виражати своє невдоволення, Д. наніс стільки за своєю силою та кількістю тілесних ушкоджень руками і ногами, що Б. помер на місці. Після цього неповнолітній Д. заволодів 15-ма (!) копійками.[7]

Це свідчить про те, що масив злочинів, пов'язаних із заподіянням тілесних ушкоджень тільки руками і ногами (56,6%), має ситуативний, тобто неконтрольований потерпілим характер, коли злочинці не мають заздалегідь обміркованого наміру вчинити злочин, вони в момент вчинення злочину підвладні своїм агресивним та неадекватним обставинам злочину емоціям. Друге місце в цьому контексті (17,8%) посідає спосіб вчинення насильницьких злочинів, який пов'язаний із нанесенням тілесних ушкоджень різними предметами побутового призначення. Тобто це говорить про те, що майже в кожному п'ятому з цих злочинів підлітки наносили удари за допомогою предметів, які знаходились під рукою (посуд, садовий інвентар, коцюби і т. і.).

Звичайно, що не всі насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи, які вчинюються неповнолітніми, попадають в поле зору правоохоронних органів. За межами статистичного обліку залишається латентна (прихована) злочинність, так звана «темна цифра» злочинності, тобто сукупність не виявлених і не включених в статистичну звітність злочинів.[8] За деякими міжнародними підрахунками вона становить 60% від фактично вчинених злочинів. Якщо розглядати вид злочинності, який досліджується нами, то його рівень латентності не перевищує по-

[7] Архів Апеляційного суду Луганської області за 2003 р.

[8] Кримінологія: Загальна та Особлива частини: [Підручник для студентів юрид. спец. вищ. навч. закладів] / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман, О.В. Лисодєд; За ред. проф. І.М. Даньшина. – Харків: Право, 2003. – С. 44-45.

ловини від кількості зареєстрованих, тобто такі злочинні посягання мають мінімальний рівень латентності.[9] Це в першу чергу пов'язано з тим, що основна частка цієї злочинності (вбивства та тяжкі тілесні ушкодження) це ті злочини, які приховати важко, а, по-друге, безглуздо. З одного боку, потерпілі після отримання значних тілесних ушкоджень звертаються за кваліфікованою допомогою до медичних установ, а з другого – до правоохоронних органів за захистом своїх прав та законних інтересів, компенсацією моральної та матеріальної шкоди, які були завдані цим злочином. Отже, такі злочини в переважній більшості є досить явними.

Тому задача вивчення та запобігання злочинності неповнолітніх є досить актуальною, особливо таких її різновидів як злочини проти життя та здоров'я особи, серед яких значна кількість припадає на умисні вбивства та умисні тяжкі тілесні ушкодження.

При порівнянні результатів, отриманих після проведення нашого дослідження із статистичними даними МВС України за 2001-2006 роки про кількість зареєстрованих щороку в Україні умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених неповнолітніми, виходить, що в представленій виборці кількість вивчених вбивств майже дорівнює середньорічному показнику цих злочинів в цілому по Україні, а кількість вивчених умисних тяжких тілесних ушкоджень складає більше 40% від середньорічного показника цих злочинів в нашій державі. До цього слід додати, що вибірка кримінальних справ здійснена у Вінницькій, Волинській, Закарпатській, Кіровоградській, Київській, Луганській, Полтавській, Сумській, Тернопільській, Харківській, Херсонській, Черкаській, Чернівецькій, Чернігівській областях, Автономній Республіці Крим, м. Київ та м. Севастополь, тобто цією вибіркою охоплена значна територія України. Це свідчить про репрезентативність вибіркового вивчення і достовірність висновків відносно особи злочинця, а також причин і умов вчинення неповнолітніми злочинів проти життя та здоров'я особи.

[9] Оболонцев В. Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії та практики попередження. – Х.: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2005. – С. 73.

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ НЕПОВНОЛІТНЬОГО

Особа злочинця – абстрактне поняття, за допомогою якого в кримінології створюється узагальнений портрет людини, яка вчинила злочин, і яке дозволяє: визначитися з найбільш типовими характерними негативними рисами конкретних злочинців за основними кримінологічними показниками; побачити, які з цих рис найбільш розповсюджені і безпосередньо пов'язані зі злочинною поведінкою і мотивацією; встановити джерела формування негативних властивостей і якостей людини, під впливом яких особа вчинила злочин; дослідити взаємозв'язок соціального і біологічного в особі на різних етапах її становлення, розвитку і у конкретних життєвих ситуаціях, а також роль фізичних і психічних вад у детермінації злочинної поведінки; надати типологію злочинців.

Як відмічається в кримінологічній літературі, поняття „особа злочинця" поєднує в собі соціологічне поняття особи і юридичне поняття злочинця, тому проблема особи злочинця має вирішуватись на основі загальносоціального вчення про особу. Поняття «людина» включає нерозривну єдність різних сторін її суті: соціальної і біологічної. У понятті «особа» фіксується лише специфічно соціальні ознаки[10].

Взагалі під особою, особистістю розуміється стала система соціально значущих рис, які характеризують людину того чи іншого суспільства чи спільності. Наприклад, пересічний громадянин і кримінальний авторитет. Категорія «особа» за широким змістом включає в себе такі її складові, як: темперамент, здібності, характер (норов), темп реакцій на зовнішні подразники, світогляд, вольові та емоційні якості тощо. Характер вважається базисом особи і формується він в основному в підлітковому віці, коли людина вимушена вже самостійно адаптуватись до зовнішнього середовища. Характер – це індивідуальна сукупність сталих психологічних особливостей людини, яка обумовлює типовий для даного суб'єкта спосіб поведінки у певних життєвих умовах і обставинах.

Людина не народжується особою, особистістю, а стає нею в процесі онтогенезу, засвоюючи – через призму індивідуальних

[10] Курс кримінології: Загальна частина: Підручник: У 2 кн. / О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик та ін.; За заг. ред.. О.М. Джужа. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 92-93.

біолого-соціальних комплексів і корпоративних вимог – навколишню дійсність, традиції, погляди, норми моралі, права та ін. Процес, протягом якого людина розвивається і змінюється, отримуючи конкретне соціальне обличчя, називається соціалізацією. Вважаємо, що процес соціалізації проходить складно, багато в чому залежить від уроджених якостей людини, які або сприяють засвоєнню і закріпленню загальнолюдських цінностей, або навпаки – сприяють засвоєнню негативних зразків стереотипів поведінки і їх внутрішню обґрунтованість (так би мовити для себе). Ми є прибічниками теорії, що дефектами соціалізації, її повноти, перекручення, відсутністю блокуючих перешкод на шляху впливу негативної інформації і створюється спочатку криміногенна особа, а з вчиненням нею злочину – особа злочинця.

Отже, усі люди, які мають певний розвиток свідомості і здібні більш-менш керувати та контролювати свою поведінку являються особами, особистостями. Саме в цьому, а не в якомусь іншому розумінні вживається у даному контексті поняття «особа злочинця».

Таким чином, особа злочинця – це сукупність соціально значущих властивостей, рис, психічних і моральних дефектів соціалізації, які в тій чи іншій мірі типово притаманні суб'єктам злочинів. Саме на цих положеннях базувалося проведене сектором попередження злочинності серед неповнолітніх та молоді Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України кримінологічне дослідження насильницької злочинності неповнолітніх проти життя і здоров'я особи.

У літературних джерелах відмічається, що особистісна характеристика підлітків-злочинців має суттєві особливості у порівнянні з цими властивостями злочинців з інших соціально-вікових груп. Дані особливості пов'язані з тим, що на загальні закономірності формування та поведінкової реалізації криміногенних рис особи, взаємодіючих рис з певними зовнішніми факторами[11] суттєво впливають «накладення» вікової психології (і особливо її деформації), як і специфіка соціального статусу, сфери спілкування і життєдіяльності підлітків, взаємодії з середовищем функціонування[12].

[11] Яковлев А.М. Некоторые теоретические вопросы общей методики изучения личности преступника. – М., 1965. – С. 59.

[12] Курс советской криминологии: Предупреждение преступности. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 248.

З огляду на особливості рис неповнолітніх злочинців, які вчинили насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи, перед дослідниками стояли завдання: а) описати найбільш типові для даного контингенту злочинців соціально-демографічні ознаки, культурно-освітній статус, коло і зміст потреб та інтересів, відношення до соціальної діяльності, ціннісні орієнтації у сфері права і моралі, емоційно-вольову характеристику, стан соматичного і психологічного здоров'я; б) розглянути специфіку цих кількісно-якісних показників у порівнянні з аналогічними характеристиками неповнолітніх, які вчинили злочини у м. Харкові протягом 2001-2005 років і злочинність яких досліджувалася фахівцями сектору[13]; в) визначити ключові, інтегративні особливості, спрямованості, позиції особи, які безпосередньо у взаємодії з оточуючим середовищем та ситуацією спонукали до вибору злочинного варіанта поведінки; г) виділити основні типи неповнолітніх злочинців, які вчинили насильницькі злочини[14].

Проведене дослідження свідчить, що переважна більшість насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи вчиняють юнаки – 92,9%. За віковим діапазоном найбільш висока кримінальна активність спостерігається серед засуджених за тяжкі і особливо тяжкі злочини у такій віковій групі, як 16-17 років (відповідно 27,2 і 57,1%). Висока кримінальна активність зазначеної вікової групи пояснюється тим, що у цьому віці вбивства і тяжкі тілесні ушкодження найчастіше вичиняються з чітко визначених корисливих мотивів, хуліганських спонукань, помсти, ревнощів (більше 45%). Звертає на себе увагу великий відсоток (50%) невизначеності мотиву вчинення багатьох насильницьких злочинів, точніше, часто в архівних кримінальних справах органи досудового слідства і суд указують на такий мотив, як «неприязні відносини», хоча у психології даний мотив неприйнятний. Ледве чи це вірно. Нерідко за цією примітивною фразеологією ховаються (навмисно чи внаслідок юридичної безграмотності) хуліганські спонукання, але кваліфікація вбивства за цією обтяжуючою кваліфікуючою ознакою тягне неблагоприємні наслідки як для винного (неповнолітнього), так і для інших

[13] Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження: Монографія / Кол. авторів: В.В. Голіна, В.П. Ємельянов, В.Д. Водник та ін.; За заг. ред. професорів В.В. Голіни та В.П. Ємельянова. – Х.: Право, 2006. – С. 41-56.

[14] Курс советской криминологии: Предупреждение преступности. – С. 248-249.

зацікавлених сторін, у тому числі показників кримінально-правової статистики.

Внесок дівчат у насильницьку злочинність проти життя та здоров'я особи залишається відносно стабільним – 7%[15]. Проявом часу стає суперництво між хлопцями і дівчатами щодо демонстрації виняткового цинізму, надмірної жорстокості при вчиненні насильницьких злочинів. Слід визнати, що дівчата за цими показниками не поступаються юнакам, а в окремих випадках упевнено утримують лідерство. На думку кримінологів, майже для 40% насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми – і юнаками, і дівчатами – притаманний мотив самоствердження через абсолютну владу над жертвою, глузування над її беззахисністю, що призводить до жорстокості злочинця, вимищення гніву й агресії на зваленій жертві[16].

До соціально-демографічної характеристики особи підлітків, що вчинили насильницькі злочини проти життя та здоров'я, щільно прилягає освітньо-культурний. У попередніх наших дослідженнях корисливо-насильницької злочинності неповнолітніх м. Харкова вже відмічалось, що їх освітній рівень «демонструє очевидне відставання освіченості від вікових характеристик». Так, абсолютна більшість засуджених мають неповну середню освіту – 67,6% , натомість базову середню освіту на момент вчинення злочину встигли закінчити лише 16,7% підлітків, це при тому, що питома вага 17-річних (загальний вік отримання середньої освіти) становить 45% . Середньо-спеціальну освіту мають 12,8% неповнолітніх, переважна більшість із них – випускники ПТУ. Початкову освіту (до чотирьох класів) мали 2,1% респондентів; неграмотні становили 0,8%[17]. У ході вибіркового дослідження насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи нами отримана дещо схожа інформація. Неповну середню освіту мали 69,6% злочинців неповнолітніх, середню – 26,6% , початкову – 1,3% , неграмотні – 0,9% , а питома вага 17-річних дорівнює 57,1% . Ці показники повинні настороювати, бо суттєвих змін не відбувається. Ще за радянських часів кримінологічні дослідження злочинності неповнолітніх свідчили про фактичне відставання більшості неповнолітніх злочинців за рівнем знання, загальному розвитку і культурі, потребам і інтересам. Таке відставання є дійсно однією з головних і важко подоланих особистісних характеристик неповнолітніх. Воно значно утруднює соціалізацію підлітків і його ресоціалізацію. Як відмічалось в деяких літературних джерелах, низька освіта і низька культура особистості по-перше, є наслідком морально-правової її деформації, а потім вже справляє зворотній вплив на свідомість і поведінку. Якщо зіставити ці дані з відомостями про працевлаштування і обстановкою в сім'ї підлітка, то отриманий набір негативних явищ набуває високого криміногенного ступеня[18].

[15] Миллер А.И. Противоправное поведение несовершеннолетних. Генезис и ранняя профилактика. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 66.

[16] Доронин Г.Н. Предупреждение насильственных преступлений несовершеннолетних. – Томск: изд-во Томского ун-та, 1984. – С. 20-24, 29, 35.

[17] Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження: Монографія / Кол. авторів: В.В. Голіна, В.П. Ємельянов, В.Д. Водник та ін.; За заг. ред. професорів В.В. Голіни та В.П. Ємельянова. – Х.: Право, 2006. – С. 44-45.

Таблиця 5

Дані про освіту, працевлаштування (навчання) та обстановку в сім'ї неповнолітніх злочинців, які вчинили насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи

Відомості про питому вагу 17-річних у структурі злочинів-неповнолітніх	Середня освіта	Не працює, не навчається	Обстановка в сім'ї неповнолітнього		
			Ненормальні стосунки	Не підтримує стосунків	Не має родини
57,1%	26,6%	44,0%	28,8%	2,4%	1,6%

Пояснення отриманих результатів слід шукати, як вже було сказано, в площині традиційного неблагополуччя підліткового середовища, вихідцями з якого є досліджувані підлітки, та глибинної кризи такої ланки соціалізації як школа. За сучасних умов якість та доступність базової середньої освіти прямо залежить як від розумово-інтелектуальних здібностей учнів, так і від ресурсних можливостей батьків. Зрозуміло, що підлітки із неблагополучних сімей через обтяжену спадковість, педагогічну занедбаність, низький матеріальний статок, статус батьків вже на початкових етапах навчання суттєво поступаються своїм однолітками із благополучних сімей в інтелектуальному і емоційному розвитку, що тягне за собою хронічне незасвоєння шкіль-

[18] Голина В.В. Криминологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений. – К.: УМИ ВО, 1989. – С. 19-20.

ної програми, нівелює пізнавальний інтерес до опанування нових знань, а разом створює грізну постать «трудного» підлітка. З цього приводу в наукових публікаціях відмічається, що 43% неповнолітніх злочинців свого часу стикалися з елементарним нерозумінням навчального матеріалу[19].

За національною належністю основний масив насильницьких злочинів неповнолітніх складають українці (88,6%), що відповідає демографічному складу населення України. Росіяни займають 7,6%. Незначна доля підлітків інших національностей (білоруси, татари, грузини, вірмени тощо). Установити кореляційну залежність між національністю підлітків і вчиненням насильницьких злочинів про життя та здоров'я особи не виявляється можливим.

Традиційною соціально-демографічною ознакою кримінологічної характеристики особи злочинця є характеристика родини, в якій виховувався винний. Ці дані представлені таблицею 6.

Таблиця 6

Характеристика родини злочинця-неповнолітнього

Повна сім'я	Неповна сім'я	Виховувався родичами	Виховувався у дитячому будинку	Інше	Немає відомостей у кримінальній справі
153	156	21	12	0	210
27,7%	28,3%	3,8%	2,2%	0%	38,0%

Вихідці з неповної сім'ї, з дитячих будинків, вихованці родичів загалом складають більше 34%, тобто ⅓ усіх злочинців. На цей негативний факт указується у всіх дослідженнях і він став хрестоматійним. Мова йде перш за все про внутрішню ситуацію в сім'ї, а саме про: сімейне неблагополуччя (пияцтво, наркоманію, статевий аморалізм, прояви сімейного насильства, жорстокість, цинізм тощо), психологічний дискомфорт, обмеження або ухилення батьків від соціально корисної виховної функції та ін.[20] До речі, інтерв'ювання 100 вихованців Курязької виховної колонії, де відбувають покарання підлітки, які повторно вчинили новий умисний злочин, ще раз підтверджують тезу, що злочинність неповнолітніх, у тому числі насильницька, – це, образно кажучи, злочинність сімейного неблагополуччя. Узагальнені дані свідчать, що 22,6% майбутніх злочинців виховувалися у неповних родинах; 8,2% – вихованці інтернатів; 11% – підлітки, які мали батьків, але проживали з близькими родичами (дід, баба, дядько та ін.); решта зростала у структурно повних сім'ях. Щодо психологічного клімату в батьківській родині 13,8% опитуваних зізналися, що зростали в атмосфері сімейного насильства, втікали з дому; рівно стільки ж відмовилися відповідати на болюче для них питання, що дає підстави припустити наявність аналогічних проблем у стосунках з батьками; 5,5% повідомили, що батьки не цікавилися їхніми проблемами, кожний жив своїм особистим життям. Решта вважали, що не відчували сімейно-родинного відчуження[21]. Треба звернути увагу і на те, що своєю делінквентною поведінкою підліток сам створює сімейне неблагополуччя. У 38% архівних кримінальних справ (табл. 6) немає відомостей про характер сімейних стосунків. Не виключно, що в сучасних умовах відсоток сімейного неблагополуччя значно вищий. Із наведеного виходить, що значна доля майбутніх злочинців – це «трудні» підлітки, підлітки з дефектною структурою особистості і криміногенним оточуючим середовищем.

Кримінально-правова характеристика особи злочинця-неповнолітнього – це дані не лише про вид і ступінь тяжкості вчиненого злочину, а й про інші показники, зокрема, одноособовий чи груповий характер злочинної поведінки, рецидив чи інші різновиди повторності злочинів, форми співучасті, інтенсивність прояву антисуспільної спрямованості особи, наявність судимостей, характер злочинів, що були вчинені винними до засудження за насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи, причини припинення злочинної діяльності, каральна практика тощо. Отже, узагальнена кримінально-правова характеристика насильницьких злочинців-неповнолітніх дає певне уявлення, по-перше, про генезис злочинної поведінки, тобто чи є насильницькі злочини ізольованим випадковим актом у біографії підлітків, чи це ланка ланцюга поступового нарощування інтенсивності і суспільної небезпеки кримінальної поведінки; по-друге, про мотиваційні змі-

[19] Перепелица Т.Г. Аналіз чинників та передумов злочинної поведінки підлітків у процесі соціалізації. – К.: Київський ун-т ім. Т. Шевченка, 1999. – С. 12.

[20] Долгова А.И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 47.

[21] Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження: Монографія / Кол. авторів: В.В. Голіна, В.П. Ємельянов, В.Д. Водник та ін.; За заг. ред. професорів В.В. Голіни та В.П. Ємельянова. – Х.: Право, 2006. – С. 52-53.

ни у кримінальній поведінці підлітків; по-третє, про особу потерпілого, а головне – про стереотипи взаємовідношень злочинців і потерпілих, що потягли за собою вчинення саме насильницьких злочинів. Треба сказати, що не всі ці дані є можливість отримати з матеріалів архівних кримінальних справ.

Розподіл за статтями КК України масиву вивчених архівних кримінальних справ (нагадаємо, він складає 456 злочинів) нами проведений за допомогою таблиці 7.

Таблиця 7

Вид і кількість вчинених неповнолітніми насильницьких злочинів (ст.ст. 115-129 КК України)

Вбивство (ст.115 КК)	Тяжкі тілесні ушкодження, що спричинили смерть потерпілого (ч.2 ст.121 КК)	Тяжкі тілесні ушкодження (ст.121 КК)	Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст.122 КК)	Умисне легке тілесне ушкодження (ч.1 ст. 125 КК)	Легке тілесне ушкодження (ч.2) ст. 125 КК	Побої, мордування (ст.126 КК)
152	31	79	167	12	18	7
32,7%	6,7%	17,0%	35,7%	2,6%	3,9%	1,5%

Як бачимо, із 456 насильницьких злочинів свою кримінальну кар'єру (а деякі і продовжували) з убивств починало що якнайменше 152 особи (32,7%), 110 осіб або 23,7% – із тяжких тілесних ушкоджень, у тому числі тих з них, що спричинили смерть потерпілого (потерпілих), тобто 56,4%. Ушкодження середньої тяжкості дорівнюють 35,7%. Разом зазначені злочинні наслідки складають майже 92,1% від усіх вивчених нами насильницьких злочинів неповнолітніх по архівних кримінальних справах. З урахуванням того, що у 60,1% випадків умисел на вчинення злочину виник раптово, це свідчить про жорстокість, нелюдське ставлення до жертви, емоційну та інтелектуальну нездатність до співпереживання, жалю. Як зазначалося нами раніше, жоден з убивць при вчиненні часом найжорстокіших вбивств не втратив самовладання, але самі себе багато з винних розцінювали як дуже сприйнятливих, вразливих і ранимих людей[22].

[22] Голіна В.В. Кримінологічна характеристика і попередження злочинності неповнолітніх // Питання боротьби зі злочинністю. Зб. наук. праць. – Х.: Право. – Вип. 8. – С. 72.

Цікаві дані, отримані нами при вивченні поведінки і характеру злочинів, що були вчинені винними до засудження їх за насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи, які представлені таблицями 6, 7, 8, 9, 10, 11.

Таблиця 8

Судимість неповнолітніх за попередні злочини за матеріалами вивчених архівних кримінальних справ

Не судимий	Судимість погашена чи знята	Судимість	Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням заходів виховного характеру	Звільнення від відбування покарання з випробуванням	Звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру
453	9	90	0	0	0
82,1%	1,6%	16,3%	0%	0%	0%

Таблиця 9

Характер злочинів, що були вчинені неповнолітніми до засудження за насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи і які мають судимість (90 осіб)

Насильницькі злочини	Корисливі злочини	Корисливо-насильницькі злочини	Злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів	Інші злочини
14	52	17	7	0
15,6%	57,8%	18,8%	7,8%	0%

Таблиця 10

Тривалість часу між звільненням за відбуттям покарання за перший злочин і останнім засудженням

До 3 міс.	До 6 міс.	До 1 року	До 3 років	До 5 років
6	5	62	17	0
6,7%	5,6%	68,8%	18,9%	0%

Таблиця 11

Тривалість злочинної діяльності

Один епізод	Два епізоди	Три і більше
546	6	0
98,9%	1,1%	0%

Таблиця 12

Стан винного в момент вчинення злочину

Тверезий	Алкогольне сп'яніння	Сильне алкогольне сп'яніння	Наркотичне сп'яніння	Сильне душевне хвилювання	Інше
252	223	68	0	9	0
45,7%	40,4%	12,3%	0%	1,6%	0%

Таблиця 13

Причини припинення злочинної діяльності злочинця-неповнолітнього

Затримання по «гарячих слідах» працівниками правоохоронних органів	Явка з повинною	Затримання громадянами (сусідами, випадковими свідками та ін.)	Затриманий внаслідок проведення оперативно-розшукової діяльності	Немає відомостей
174	91	25	122	140
31,5%	16,5%	4,5%	22,1%	25,4%

Порівняння даних наведених таблиць виявляє певні тенденції стосовно кримінально-правової характеристики злочинця-неповнолітнього в Україні, а саме:

– майже 60% злочинців-неповнолітніх, які вчинили насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи – це вбивці і причинителі тяжких тілесних ушкоджень;

- більшість з них не мали чіткого умислу на вчинення конкретного злочину, цілком покладаючись на випадок та дії інших співучасників;

- кожний 4,5-ий мав або має судимість за насильницькі, корисливо-насильницькі і корисливі злочини;

- перша судимість не стала пересторогою, а, виходить, сприяла вчиненню більш тяжкого злочину, тому що до 1 року рецидив злочинів складає більше 80% ;

- вбивці і злочинці, які заподіяли тяжкі тілесні ушкодження, відрізняються своєю алогічністю, імпульсивністю, жорстокістю, без чітко визначеного мотиву вчинення злочину;

- більше 50% підлітків вчинили злочини у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, що обумовлювало, а точніше підсилювало, як вважається, неконтрольованість дій і почуттів при вчиненні злочинів;

- викликає сумніви така причина припинення злочинної діяльності, як явка з повинною (кожний шостий злочинець). Більш ймовірне припущення про створення правоохоронними органами штучної явки зі щирим каяттям як засіб розкриття злочину і пом'якшення майбутнього покарання.

Третьою складовою кримінологічної характеристики особи злочинця-неповнолітнього є морально-психологічні якості особливості. В багатьох літературних джерелах минулого і сучасності відмічаються достатньо серйозні і глибокі деформації моральних та правових ціннісних орієнтацій підлітків, навколо яких обертаються помисли і почуття неповнолітнього, і з точки зору яких вирішується багато життєвих питань[23]. Як правило, у неповнолітніх злочинців, у тому числі і тих, хто вчинив насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи, бо вони нічим не відрізняються від своїх однолітків, що вчинили інші види злочинів:

а) мають місце «ножиці» між відомими їм загально соціальними цінностями і фактично сприйманими ними цінностями референтного мікросередовища, яке примушує керуватися ними у повсякденному житті;

б) вище за все ставляться інтереси цієї референтної групи або кола осіб, з якими підлітки поєднані товариським спілкуванням, емоційною приязню, солідарністю, що характерно для тих, хто вчинює насильницькі злочини;

в) на перше місце виділяється орієнтація на престиж, авторитет в групі спілкування будь-якою ціною;

г) поняття товариства, обов'язку, честі, совісті, чесності, довіри тощо переосмислюються, виходячи з групових ціннісних орієнтацій;

д) життєві цілі зміщуються в бік психологічного комфорту в групі, негайного задоволення, споживацтва;

е) здійснюється «нейтралізація», облагородження у власних очах своїх дій, їх мотивів і спотворення оцінок поведінки особи потерпілого;

є) визнається допустимим порушення кримінально-правової чи будь-якої іншої заборони, якщо «дуже необхідно», у тому числі якщо це потребують інтереси групи;

---

[23] Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження: Монографія / Кол. авторів: В.В. Голіна, В.П. Ємельянов, В.Д. Водник та ін.; За заг. ред. професорів В.В. Голіни та В.П. Ємельянова. – Х.: Право, 2006. – С. 55.

ж) закон розглядається як сукупність заборон, а не правил законослухняної поведінки;

з) не схвалюється позиція сприяння правоохоронним органам, у тому числі у розкритті конкретних злочинів;

і) притягнення до кримінальної відповідальності, а тим більше застосування суворих заходів покарання і фактичне виконання їх стосовно підлітків уявляється їм малоймовірним.

В емоційно-вольовій сфері підлітків, які вчинили насильницькі злочини, частіше спостерігається послаблення почуття сорому, розвитку байдужого відношення до переживань інших, фіксується нестриманість, грубість, брехливість, несамокритичність тощо[24]. Раніш проведене фахівцями сектору попередження злочинності серед неповнолітніх та молоді Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України формалізоване інтерв'ю зі 100 вихованцями Курязької виховної колонії (м. Харків, 2004 р.), де відбувають покарання підлітки-рецидивісти ще раз підтверджують зазначені вище властивості особи злочинця неповнолітнього (а іншого і бути не може, бо нічого не змінилося). Із запропонованої в анкеті шкали загальнолюдських рис вихованці на перше місце поставили вміння дотримуватися даного слова – 61,1%; на друге – розум, кмітливість, винахідливість – 55,5%; на третє – справедливість; чесність – 41,6% та фізичну силу – 38,8%[25]. Не в останню чергу засуджені цінують у людях скромність і чуйність – 33,3%, разом з тим віддають належне високому соціальному стану із значними матеріальними можливостями – 13,8% і зовсім не схвалюють нахабність, брехливість, спритність – 2,7% опитуваних. Але під час додаткових бесід із респондентами було встановлено підміну задекларованих цінностей з їх реальним змістовим наповненням. Так, дотримання слова асоціюється із злодійськими традиціями нести відповідальність за свої слова під загрозою неминучих жорстоких покарань і втратою статусу та авторитету і розум, кмітливість, винахідливість особливо цінуються при розробці складних злочинних операцій, входженні в довіру потенційної жертви, вигадуванні нових форм обману, виправдовуванні своїх вчинків, правильному вибору лінії поведінки при затриманні з метою уникнення покарання; справедливість і чесність потрібні при діленні здобичі між спільниками і покаранні відступників та зрадників, фізична сила – символ влади «крутості», авторитету серед спільноти засуджених тощо[26].

Груповим насильницьким діям підлітків властива екзальтація, коли зграя підлітків люто виявляють свій афект на вже поваленому потерпілому. При цьому в останній час проявляється феномен дівочої агресивності і виняткової жорстокості, який залишається до кінця не дослідженим. Можна припустити, що насильство дівчат – це, з одного боку, збочена форма самоствердження, а з другого – адаптація до в цілому агресивного підліткового середовища. Останнім часом відбувається мускулінізація дівчат, особливо вихідців із соціально занедбаних сімей, набуття ними чоловічих рис характеру, засвоєння насильницьких стереотипів поведінки, що помножені на емоційно нестійку, схильну до афективних спалахів жіночу психіку, в цілому призводить до вчинення насильницьких злочинів. Як відмічається у наукових публікаціях, мотиваційна сфера дівчат, які вчинили, у тому числі насильницькі злочини, характеризується відсутністю сталих далекосяжних цілей та мотивів. Їм притаманна швидка зміна ієрархії діючих мотивів, імпульсивне виникнення нових мотивів. Багато неповнолітніх злочинців відрізняється наявністю певного психологічного інфантилізму. Дівчата вчиняють злочини, майже граючись, не усвідомлюючи наслідки та власну відповідальність за вчинені дії[27].

Стосовно стану психічного здоров'я неповнолітніх злочинців, слід відмітити, що проведені останнім часом дослідження свідчать про певний зв'язок насильницької злочинності підлітків з їх психічними аномаліями в межах осудності[28]. Але не дивлячись на поширеність психічних розладів здоров'я неповнолітніх, має місце

[24] Ратинов А.Р., Ефремова Г.Х. Психологическая защита и оправдание в генезисе противоправного поведения // Личность преступника как объект психологического исследования. – М.: Юрид. лит., 1979. – С. 16; Курс советской криминологии. Предупреждение преступности. – С. 252; Матеріали науково-практичного семінару «Основні риси сучасної злочинності неповнолітніх: стан та шляхи її попередження» (27 листопада 2003 р., Харків) // Питання боротьби зі злочинністю. Зб. наук. праць. – Х., Право – Вип. 8 – С. 8-211.

[25] Наведені показники перевищують 100%, оскільки респонденти при відповіді одночасно вказували декілька позицій.

[26] Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження: Монографія / Кол. авторів: В.В. Голіна, В.П. Ємельянов, В.Д. Водник та ін.; За заг. ред. професорів В.В. Голіни та В.П. Ємельянова. – Х.: Право, 2006. – С. 54-55.

[27] Подільчак О.М. Особливості злочинності неповнолітніх жінок // Питання боротьби зі злочинністю. Зб. наук. праць. – Х.: Право. – Вип. 8, 2004. – С. 124.

[28] Ходимчук О.О. Насильницька злочинність осіб з психічними аномаліями та їх запобігання: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – С. 5.

тенденція постійного зростання кількості та питомої ваги підлітків, які визнаються здоровими і такими, що не мають аномалій, та зменшується кількість та питома вага неповнолітніх з психічними аномаліями, що не виключають осудності[29]. За матеріалами вивчення архівних кримінальних справ про насильницькі злочини неповнолітніх тільки 3,3% перебували на обліку у психоневрологічному диспансері. Вважаємо, що виявлені в ході проведених сектором досліджень тенденції скоріше свідчать не про зменшення розмаху злочинності, у тому числі насильницької, неповнолітніх із психічними аномаліями, а про збільшення її латентності та про ті труднощі, з якими стикаються судово-слідчі органи та психіатри у зв'язку зі змінами у кримінальному законодавстві та процесом імплементації міжнародних стандартів. Однією з таких труднощів, у першу чергу, є те, що при наявності у КК України норми про обмежену осудність (ст.20) поки що не відпрацьовано науковцями і практиками критеріїв обмеженої осудності. Це обставина і призводить до того, що вкрай рідко неповнолітні з психічними аномаліями визнаються обмежено осудними.

Типи акцентуацій характеру та залежність від них різних форм агресивності неповнолітніх в матеріалах архівних кримінальних справ, актів судово-психіатричних експертиз не представлені[30].

ПРИЧИНИ ТА УМОВИ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ

Причини злочинності – одна з центральних і складних кримінологічних проблем теоретично-прикладного характеру. Ними у кримінологічній літературі прибічниками соціологічного підходу до вивчення злочинності традиційно називають об'єктивні соціальні протиріччя[31]. Автори навчальної криміно-

[29] Голіна В., Ємельянов В., Петрик П. Проблеми боротьби зі злочинністю неповнолітніх з психічними аномаліями // Право України. – 2005. – № 10. – С. 74-76; Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження: Монографія / Кол. авторів: В.В. Голіна, В.П. Ємельянов, В.Д. Водник та ін.; За заг. ред. професорів В.В. Голіни та В.П. Ємельянова. – Х.: Право, 2006. – С. 105-120.

[30] Віденєєв І.О. Типи акцентуацій характеру та особливості агресивності в структурі поведінки неповнолітніх // Питання боротьби зі злочинністю. Зб. наук. праць. – Вип.8. – С. 96-98.

[31] Криминология: Учебник/ Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – М.: Юрист, 1995. – С 61.

логічної літератури вважають, що під безпосередньою причиною конкретного злочину потрібно розуміти ті негативні соціальні явища і процеси, під впливом яких у свідомості винної особи виникають глибокі і стійкі антигромадські погляди, уявлення, звички і вади, що зумовлюють її внутрішню готовність здійснити суспільно небезпечне діяння[32]. Науковці, які дотримуються ідей соціально-біологічної концепції, вирізняють три основних блоки причин злочинності. Перший складається із психологічних, соціальних і фізіологічних властивостей і рис особистості (до яких також належать психічні аномалії, бездуховність, агресивність, жадоба та ін.); другий – це соціальна й генетична спадковість; третій – об'єктивні й суб'єктивні умови, що провокують злочинну поведінку й полегшують учинення злочину[33]. Поряд із цим в науковій літературі причинами й умовами злочинності вважається система соціально-негативних явищ і процесів, що детермінують злочинність як наслідок[34].

Зустрічається також і поняття «детермінація злочинності». Однак «детермінація», як більш широке порівняно з причинністю поняття, включає й такі елементи й ланки, які хоча й характеризують певний зв'язок явищ, але він не має генетичної або породжуючої природи[35]. У філософії існують визначення детермінізму (детермінованості), що означають «зв'язок», «залежність». Детермінізм[36] передбачає сукупність і взаємодію причин та умов, тобто за змістом він ширше причинного зв'язку.

Набула також поширення категорія «фактори (або ж «криміногенні фактори») злочинності»[37]. Однак термінологічно «фактор» є запозиченням із філософської теорії детермінації і до нього в повній мірі можна віднести попереднє зауваження. Відзначимо, що фактори самі по собі можуть бути не тільки різного походження (суспільні, економічні, біологічні, космічні та ін.), а й не мати аж ніякого безпосереднього впливу на злочин-

[32] Даньшин И.Н. Преступность: понятие и общая характеристика, причины и условия: Учеб. пособ. – К.: УМК ВО, 1988. – С. 71. Кримінологія: Заг. та Особл. ч.: Підручник / За ред. І.М. Даньшина. – Х.: Право, 2003. – С. 76.

[33] Литвак О.М. Злочинність, її причини та профілактика – К.: Україна, 1997. – С. 146-149.

[34] Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 44.

[35] Гришаев П.И. Структура полной причины преступности. Классификация причин и условий преступности. – М.: ВЮЗИ, 1984. – С. 20-21.

[36] Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1998. – С. 131.

[37] Даньшин И.Н. Общетеоретические проблемы криминологии: Монография. – Х.: Прапор, 2005.– С. 94.

ність. Завданням наукового пізнання в цьому випадку виступає намагання на загальнотеоретичному рівні абстрагування з усього розмаїття факторних ознак вирізнити й відокремити саме причини злочинності як явища з метою конструктивного впливу не на фактор у цілому, а саме на ті ланки та процеси всередині його (причини у філософському розумінні), які стосуються до результату – злочинності.

Філософія визнає відносність поділу явищ на причини й умови: кожна причина є в певному розумінні умовою, а кожна умова може виступати причиною. Причина (від лат. causa) – це те, без чого не було б іншого – наслідку[38]. Наслідок же – це те, що логічно необхідно випливає з чогось іншого, тобто зі своєї підстави (або причини)[39].

Причини злочинності знаходяться між собою в діалектичному взаємозв'язку, взаємозумовленості і взаємозалежності. Їх вивчення розкриває сутність цього негативного соціального явища, пояснює його походження, указує, на якому соціальному ґрунті воно базується, від чого залежить його існування й поширення, що цьому сприяє, а що протидіє. Тільки спираючись на ці знання можна забезпечити ефективне попередження злочинності, передбачати зміни в її структурі й рівні, намічати і здійснювати необхідні заходи профілактики злочинних проявів[40].

Причина породжує наслідок в реальній дійсності, а не у свідомості людей. Причинний зв'язок передбачає взаємозв'язок явищ, що знаходяться в подібному зв'язку. Взаємозв'язок причини і слідства може мати різну природу – механічну, фізичну, хімічну, психологічну, соціальну тощо.

Оскільки злочинність проявляється в поведінці людей, то дія її причин має соціально-психологічний характер – вплив відповідних об'єктів, явищ, процесів на психологію, свідомість

[38] Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1998. – С. 365.
[39] Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1998. – С. 418.
[40] Аванесов Г.А. Теория и методология криминологического прогнозирования. – М.: Юрид. лит., 1972. – 336 с.; Блувштейн Ю.Д. Криминологическая характеристика и профилактика отдельных видов преступности. – Мн.: МВШ МВД СССР,1980. – 108 с.; Кримінологія: Загальна та Особлива частини: [Підручник для студентів юрид. спец. вищ. навч. закладів]/ І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман, О.В. Лисодєд; За ред. проф. І.М. Даньшина. – Х.: Право, 2003. – 352 с.; Теоретические основы предупреждения преступности / Отв. ред. В.К. Звирбуль, В.В. Клочков, Г.М. Миньковский. – М.: Юрид. лит., 1977. – 256 с. Устинов В.С. Система предупредительного воздействия на преступность и уголовно-правовая профилактика. – М.: Акад. МВД СССР, 1983. – 88 с.

людей. Будь-яке явище так чи інакше – прямо чи непрямо, безпосередньо чи опосередковано – пов'язано з іншими явищами, у чому й полягає загальний зв'язок і взаємозв'язок останніх. Однак загальний зв'язок не означає, що всі зв'язки рівноцінні й рівнозначні, тому слід відрізняти зв'язки суттєві й несуттєві, безпосередні й опосередковані, прямі і зворотні.

Причинний зв'язок необхідно відрізняти від інших видів – кореляційного, у часі, у просторі і т.д. Отже, з усієї сукупності явищ і процесів необхідно вирізняти саме ті, які так чи інакше пов'язані зі злочинністю, породжують злочинність як наслідок. Ці зв'язки прийнято називати генетичними.

Кримінальна статистика зі свого боку стверджує, що: а) можна виявити залежність між кількістю злочинів і порами року, днями тижня, часом доби; б) на рівень злочинності окремих груп правопорушників (неповнолітніх, військовослужбовців та ін.) може впливати низка специфічних причин. Однак у всіх цих випадках зв'язок не є генетичним, бо названі обставини самі по собі не породжують злочину, а виступають як чинники злочинності в розумінні, що аргументовано нами раніше.

Для правильного тлумачення причинного зв'язку дуже важливо мати на увазі його складну ієрархічну природу. Кожна причина має свою причину, а кожен наслідок породжує наслідок свій. До того ж одна причина може породжувати декілька наслідків, як і один наслідок може мати декілька причин. Причина діє тільки за наявності певних умов. Тільки взаємодія і взаємозв'язок причин та умов породжують наслідок. Умова – це те, від чого залежить дещо інше (зумовлене), що робить можливим наявність речі, стану, процесу[41].

Сутність умови і її відмінність від причини полягають у тому, що це явище або процес, які самі по собі не породжують безпосередньо даний наслідок, але, супроводжуючи причину в просторі й у часі і впливаючи на неї, він забезпечує її розвиток, необхідний для виникнення й настання наслідку. Інакше кажучи, причина породжує наслідок, а умова цьому лише сприяє, забезпечуючи можливість дії причини. Відокремити причини злочинності від її умов не завжди легко. Таке відокремлення може застосовуватися стосовно індивідуальної злочинної поведінки, коли можна з певною долею ймовірності визначити, що породило певний вчинок, а що лише його зумовило.

[41] Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1998. – С. 469.

Сукупність усіх причин та умов, необхідних для настання досліджуваного явища іноді називають повною причиною (в широкому розумінні), на відміну від причини специфічної (власне причини), яка охоплює лише ті явища та процеси, які за наявності певних умов безпосередньо породжують наслідок. Іншими словами, що стосується злочинної поведінки, можна зауважити: для неї в широкому смислі специфічною (безпосередньою) причиною є антисоціальні погляди, настанови і спонукання.

Майже всі явища, у тому числі й тяжка насильницька злочинність неповнолітніх, мають не тільки низку причин, а й низку умов, що сприяють настанню відповідного явища. Деякі умови безпосередньо не впливають на вчинення злочинів (час доби, погодні умови тощо), інші ж виявляються більш суттєвими для настання злочинного наслідку.

Вивчення причин та умов на загальносоціальному і груповому рівнях має науково-пізнавальне значення і сприяє розробці й організації системи соціальної профілактики злочинності в межах всієї держави, окремих регіонів, соціальних груп і колективів. Виявлення причин та умов конкретного злочину (індивідуальний рівень) підпорядковано безпосередньо практичним завданням правильного вирішення кожної справи, індивідуалізації відповідальності. Причини й умови конкретного злочину можуть бути й нетиповими, однак у всіх індивідуальних випадках виявляється щось загальне. Їх науково-практичне вивчення засновано на узагальненні відомостей, отриманих з різних джерел (матеріали кримінальних справ, статистичні дані, різноманітні звіти, огляди, дані, отримані за допомогою анкетування, інтерв'ю та ін.).

Зауважимо, що всі причини й умови злочинності виявляють себе через індивідуальну психологію, свідомість людей, формуючи або підтримуючи антисоціальні погляди, бажання, прагнення. Із цього можна зробити висновок, що злочинність завжди пов'язана із соціально-психологічними чинниками.

У кримінології соціально-психологічні явища – погляди, традиції, звички тощо – часто називають суб'єктивними детермінантами злочинності, а все, що знаходиться поза індивіда і впливає на його психологію, – об'єктивними її детермінантами. Такий поділ причин та умов злочинності на об'єктивні і суб'єктивні має і філософське пояснення. Об'єктивні існують незалежно від свідомості й волі людей. Це історично зумовлений рівень розвитку суспільства, його соціальних та економічних інститутів, явища природи, стихійні лиха та ін. Суб'єктивними

причинами й умовами вважаються ті детермінанти злочинності, які залежать від діяльності людей і виступають, як правило, наслідком недоліків цієї діяльності, помилок і недоглядів.

Причини й умови злочинності можна відрізняти також за спрямованістю, тобто за механізмом дії. Деякі з них обумовлюють несприятливе моральне формування особистості (недоліки сімейного, шкільного виховання, негативний вплив оточуючого середовища тощо), інші пов'язані із зовнішніми щодо індивіда умовами й ситуаціями, що сприяють, полегшують, а іноді провокують антисоціальні прояви.

Попередити злочинність взагалі або попередити вчинення конкретного злочину можливо за допомогою впливу не тільки на причини, а й на її умови. У багатьох випадках вплинути на умови, що сприяють злочину, і в такий спосіб блокувати дію причин, виявляється практично легше й доступніше, ніж усунути причини злочинності.

Зважаючи на викладене, можемо підсумувати, що причинами злочинності є органічна сукупність різноманітних явищ і процесів (переважно соціально-психологічного характеру), які у взаємозалежності і взаємодії з обставинами, що відіграють роль умов, іманентно викликають існування, відтворення і структурні зміни злочинності як соціального явища, сприяють відокремленню складників злочинності у вигляді окремих видів злочинів.

Причини насильницької злочинності неповнолітніх проти життя та здоров'я особи включають негативні явища широкого діапазону – від загальних причин, поєднаних з глибинними соціально-економічними і політичними процесами (фактичні кризові явища в економіці, безробіття, занепад загальнолюдських та моральних цінностей, погіршення соціально-психологічного стану суспільства, зменшення інтелектуального прошарку населення, руйнування духовності і культури, підвищення міжособистісної і міжгрупової конфліктності, агресивності, користолюбства, розповсюдження культу багатства за будь-яку ціну, порнографії, культу сили, глуму над людиною, жінкою та ін.) до безпосередніх причин, пов'язаних з побутовими, ситуаційно-дозвільними, корисливо-егоїстичними і навіть патологічними мотивами і рисами злочинця. Однією з тенденцій тяжкої насильницької злочинності неповнолітніх, зокрема злочинів проти життя й здоров'я, є яскраво виражений її груповий характер – майже третина вбивств і нанесення тяжких тілесних ушкоджень вчинено саме групою осіб.

Утворення малих неофіційних груп, чи груп спілкування неповнолітніх – природній, закономірний процес. Потрапивши в таку групу і сприйнявши її норми та субкультуру, особа звільняється від соціальних заборон, а нерідко порушення цих заборон не тільки схвалюється, а є однією із норм (особливо в мікрогрупах передзлочинної або злочинної спрямованості). В цьому випадку особа ізольовано розвивається в соціально-психологічному плані в групі, яка має стійку систему антисуспільних настанов, цінностей і норм, не сприймаючи (або сприймаючи в перекрученому вигляді) систему офіційних цінностей і норм. Мала соціальна група – особливий випадок найбільш загального типу соціальних систем. Значною мірою в них представлені в мініатюрі багато соціальних рис – розподіл праці, засоби обміну, правління, ієрархія престижу, традиції, звичаї, обряди тощо. Вони є "малими" соціальними системами і вони стоять перед проблемами, що властиві для будь-якої системи: адаптація до реалій ситуації, досягнення групових цілей, досягнення згуртованості групи і задоволення потреб її членів.

Проведеним сектором репрезентативним вибірковим вивченням архівних кримінальних справ по насильницьким злочинам проти життя й здоров'я особи, що були вчинені неповнолітніми (ст.ст. 115-129 КК України) за сім років (2000-2006 рр.) отримані кримінологічні дані, що в цілому відбивають сучасні тенденції насильницької злочинності неповнолітніх проти життя та здоров'я особи в Україні.

Таблиця 14

Показники про кількість насильницьких злочинів неповнолітніх проти життя та здоров'я особи за моментом виникнення наміру на їх вчинення

Раптово	Через деякий час	Заздалегідь обміркований
274	79	103
60,1%	17,3%	22,7%

Момент виникнення наміру на вчинення злочину є одним з показників, що характеризує внутрішні настанови особи. Намір – це усвідомлено-мотиваційний стан суб'єкту, його, так би мовити, самонастрій на ту чи іншу дію; особливий специфіко-

функціональний стан психіки. Більшість злочинів учиняється з наміром, що виникає раптово (наприклад, у 70% навмисних вбивств, у 34% тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого, у 54,5% тяжких тілесних ушкоджень злочинці саме таким чином пояснювали в ході слідства та судового розгляду момент виникнення наміру) (Див. табл. 14).

Але під термін "раптово" можна підвести безліч фактів, які свідчать про те, що "раптовість" обумовлена зміною ситуації вчинення злочину, поведінкою жертви, настроями і діями винних, а не випадковими обставинами, які "змусили" винного удатися до насильства. Раптовість, на думку винних, мов би пом'якшує провинність. Але це не виключає дійсну раптовість при учиненні імпульсивних злочинів.

Момент виникнення наміру характеризує психологічний стан особи в момент вчинення злочину, певним чином відбиває ставлення злочинця до потерпілого, може інформувати про існування "тліючого" конфлікту.

Нагальною проблемою на теперішній час стала алкоголізація значних прошарків населення. Зловживання алкогольними напоями стає, на жаль, нормою для багатьох не тільки дорослих осіб, а й підлітків. Так, за отриманими в перебігу дослідження даними, серед неповнолітніх злочинців, які вдалися до насильницьких дій проти життя й здоров'я особи, лише близько 15% не вживало алкогольних напоїв, а більше 60% вживало періодично або є побутовими п'яницями. Викликає занепокоєння й той факт, що більше половини злочинів було вчинено особами в стані алкогольного сп'яніння. На наш погляд, це відбиває загальну тенденцію подальшої алкоголізації населення.

Діаграма 3

Дані про вживання неповнолітніми спиртних напоїв

В цілому отримані в перебігу дослідження дані співпадають з класифікацією, запропонованою в науковій літературі з кримінології[42] (за винятком останньої категорії – «паталогічні» – за якою в перебігу дослідження не було досліджено жодної кримінальної справи). Оскільки дослідників цікавило, який набір криміногенних явищ, а також які структури і процеси лежать в основі міжособистісних криміногенних конфліктів, то з цих класифікаційних підстав причини та умови було розподілено на чотири кримінологічні групи: 1) сімейно-побутові; 2) ситуаційні; 3) ті, що завчасно плануються; 4) патологічні.

Причини та умови сімейно-побутових насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи:

1. Наявність конфлікту, основу якого складають тривалі сутички сторін з приводу дійсних або надуманих інтересів, претензій, статусу особи, матеріальних або житлових проблем тощо.

2. Однобічне чи взаємне застосування фізичної сили для розв'язування конфліктних епізодів, що ускладнюють конфлікт, виключає його мирне вирішення, формує у майбутнього злочинця мотив залякування потерпілого, придушення його волі до протидії.

3. Алкоголізація мікросередовища та безпосередніх їх учасників – сторін конфліктних інцидентів.

4. Недоліки у діяльності правоохоронних органів, місцевих органів влади, громадськості, пасивність близьких родичів тощо. За даними дослідження, наявність в кримінальних справах подання слідчого або окремої ухвали суду про усунення причин й умов вчинення злочину складала приблизно одну третину від вивченого масиву справ, тобто вимоги ст.22-23 КПК України більшістю слідчих і судів ігноруються.

Причини та умови ситуаційних насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи:

1. Недостатня матеріально-культурна оснащеність соціального середовища; нерозвиненість та дорожнеча дозвілля для значної частини населення, що відкидає молодь у сферу примітивно-розважального дозвілля (вуличні компанії, сумнівний репертуар повсякденних розваг, вживання спиртних напоїв та ін.).

---

[42] Кримінологія: Загальна та Особлива частини: [Підручник для студентів юрид. спец. вищ. навч. закладів]/ І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман, О.В. Лисодєд; За ред. проф. І.М. Даньшина. – Х.: Право, 2003. – С. 149-153.

2. Невисокий соціальний статус багатьох дозвільних злочинців, який обумовлений соціально-демографічними та сімейно-виробничими характеристиками (невисока заробітна платня, погані житлові умови, безробіття, духовна спустошеність тощо).

3. Посилення в сучасних умовах психічного навантаження і напруги, яке потребує невибагливих занять з особистим включенням.

4. Негативна роль кримінальної субкультури.

5. Суперечності між статусом особи та її завищеними орієнтаціями, що створює психологічний дискомфорт, у зв'язку з чим дозвільні компанії для багатьох неповнолітніх злочинців є зручним місцем для компенсації своїх невдач у інших видах заняття, особистих дефектів, знаходження партнерів, захисту та ін.

6. Зниження соціального та превентивного контролю державних органів, громадськості, соціальних груп.

Причини та умови навмисних насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи, які завчасно плануються:

1. Несприятлива соціальна-економічна і морально-психологічна обстановка в країні. Зростає індивідуалізм, правовий і моральний нігілізм серед усіх верств населення, а тим більш серед його маргінального і люмпенізованого прошарку. Зменшення рівня недоторканості особи робить її життя й здоров'я незахищеним і доступним для будь-яких кримінальних маніпуляцій.

2. Зростання криміногенної корисливості. Корисливий мотив злочину – більш міцний регулятор людської поведінки, ніж страх, чесність, совість, жалість, порядність та ін.

3. Люмпенізація, маргінальність, алкоголізація, наркотизація злочинних груп населення.

4. Різна за формою віктимна поведінка потерпілих (жертв).

5. Слабка кримінологічна поінформованість населення про насильницьку злочинність, що значно утруднює вживання попереджувальних заходів.

6. Погіршення соціально-психологічного клімату на виробництві, в сім'ї, в подружніх відносинах, яке спричиняється, зокрема, девіантною поведінкою різних учасників відносин.

7. Небувала пропаганда у засобах масової інформації культу сили і кулачного права, насильства, сексуальної розбещеності, розпусти, глум над особою, влади грошей, що розпалює низькі пристрасті, похіть, уседозволеність, кримінальний бізнес тощо.

8. Відставання соціального контролю над злочинністю. Соціальний контроль постійно відстає від злочинного безкраю

тому, що відсутня (або слабо налагоджена) система випереджаючого самозахисту суспільства.

9. Недостатній психологічний, фізичний, правовий, технічний захист особи, що робить її уразливою від насильницьких посягань.

Причини та умови патологічних навмисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень:

1. Психічне нездоров'я населення як цілком у суспільстві, так і у місцях позбавлення волі, де це нездоров'я посилюється і потім дедалі більше проявляється у рецидиві злочинів.

2. Недостатня диспансеризація населення, особливо молоді, для виявлення різних за проявами психічних аномалій.

3. Слабка наукова забезпеченість протидії багатоепізодним (серійним) тяжким насильницьким злочинам проти особи.

4. Відсутність науково обґрунтованих методик визначення паталогічних збочень психіки у сексуальній сфері, не розроблені засоби корекції такої збоченості на ранньому етапі її виявлення.

5. Не забезпечено на належному рівні співробітництво між медичними та правоохоронними органами, постійного між ними відповідного інформаційного обміну, консультативної допомоги тощо.

6. Віктимна поведінка потерпілих, які страждають психічними аномаліями.

7. Негативний вплив на нестійку психіку неповнолітніх та молоді літератури, кіно, телебачення, відеофільмів з елементами сексу, садизму, насильства.

Рекомендована до опублікування
на засіданні сектору попередження злочинності
серед неповнолітніх та молоді ІВПЗ АПрН України
(протокол № 6 від 21 березня 2007 р.)
Рецензент – кандидат юридичних наук ***Б.М. Головкін***

УДК 343.9(477)

О.Г. Кальман, професор, зав. сектору;
Г.Ю. Дарнопих, доцент, ст. наук. співробітник;
О.В. Лисодєд, доцент, наук. співробітник;
І.О. Христич, доцент, ст. наук. співробітник;
О.М. Авілова, ст. лаборант відділу
Інститут вивчення проблем
злочинності АПрН України,
м. Харків

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО, МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОГО, ФІНАНСОВОГО, ОРГАНІЗАЦІЙНО-КАДРОВОГО, ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОГО ТА ІНШОГО РЕСУРСНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Створення ефективної системи попередження злочинності в країні, яка б надійно забезпечила захист прав, свобод і законних інтересів людини, суспільства і держави є запорукою прогресивного розвитку українського суспільства в умовах ринкових перетворень. Важливою складовою цього процесу є законодавче, матеріально-технічне і фінансове, організаційно-кадрове, інформаційно-аналітичне та інше ресурсне забезпечення належних умов діяльності правоохоронних органів.

Сьогодні не підлягає сумніву той факт, що існуючий рівень забезпечення попереджувальної діяльності правоохоронних органів України не відповідає ні умовам перехідного суспільства, ні зобов'язанням України перед Парламентською асамблеєю Ради Європи щодо активізації зусиль з протидії злочинності і корупції.

Окремим науковим і прикладним проблемам такого забезпечення попереджувальної діяльності правоохоронних органів України приділялась певна увага у роботах зарубіжних і вітчизняних вчених: А.А. Аслаханова, Д. Албаніза, Р. Андерсона, О.М. Бандурка, Ф. Вільямса, В.О. Мандибури, Дж. Пікареллі, Свенсона Бу, Л. Філліпса, В.І. Шакуна, Л. Шеллі, Т. Шеллінга, А.М. Яковлєва та інших.

Науковий пошук у сфері державного регулювання матеріального-технічного і фінансового забезпечення попереджувальної діяльності правоохоронних органів, визначення оптимального рівня такого забезпечення і узгодженні відповідних заходів в цій сфері із завданнями реформування правоохоронних

органів України в цілому здійснювався у працях таких вітчизняних науковців: В.Я. Тація, В.В. Сташиса, В.С. Венедіктова, І.В. Опришко, Л.В. Борець, А.Г. Чубенка, Н.А. Буличевої, І.П. Подмаркової та інших[1].

Роботи вказаних авторів мають суттєве наукове і практичне значення. Але праці більшості науковців не містять комплексного всеохоплюючого наукового аналізу кримінолого-економічних проблем попереджувальної діяльності правоохоронних органів. У сучасних же умовах трансформаційних змін в системі політичних, економічних відносин, ієрархії соціальних, морально-етичних, і власне, соціальних цінностей дослідження всіх проблем попереджувальної діяльності представляється вкрай актуальним.

Законодавче забезпечення. Ефективна попереджувальна діяльність правоохоронних органів залежить від чітко окреслених правових засад їх діяльності. У зв'язку з цим, поряд із законами, які визначали політичний устрій, економічний та соціальний розвиток незалежної України, Верховною Радою України були прийняті і закони, які регулювали діяльність правоохоронних органів. В першу чергу, це Закон України від 20 грудня 1990 р. № 565-XII "Про міліцію"[2], від 5 листопада 1991 р. № 1789-XII "Про прокуратуру"[3], від 25 березня 1992 р. № 22-29-XII "Про Службу безпеки України"[4].

Зростання злочинності на початку 90-х років XX століття[5], поява нових чинників, що її детермінують, нових видів зло-

[1] Див.: Тацій В.Я. Боротьба зі злочинністю у сфері економічних відносин як вирішальний напрямок діяльності правоохоронних органів // Вісн. прокуратури. – 2002. – № 1. – С. 13-18; Венедіктов В.С. Проблеми реформування системи МВС України: Монографія / В.С. Венедіктов, І.В. Зозуля. – Ужгород: Патент, 2005; Опришко І.В. Актуальні питання управління органами внутрішніх справ за умов реформування правоохоронної системи України // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – 2001. – № 4. – С. 42-47; Борець Л.В. Правове регулювання відомчого фінансового контролю в системі МВС України: Монографія. – Ірпінь: Нац. акад. ДПС України, 2006; Чубенко А. Особливості фінансування МНС України: погляд на проблему // Право України. – 2005. – № 7. – С. 44-46; Чубенко А.Г. Правові заходи фінансування МВС України: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – К, 2004; Буличева Н. Правова регламентація видатків бюджету як основного джерела фінансування ОВС // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 4. – С. 39-42; Подмаркова І.П. Підвищення соціальної та економічної ефективності правоохоронної діяльності: Наук.-практ. рекомендації. – Донецьк: ДЮІ МВС, 2006.

[2] Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 4. – Ст.20.

[3] Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 53. – Ст.793.

[4] Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 27. – Ст.

[5] Злочинність в Україні: Стат. зб. – К.: Держ. ком. статистики, 1998.

чинів і активізація, у зв'язку з цим, боротьби зі злочинністю[6], реформування і удосконалення структури правоохоронних органів[7] призвели до прийняття ще низки законодавчих актів. Серед них слід назвати наступні закони: від 18 лютого 1992 р. № 2135-XII "Про оперативно-розшукову діяльність"[8]; від 30 червня 1993 р. № 3341-XII "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю"[9]; від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх"[10]; від 15 лютого 1995 р. № 62/95-ВР "Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними"[11]; від 5 жовтня 1995 р. № 3595-ВР "Про боротьбу з корупцією"[12]; від 5 лютого 1998 р. № 83/98-ВР "Про внесення змін до Закону України "Про державну податкову службу в Україні"[13] щодо створення податкової міліції; від 22 червня 2000 р. № 1835-III "Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону"[14]; від 22 березня 2001 р. № 2331-III "Про розвідувальні органи України"[15]; від 15 листопада 2001 р. № 789-III "Про попередження насильства в сім'ї"[16];від 28 листопада 2002 р. № 249-IV "Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом"[17]; від 26 грудня 2002 р. № 374-IV "Про контррозвідувальну діяльність"[18];

[6] Кримінологія. Особлива частина: Навч. посіб. / За ред. І.М. Даньшина. – Х.: Право,1999.

[7] Про Комісію з питань реформування правоохоронних органів: Указ Президента України від 17 січня 2001 р. № 17/2001 // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 3. – Ст.57; Питання Міжвідомчої комісії з питань реформування правоохоронних органів: Указ Президента України від 23 травня 2005 р. № 834/2005 // Офіц. вісн. України. –2005. – № 21. – Ст.1131; Про деякі питання впорядкування діяльності консультативно-дорадчих органів при Президентові України: Указ Президента України від 3 травня 2006 р. № 340/2006 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 18. – Ст.1321; Порошенко П. Реформування правоохоронних органів і спецслужб – ключове завдання нової влади // Уряд. кур'єр. – 2005. – № 158. – 20 серп.; Президент України Віктор Ющенко наголошує на потребі глибокого реформування правоохоронних органів //Уряд. кур'єр. – 2006. – № 131. – 18 лип.

[8] Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 22. – Ст.

[9] Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 35. – Ст.358.

[10] Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 6. – Ст.35.

[11] Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 10. – Ст.62.

[12] Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 34. – Ст.266.

[13] Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 29. – Ст.190.

[14] Офіц. вісн. України. – 2000. – № 30. – Ст.1248.

[15] Офіц. вісн. України. – 2001. – № 15. – Ст.642.

[16] Офіц. вісн. України. – 2001. – № 51. – Ст.2258.

[17] Офіц. вісн. України. – 2002. – № 50. – Ст.2248.

[18] Офіц. вісн. України. – 2003. – № 4. – Ст.95.

від 20 березня 2003 р. № 639-IV "Про боротьбу з тероризмом"[19]; від 23 червня 2005 р. № 2713-IV "Про Державну кримінально-виконавчу службу України"[20]; від 1 грудня 2005 р. № 3160-IV "Про Службу зовнішньої розвідки України"[21].

Вказані вище закони визначають правові основи організації і діяльності правоохоронних органів, їх структуру, завдання і повноваження, у тому числі і у сфері протидії злочинності.

Між тим, погіршення криміногенної ситуації в країні призвело і до розуміння необхідності планування заходів протидії злочинності. За період 1990-2005 рр. було прийнято три загальнодержавні програми боротьби зі злочинністю, виконання яких було покладено у більшій частині на правоохоронні органи. Це Державна програма боротьби зі злочинністю, затверджена постановою Верховної Ради України від 25 червня 1993 р. № 3325-XII[22]; Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996-2000 роки, затверджена Указом Президента України від 17 вересня 1996 р. № 837/96**[23] та Комплексна програма профілактики злочинності на 2001-2005 роки, затверджена Указом Президента України від 25 грудня 2000 р. № 1376/2000[24].

Враховуючи те, що строк виконання третьої загальнодержавної програми боротьби зі злочинністю вже закінчився, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 березня 2006 р. № 116-р була схвалена Концепція Комплексної програми профілактики правопорушень на 2006-2008 роки[25], а постановою від 20 грудня 2006 р. № 1767 була затверджена вже четверта загальнодержавна програма боротьби зі злочинністю – Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007-2009 роки[26], в якій окреслено головні напрями профілактики злочинності в Україні на вказаний період і які повинні знайти своє детальне відображення у регіональних програмах. Не вдаючись в аналіз заходів, які передбачені Програмою, слід тільки підкреслити, що серед заходів удосконалення нормативно-правової бази з питань правоохоронної діяльності в черговий раз передбачається розроблення проекту Закону

[19] Офіц. вісн. України. – 2003. – № 16. – Ст.697.
[20] Офіц. вісн. України. – 2005. – № 29. – Ст.1697.
[21] Офіц. вісн. України. – 2006. – № 8. – Ст.94.
[22] Голос України. – 1993. – № 143. – 30 лип.
[23] Тут і далі по тексту позначка "**" означає, що вказаний документ в офіційних виданнях не публікувався.
[24] Офіц. вісн. України. – 2000. – № 52. – Ст.2258.
[25] Офіц. вісн. України. – 2006. – № 10. – Ст.636.
[26] Офіц. вісн. України. – 2006. – № 51. – Ст.3418.

України "Про профілактику злочинів". Бажано було б, щоб цей законопроект все ж таки був розроблений з урахуванням досягнень кримінологічної науки[27] та нарешті прийнятий.

На виконання цих програмних документів різними органами державної влади було прийнято ще додаткову низку нормативно-правових актів з питань виконання чи, навпаки, невиконання або незадовільного виконання передбачених у них заходів. Як правило, вони містили ще й додаткові заходи, направлені на попередження окремих видів (груп) злочинів, форм злочинності, інших проявів антисоціальної поведінки[28].

[27] Лысодед А.В. Конституционные основы профилактики преступлений // Матеріали наук. конф. "Конституція України – основа модернізації держави та суспільства", 21-22 червня 2001 р., Харків / Упоряд. Ю.М. Грошевий, М.І. Панов. – Х.: Право, 2001. – С.381-382.

[28] План заходів реалізації Державної програми боротьби зі злочинністю, затвердженої постановою Верховної Ради України від 25 червня 1993 р.; Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 1 вересня 1993 р. № 683**; Указ Президента України від 21 липня 1994 р. № 396/94 "Про невідкладні заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю" // Уряд. кур'єр. – 1994. – № 114. – 23 лип.; Практичні та організаційні заходи щодо боротьби зі злочинністю на І півріччя 1995 р. та Організаційно-правові заходи щодо створення необхідної законодавчої, інформаційно-аналітичної та науково бази по боротьбі зі злочинністю на 1995-1996 роки: Затв. розпорядженням Президента України від 10 лютого 1995 р. № 35/95-рп**; Указ Президента України від 5 серпня 1996 р. № 628/96 "Про додаткові заходи щодо зміцнення законності та правопорядку в Україні" // Уряд. кур'єр. – 1996. – № 149-150. – 10 серп.; розпорядження Президента України від 25 лютого 1997 р. № 98/97-рп "Про незадовільний стан виконання заходів щодо боротьби зі злочинністю" // Офіц. вісн. України. – 1997. – № 9. – С.42; постанова Верховної Ради України від 18 листопада 1997р. № 640/97-ВР "Про стан боротьби зі злочинністю та забезпечення законності в державі" // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 6-7. – Ст.25; Указ Президента України від 8 травня 1998 р. № 449/98 "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 квітня 1998 р. "Про ефективність функціонування системи запобігання злочинним проявам проти особи і суспільства" // Уряд. кур'єр. – 1998. – № 94-95. – 21 трав.; Указ Президента України від 16 червня 1999 р. № 650/99 "Про додаткові заходи щодо поліпшення діяльності органів внутрішніх справ та громадських формувань з охорони громадського порядку" // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 24. – Ст.1100; постанова Верховної Ради України від 23 березня 2000 р. № 1592-III "Про дотримання правоохоронними органами України конституційних гарантій та законності в забезпеченні прав і свобод людини" // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 15. – Ст.596; Указ Президента України від 18 січня 2001 р. № 20/2001 "Про додаткові заходи щодо запобігання зникненню людей, удосконалення взаємодії правоохоронних та інших органів виконавчої влади у їх розшуку" // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 15. – Ст.596; постанова Кабінету Міністрів України від 17 серпня 2002 р. № 1120 "Про стан виконання Комплексної програми профілактики злочинності на 2001-2005 роки" **; Програма боротьби з правопорушеннями на транспорті на 2004-2220 роки: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 26 грудня 2003 р. № 2029 // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 52. – Ст.2801; Указ Президента України від 19 липня 2005 р. № 1119/2005 "Про заходи щодо забезпечення особистої безпеки громадян та протидії злочинності" // Уряд. кур'єр. – 2005. – № 135. – 23 лип.

Враховуючи значне розповсюдження корупційних проявів у різних сферах державного життя[29] було прийнято і низку документів щодо попередження корупції в Україні[30].

[29] Корупція – це жахлива реальність сьогодення // Уряд. кур'єр. – 1997. – № 172-173. – 18 верес.; Боротьба з корупцією пролягає через економічну площину: Виступ Президента України Л.Д. Кучми на засіданні Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю 20 листопада 1998 р. // Уряд. кур'єр. – 1998. – № 226-227. – 26 лист.; Держава не буде донором корумпованих хапуг: Виступ Президента України Леоніда Кучми на розширеному засіданні Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю 14 грудня 1999 р. // Уряд. кур'єр. – 1999. – № 236. – 16 груд.; Боротьба з корупцією – життєво необхідна справа: Виступ Президента України Леоніда Кучми на Всеукраїнській нараді з проблем боротьби з організованою злочинністю і корупцією та захисту прав людини // Уряд. кур'єр. – 2004. – № 19. – 31 січ.; Ми каратимемо корупціонерів рішуче і жорстко, без огляду на жодні обставини: З виступу Прем'єр-міністра на засіданні Кабінету Міністрів 22 листопада 2006 р. // Уряд. кур'єр. – 2006. – № 222. – 24 лист.; Від корупції страждає бюджет: З виступу заступника Генерального прокурора Тетяни Корнякової на засіданні Кабінету Міністрів 22 листопада 2006 р. // Уряд. кур'єр. – 2006. – № 223. – 25 лист.

[30] Національна програма боротьби з корупцією: Затв. Указом Президента України від 10 квітня 1997 р. № 319/97 // Офіц. вісн. України. – 1997. – № 15. – С.12; постанова Кабінету Міністрів України від 14 липня 1997 р. № 763 "Про хід виконання законів України, рішень Президента України та Кабінету Міністрів України з питань боротьби з корупцією і злочинністю та звіти керівників центральних органів виконавчої влади щодо виконання законів України "Про державну службу" та "Про боротьбу з корупцією" **; постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 1998 р. № 345 "Про стан виконання центральними і місцевими органами виконавчої влади Закону України "Про боротьбу з корупцією" та Національної програми боротьби з корупцією" та План дій центральних і місцевих органів виконавчої влади на 1998 р., спрямованих на боротьбу з корупцією, затверджений цією постановою // Уряд. кур'єр. – 1998. – № 82-83. – 30 квіт.; Концепція боротьби з корупцією на 1998-2005 роки: Затв. Указом Президента України від 24 квітня 1998 р. № 367/98 // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 17. – Ст.621; постанова Кабінету Міністрів України від 3 серпня 1998 р. № 1220 "Про стан виконання центральними і місцевими органами виконавчої влади актів законодавства про державну службу та боротьбу з корупцією" // Уряд. кур'єр. – 1998. – № 163-164. – 27 серп.; Програма невідкладних заходів, які спрямовані на боротьбу з корупцією і підлягають здійсненню в 1998 р.: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 3 серпня 1998 р. № 1220 // Уряд. кур'єр. – 1998. – № 163-164. – 27 серп.; План заходів, спрямованих на боротьбу з корупцією, на 1999 р.: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 10 травня 1999 р. № 799 // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 19. – Ст.832.; План заходів, спрямованих на боротьбу з корупцією, на 2000 р.: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 3 липня 2000 р. № 1050 // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 27. – Ст.1128; План заходів, спрямованих на боротьбу з корупцією, на 2001 р.: Затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 6 травня 2001 р. № 179-р**, План заходів, спрямованих на боротьбу з корупцією, на 2002 р.: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 18 березня 2002 р. № 346 **; План заходів щодо посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією на 2003 р.: Затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 травня 2003 р. № 270-р // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 21. – Ст.952; Концепція подолання корупції в Україні "На шляху до доброчесності": Затв. Указом Президента України від 11 вересня 2006 р. № 742/2006 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 37. – Ст.2540.

Збільшення рівня злочинів у сфері економіки[31] потягло за собою також прийняття низки документів попереджувального характеру[32].

Криміналізація у 1998 р. діянь, пов'язаних з торгівлею людьми, і їх зростання[33] обумовило теж прийняття відповідних актів щодо їх попередження[34]. На сьогоднішній день, відповідно до Концепції Державної програми протидії торгівлі людьми на

[31] Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 15-16 груд. 1998 р. – Х.: Харк. Центр вивчення організ. злочинності при Нац. юрид. акад. України, 1999; Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності: Зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Харків) / Редкол.: Борисов В.І. (голов. ред.) та ін. – Х.: ПФ "Поіск", 2002; Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності: Матеріали наук.-практ. конф. / Редкол.: В.В. Сташис (голов. ред.) та ін. – Х.: Вид-во "Кроссроуд", 2006.

[32] Програма заходів щодо запобігання злочинності у сфері економіки: Затв. розпорядженням Президента України від 10 лютого 1995 р. № 35/95-рп**; постанова Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 р. № 109 "Про хід виконання Програми заходів щодо запобігання злочинності у сфері економіки, затвердженої розпорядженням Президента України від 10 лютого 1995 р. № 35/95-рп" // Уряд. кур'єр. – 1996. – № 30-31. – 15 лют.; Указ Президента України від 31 березня 2000 р. № 552/2000 "Про заходи щодо легалізації фізичними особами доходів, з яких не сплачено податки" // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 14. – Ст.556; Указ Президента України від 16 листопада 2000 р. № 1242/2000 "Про додаткові заходи щодо посилення боротьби з корупцією, іншими протиправними діями в соціально-економічній сфері та забезпечення економного витрачання державних коштів" // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 47. – Ст.2032; Указ Президента України від 25 грудня 2001 р. № 1251/2001 "Про зміцнення фінансової дисципліни та запобігання правопорушенням у бюджетній сфері" // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 52. – Ст.2335; Указ Президента України від 20 березня 2001 р. № 183/2001 "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 26 січня 2001 р. "Про заходи щодо детінізації економіки" та Основні засади детінізації грошового обігу, затверджені цим Указом // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 12. – Ст.486; Заходи щодо детінізації економіки України на 2002-2004 роки: Затв. Указом Президента України від 5 березня 2002 р. № 216/2002 // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 10. – Ст.470; Указ Президента України від 18 листопада 2005 р. № 1615/2005 "Про першочергові заходи щодо детінізації економіки та протидії корупції" // Уряд. кур'єр. – 2005. – № 222. – 22 лист.; постанова Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2006 р. № 1673 "Про стан фінансово-бюджетної дисципліни, заходи щодо посилення боротьби з корупцією та контролю за використанням державного майна і фінансових ресурсів" // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 49. – Ст.3257.

[33] Лысодед А.В. Актуальные криминологические проблемы преступлений против свободы, чести и достоинства личности // Пробл. законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Вип. 81. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2006. – С.127-136.

[34] Програма запобігання торгівлі жінками та дітьми: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 25 вересня 1999 р. № 1768 // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 39. – Ст.1947; Комплексна програма протидії торгівлі людьми на 2002-2005 роки: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 5 червня 2002 р. № 766 // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 23. – Ст.1123;

2006-2010 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2006 р. № 188-р[35], розробляється чергова державна програма з цього питання.

На виконання міжнародних зобов'язань України у сфері боротьби з легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом, тероризмом було прийнято низку нормативних актів[36].

У сфері боротьби з наркотичною злочинністю постановою Кабінету Міністрів України від 4 червня 2003 р. № 877 додатково була затверджена Програма реалізації державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2003-2010 роки[37].

У процесі дослідження нами проведено опитування працівників правоохоронних органів щодо ефективності законодавчої бази з попередження злочинності. На питання "Чи задоволенні працівники правоохоронних органів законодавчою базою для своєї діяльності?", лише 24,2% працівників органів внутрішніх справ дали ствердну відповідь, а більша частина – 75,8% – чинною законодавчою системою не задоволена. Серед причин такого незадоволення були названі 27 чинників. Найбільш питому вагу склали: недосконалість законодавчої бази – 13,3%; протиріччя у галузях законодавства – 11,3%; відірваність від реалій життя – 3,7%; відсутність системності – 7,6%; невідповідність положень КПК України практиці боротьби зі злочинністю – 9,4%, інші причини – 54,7%. Серед опитуваних працівників прокуратури 64,8% дали ствердну відповідь, а 35,2% – чинною законодавчою системою незадоволені. Серед причин такого незадоволення були названі 11 чинників. Найбільшу питому вагу склали: недосконалість законодавчої бази – 16,0%; протиріччя у галузях законодавства – 12,0%; низький рівень систематизації законодавства – 8,0%; невідповідність положень КК України та КПК України вимогам часу – 8,0%, відсутність оперативного офіційного комп'ютерного забезпечення законодавчої бази – 8,0%; інші причини – 48,0%. За результатами опитування громадської думки, проведеного Центром політичних і економічних досліджень ім. Разумкова, у квітні 2005 р. процент повної підтримки діяльності міліції громадянами складав 20,3%, в серпні – 14,5%, незадовольняла її робота 31,2%[38].

Таким чином результати опитування дають підстави зробити досить невтішний висновок, що незважаючи на таке потужне законодавче забезпечення попереджувальної діяльності правоохоронних органів, значна частина працівників правоохоронних органів ним не задоволені.

Результати проведеного дослідження законодавчого забезпечення проблем протидії злочинності дають підстави зробити наступні висновки:

---

[35] Офіц. вісн. України. – 2006. – № 14. – Ст.1020.

[36] Указ Президента України від 22 червня 2000 р. № 813/2000 "Про додаткові заходи щодо посилення боротьби з приховуванням неоподаткованих доходів, а також відмиванням доходів, одержаним незаконним шляхом" // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 25. – Ст.1043; Указ Президента України від 19 липня 2001 р. № 532/2001 "Про додаткові заходи щодо боротьби з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом" // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 29. – Ст.1306; Програма реалізації положень Варшавської конференції щодо спільної боротьби проти тероризму: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2001 р. № 1694 // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 51. – Ст.2299; постанова Кабінету Міністрів України і Національного банку України від 28 серпня 2001 р. № 1124 "Про Сорок рекомендацій Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF)" // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 35. – Ст.1630; постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2001 р. № 1800 "Про заходи щодо виконання резолюції Ради Безпеки ООН від 28 вересня 2001 р. № 1373" // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 1. – Ст.20; Указ Президента України від 10 грудня 2001 р. № 1199/2001 "Про заходи щодо запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом" // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 50. – Ст.2230; Програма протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, на 2002 р.: затв. постановою Кабінету Міністрів України і Національного банку України від 15 травня 2002 р. № 676 // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 21. – Ст.1044; Програма протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, на 2003 р.: Затв. постановою Кабінету Міністрів України і Національного банку України від 29 січня 2003 р. № 140 // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 5. – Ст.182; Програма протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, на 2004 р.: Затв. постановою Кабінету Міністрів України і Національного банку України від 16 січня 2004 р. № 45 // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 2. – Ст.60; Указ Президента України від 22 липня 2003 р. № 740/2003 "Про заходи щодо розвитку системи протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму" // Уряд. кур'єр. – 2003. – № 135. – 24 лип.; План заходів із запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму на 2005 р.: Затв. постановою Кабінету Міністрів України і Національного банку України від 10 серпня 2005 р. № 736 // Зб. уряд. нормат. актів України. – 2005. – № 38; План заходів із запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму на 2006 р.: Затв. постановою Кабінету Міністрів України і Національного банку України від 18 березня 2006 р. № 359 // Зб. уряд. нормат. актів України. – 2006. – № 16. – Ст.385; Концепція розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму на 2005-2010 роки: Схв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 серпня 2005 р. № 315-р // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 32. – Ст.1951.

[37] Офіц. вісн. України. – 2003. – № 24. – Ст.1133.

[38] Газета 2000. – 2005. – 4 лист.

1) недостатня концептуальна забезпеченість стратегічних і тактичних аспектів протидії злочинності призводить до системних прорахунків, протиріч між окремими елементами програмних документів;

2) мало якій програмі протидії злочинності передувало прогнозне забезпечення розвитку криміногенної ситуації. Ні Державна програма боротьби зі злочинністю від 25 червня 1993 р., ні Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996 – 2000 роки від 17 вересня 1996 р., ні Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 роки від 25 грудня 2000 р., не були забезпечені прогнозними оцінками, що і стало однією з причин їх невиконання;

3) неадекватність професійного складу розробників комплексному характеру програм протидії злочинності. Для розробки проектів включають недостатньо спеціалістів в галузі економіки, бухгалтерського обліку, комп'ютерної техніки і технології інших наук. Переважно до складання проектів програм залучаються представники правоохоронних і контролюючих органів, що призводить до переважної "міліцейської" орієнтації цих програм і не забезпечує відповідного наукового обґрунтування їх рівня і змісту;

4) низька ресурсна забезпеченість розробки проектів програм протидії злочинності. Розробка майже всіх проектів програм не супроводжувалася додатковою оплатою і технічним забезпеченням праці розробників. Такі розробки проводяться, як правило, за рахунок бюджетних коштів тих органів, в яких працюють розробники проектів, інакше кажучи, виключно за заробітну плату, яку вони отримують у цих органах. Все це призводить до суттєвого зниження якості і рівня запропонованих проектів;

5) порушується і принцип демократизму у сфері протидії злочинності. Попередній публікації і обговорення з населенням не піддавався не один із проектів. Не обговорювалися у суспільстві і не публікувалися результати виконання прийнятих програм;

6) порушуються, як правило, строки прийняття і введення в дію програм протидії злочинності. Фактично всі вони були прийняті і введенні в дію після початку програмного періоду;

7) програми протидії злочинності (і певні розділи комплексних програм) недостатньо орієнтовані на профілактику злочинів у певних галузях економіки і виділення пріоритетних напрямків цієї профілактики;

8) досить часто некоректно визначається мета цієї боротьби. Всупереч кримінологічній реальності сьогодення ставляться цілі і завдання: ліквідація злочинності, корупції, організованої злочинності, встановлення контролю над діяльністю організованих злочинних груп, усунення причин і умов злочинності;

9) невиправдана і вибірковість аналізу стану злочинності у сфері економіки і окремих її видів. У більшості програм взагалі відсутній елементарний аналіз стану злочинності в сфері економіки, рівня їх латентності;

10) викликає зауваження і необґрунтовано висока питома вага заходів, орієнтованих переважно на підвищення кримінально-правового впливу на злочинність і окремі її види у загальній кількості заходів протидії злочинності;

11) слід визначити і дефіцит заходів виховного і ідеологічного впливу, спрямованих на попередження злочинів. А де вони і є, вони носять переважно формальний характер;

12) низький рівень диференціації заходів протидії стосовно різних видів злочинів у сфері економіки. Переважно вони стосуються від 4-ох до 14-ти видів злочинів у сфері економіки. В той час як за новим КК України (2001 р.) до таких злочинів може бути віднесено більше 50, а за даними статистичного обліку МВС – більше 70. Така вибірковість і одночасно надмірна узагальненість заходів не може бути признана задовільною, оскільки обмежує можливості профілактики таких злочинів;

13) недостатньо приділяється уваги і розробці заходів, які б забезпечували необхідний рівень взаємодії державних і недержавних суб'єктів протидії злочинності. У більшості програм такі заходи взагалі не передбачувалися;

14) недостатньо передбачається і заходів, спрямованих на забезпечення підготовки спеціалістів у сфері попередження нових видів злочинів, у тому числі з використанням комп'ютерної техніки і технології;

15) невизначеність фінансового забезпечення конкретних заходів протидії злочинності, розмірів і джерел фінансування призводить до того, що більша частина запланованих заходів фактично не може бути реалізованою. Така практика робить неможливим ефективний контроль за реалізацією програмних заходів;

16) недоліки в реалізації запланованих заходів стосуються наступного: невизначеність координуючого органу по кожному із пунктів програми, механізму контролю за ходом їх реаліза-

ції і коректування в процесі реалізації, незалежної експертної оцінки ефективності реалізації програмних заходів, соціального контролю з боку громадськості.

Усі ці недоліки обумовлені, на нашу думку, слабким методологічним інформаційно-аналітичним забезпеченням планових розробок і недотриманням основних принципів планування попереджувальної діяльності. До них варто віднести: реальність, конкретність, обґрунтованість, економічну доцільність, радикальність і ретельність, комплексний підхід і диференціацію, науковість, залучення до реалізації програмних заходів широкого кола громадських організацій, засобів масової інформації.

Матеріально-технічне і фінансове забезпечення. Загальновідомо, що матеріально-технічне та фінансове забезпечення попереджувальної діяльності – основна умова підвищення ефективності роботи правоохоронних органів у цьому напрямку. Із усіх правоохоронних органів України у сфері протидії злочинності найбільш широке коло завдань покладається на підрозділи системи МВС. Виконання життєво важливих для країни завдань попередження злочинності структурами МВС неможливо уявити без потужної матеріально-технічної бази, без впровадження сучасних технологій в роботі, залучення на службу висококваліфікованих фахівців і т. ін.

Повноцінне фінансове і матеріально-технічне забезпечення діяльності правоохоронних органів з боку держави є, по-перше, основою їх існування, а, по-друге, в сучасних умовах – головною запорукою успішного здійснення завдань щодо попередження злочинності.

Потреба в оптимізації сфери фінансового і матеріально-технічного забезпечення попереджувальної діяльності правоохоронних органів обумовлена подальшою криміналізацією суспільства, необхідністю розробки стратегічних напрямків діяльності правоохоронних органів, пошуком нових підходів до організації та здійснення заходів щодо протидії злочинності.

Сучасне ставлення до зазначених проблем не є однозначним. Аналіз наукових досліджень з цих питань дозволяє зробити висновок про те, що основні шляхи вдосконалення механізмів фінансування структурних підрозділів кримінальної юстиції необхідно досліджувати в двох принципових напрямках. По-перше, це обґрунтування пропорційного розподілу коштів державного та місцевих бюджетів для фінансування системи правоохоронних органів залежно від їх специфіки і структури, а також рівня та обсягу покладених на них завдань. По-друге – це розвиток правової бази та механізмів самофінансування окремих підрозділів правоохоронної системи[39].

У зв'язку з цим важливе значення має програмно-цільовий метод планування бюджетних витрат на попереджувальну діяльність, який передбачає наявність обґрунтованої програми заходів, узгодженої із прогнозами розвитку криміногенної ситуації, з урахуванням цільових техніко-економічних, соціально-економічних, фінансових та інших норм і нормативів для реалізації цих заходів, спрямованих на досягнення певних результатів. Вагомим додатковим джерелом фінансових надходжень за умов обмеженості бюджетного фінансування правоохоронних органів може бути їх позабюджетна діяльність.

Аналізуючи стан фінансування органів внутрішніх справ за останні роки, спостерігаємо таку картину. Державним бюджетом України на 2002 р. для утримання системи МВС України було передбачено 1690,0 млн. грн., що лише на 32,9% забезпечувало нормативну потребу, у тому числі 1231,1 млн. грн. – видатки на оплату праці, що становило 68% від потреби[40]. Тому, протягом 2002 р. фінансово-економічна діяльність МВС України була спрямована на забезпечення в грошових коштах, насамперед, першочергових потреб підпорядкованих органів та підрозділів внутрішніх справ. Із запланованих 1690,0 млн. грн. фактично отримано 1530,6 млн. грн., що становить 90,6% . У повному обсязі профінансовано тільки заплановані видатки на оплату праці в сумі 1231,1 млн. грн. і трансфертні виплати – 30,1 млн. грн.

У 2003 р. державним бюджетом України для утримання МВС України було передбачено 1766,4 млн. грн., у тому числі на оплату праці – 1360,2 млн. грн., що відповідно лише на 26% та 63% забезпечувало потребу.

У бюджеті МВС 2004 р. граничні обсяги видатків становили 2053,9 млн. грн., в тому числі на оплату праці 1471,8 млн. грн., що відповідно лише на 29% та 64% забезпечувало потребу. Дефіцит коштів складає 5186,3 млн. грн. При цьому збільшення у порівнянні з 2003 роком було заплановано на 47,5 млн. грн.,

[39] Див., напр.: Зайцев М.Ю. Правові питання фінансування органів внутрішніх справ в умовах ринкової економіки: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – К., 2000. – С. 14-15.

[40] Тут і далі – дані Департаменту фінансово-ресурсного забезпечення МВС України // www.centrmia.gov.ua

або на 2,6% . Видатки на утримання органів внутрішніх справ у бюджеті 2006 р. зросли на 16% і склали 4,4 млрд. грн.

Згідно із Законом України «Про Державний бюджет України на 2007 р.» на 2007 р. заплановано, що ціна влади складе 10,3% бюджету, близько 16 млрд. грн. З них суди мають отримати – 1653,5 млн. грн., прокуратура – 715,3 млн. грн., СБУ – 1539,1 млн. грн., податкова – 3381,3 млн. грн., міліція – 5584,7 млн. грн. Таким чином, на правоохоронні органи буде витрачено у 2007 р. в цілому 12 млрд. 873,9 млн. грн.

Більша частина витрат припадає безпосередньо на систему МВС – 64,2% витрат від суми утримання правоохоронної системи в цілому і 3,1% від загальної суми витрат бюджету. Це на 16,4% більше, ніж було заплановано на фінансування МВС у 2006 р.[41]

За даними Департаменту фінансово-ресурсного забезпечення МВС України, кошти для утримання системи МВС становили у 2006 р. 26% від потреби, в тому числі на оплату праці – 65% від потреби[42].

Видатки на утримання МВС у 2005 р. недофінансовано з Держбюджету на 1,3 млн. грн. Як і в попередні роки, практично не передбачалося асигнування на придбання засобів індивідуального захисту особового складу, озброєння, засобів зв'язку, технічного оснащення криміналістичних лабораторій. На теперішній час забезпеченість ОВС засобами зв'язку в середньому становить 54,1% . Більшість з них вже відпрацювала свій ресурс і підлягає списанню. Для придбання засобів зв'язку та спецтехніки у 2005 р. витрачено 10,6 млн. грн., що забезпечує потребу лише на 5,3% .

Забезпеченість підрозділів МВС матеріально-технічними ресурсами не відповідає нормативним і практичним вимогам, не зважаючи на виділення фондом Держбюджету на ці заходи у 2007 р. 518 млн. грн. За розрахунками спеціалістів ДФРЗ МВС України, оснащеність засобами індивідуального бронезахисту складає лише 38%, засобами зв'язку – 54%, транспортом – 72,2% . Майже 46% засобів зв'язку та 23% автотранспорту застаріли і потребують списання.

У цих умовах актуальним є питання жорсткої економії коштів, раціонального і пріоритетного використання грошових та матеріальних ресурсів, а також прийняття і виконання регіональних програм матеріально-технічного та фінансового

[41] За даними // http // www.rada.gov.ua
[42] Тут і далі – дані ДФРЗ МВС України // www.centrmia.gov.ua

забезпечення правоохоронних органів. З метою заощадження бюджетних коштів у 2004-2005 рр. розширення основних видів ресурсів проводилося на конкурсній основі, що дозволило знизити закупівельні ціни порівняно із ринковими. Умовний економічний ефект, досягнутий завдяки проведенню понад 200 конкурсів (тендерів), становив 45 млн. грн.[43]

Досить багато науковців пропонують у світі вирішення цих проблем проаналізувати можливості позабюджетної діяльності правоохоронних органів.

Стосовно органів внутрішніх справ, деякі фахівці прямо вказують на недоцільність абсолютної заборони на заняття працівниками ОВС будь-якими видами підприємницької діяльності (індивідуальною трудовою діяльністю) у вільний від роботи час і в порядку, визначеному законодавством. Аргументом на користь цього служить той факт, що при бажанні будь-який вид підприємницької діяльності можна підвести під дозволену законом творчу, наукову або викладацьку діяльність, оскільки бачення у будь-якій діяльності елементів творчості, наукового дослідження або навчання є суб'єктивним і доволі умовним[44].

На нашу думку, з таким висновком повністю і беззаперечно погодитися не можна. По-перше, специфіка роботи ОВС передбачає встановлене всім майже столітнім досвідом їх існування певне «неформальне» взаємопідпорядкування окремих служб і підрозділів відносно їх завдань і функцій, суспільної значущості, яка ніяк не може бути пов'язана із можливістю певної структури заробляти гроші. Наприклад, ні для кого не секрет, що на кримінальний розшук завжди якоюсь мірою працювали всі служби і у внутрішній ієрархії він був на перших позиціях. А у часи, коли МВС очолював Ю.Ф. Кравченко, розквіт інтенсивного «самофінансування» автоматично зробив «головними» фінансові та господарські структури МВС, що це могло не позначитися на ефективності роботи всієї системи МВС.

Основний упор було зроблено на формування спецфонду, тобто грошових надходжень за рахунок платних послуг, що надаються системою МВС. В такій ситуації «лідером» стала ДАІ (пізніше ДАІ-ДПС), яка заробляє приблизно 400 млн. грн. на

[43] Див.: Подмаркова І.П. Зазнач. праця, С. 16.
[44] Мельник К.Ю. Соціально-правовий захист працівників внутрішніх справ (проблеми, теорії і практики): Автореф. дис... канд. юрид. наук / Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2002. – С. 12-13.

рік.[45] Набагато менше дістається навчальним закладам, екс пертно-криміналістичним службам, дозвільним системам, бу динкам відпочинку, медичним закладам. І ціни на їх послуг будуть зростати, оскільки у міліції немає інших джерел попо внення свого бюджету. На низовому рівні райвідділи заробля ють гроші у вільний від служби час охороною комерційних об'єктів. За свідченням міністра внутрішніх справ В.П. Цушко, річний оборот комерційних підприємств, створених при МВС, сягає близько 2 млрд. грн.[46]

В той же час численні соціологічні опитування свідчать про постійне падіння довіри населення до правоохоронних органів. Різною мірою не підтримують діяльність ОВД 31,5% респонден тів, прокуратури – 28,5%[47]. Отже, поки що «госпрозрахунок» ОВС, можливо, поліпшує їх існування, але ніяк не поліпшує ефективності їх діяльності.

По-друге, можна погодитися з тими спеціалістами, які дово дять одну важливу закономірність. Якщо правоохоронна структу ра виначально орієнтована на «самофінансування» (навіть часткове) – вона так або інакше приречена на корупцію. Її форми можуть бути різноманітними, оскільки, скажімо, співробітник ОВС може опікати як поодинокий кіоск, так і фінансово-промислову групу. І при цьому формально не брати ніяких хабарів, за умов знаходження в структурі, яку він курирує, його родичів або знайомих.

Треба зазначити, що питання позабюджетної діяльності працівників кримінальної юстиції не стоїть так однозначно: дозволяти чи забороняти? Справа в тому, що розбудова в Україні соціально орієнтованої ринкової економіки, реформа фінансової і бюджетної системи об'єктивно зумовили потребу розвитку позабюджетної діяльності бюджетних установ, в тому числі надання органами виконавчої влади державних послуг. Тому доцільно прислухатися до тих науковців, які пропонують нові підходи до державного регулювання цих проблем.

Дійсно, необхідне чітке розмежування функцій та повноважень учасників фінансових правовідносин позабюджетної діяльності ОВС, зведення їх в єдиний процес та єдину систему взаємостосунків. Причому методологія формування фінансових правовідносин має ґрунтуватися на чіткому упорядкуванні

[45] Зеркало недели. – 2006. – № 38. – С. 6.
[46] Время. – 2007. – № 48. – С. 2
[47] Зеркало недели. – 2005. – 12 марта. – С. 2.

матеріальних норм (де реалізуються повноваження щодо отримання коштів спеціального фонду та їх використання) та процесуальних норм (в яких реалізуються повноваження щодо планування, затвердження, виконання та звітності по кошторисах кожної окремої установи ОВС в частині спеціального фонду)[48].

Для отримання максимальної ефективності від позабюджетної діяльності ОВС фахівці пропонують різноманітні правові заходи, які можна систематизувати таким чином: прийняття правовстановлюючих документів щодо переліку послуг, встановлення критеріїв їх вираження та розподілу послуг державного та місцевого рівнів; запровадження жорсткого державного регулювання тарифів на платні послуги; визначення порядку спрямування залучених в результаті надання платних послуг коштів; визначення юридичної форми встановлення прав та обов'язків замовників та виконавців платних державних послуг; розробки рекомендацій, конкретних механізмів, системи оцінок, нормативів, які могли б використовуватись контролюючими органами для аналізу якості платних послуг.

Ефективне використання місцевих бюджетів для забезпечення потреб місцевої міліції довгий час штучно гальмувалося законодавчою гілкою влади. Закон «Про міліцію» в редакції від 20 грудня 1990 р. передбачав можливість залучення коштів місцевих бюджетів для фінансування ОВС. Те ж саме передбачалося Законом «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. В результаті після 1998 р. значна частина співпрацівників МВС перейшла із держбюджетного фінансування на місцевобюджетне. Позитивні наробки нової системи фінансування підтвердив і Указ Президента «Про створення місцевої міліції» від 22 січня 2001 р. Згідно його положенням місцевобюджетна міліція не тільки змінила назву на «місцеву», а й набула дещо іншого юридичного статусу (посилювався вплив місцевих рад). Але основний принцип її діяльності залишався незмінним: фінансування здійснюють регіони, а оперативне керівництво – центр в особі МВС або підлеглих йому органів на місцях.

На жаль, цей процес тривав недовго, і згодом Бюджетний кодекс України, прийнятий 21 червня 2001 р., в ст. 85 заборонив місцевим радам фінансувати витрати на правоохоронну діяльність, тобто, утримувати за власний рахунок підрозділи місцевої міліції.

[48] Буличева Н.А. Правові засади позабюджетної діяльності ОВС: Автореф. дис... канд. юрид. наук // Нац. акад. внутр. справ України – К., 2004. – С. 9-10.

4 березня 2004 р. Верховна Рада України приймає зміни доповнення до законів «Про міліцію», «Про місцеве самовряду вання», а також в Бюджетний кодекс, статті 89-91 якого тепе дозволяють регіонам фінансувати місцеву міліцію. Але вже грудні 2004 р., розглядаючи законопроект про держбюджет н 2005р., парламент призупиняє дію березневого закону Законом за № 2285-IV від 23 грудня 2004 р. Рік поспіль так само призу пинено закон про місцеву міліцію на 2006 р., а ще через рік. – на 2007 р. Таким чином, проблема залишається невирішеною.

Міністерство внутрішніх справ не має власних фінансових ре сурсів для самостійного вирішення питання матеріально-техніч ного забезпечення. Фінансування видатків на придбання озбро єння, спецтехніки та автотранспорту для МВС України в 1998 р. склало 5,0% від потреби, у 1999 – 1,7%, у 2000 – 5,7%, у 2002 – 4,8%, у 2003 – 6,0%, у 2007 – 5,0%. Технічні засоби практично не оновлюються, їх переважна більшість морально та фізично за старіла, перевищені всі допустимі строки їх експлуатації.

Складним залишається становище в питанні забезпечен ня ОВС автомобільною технікою. Із штатної належності 22 634 одиниці фактична укомплектованість складає 65,9%. З наяв них транспортних засобів підлягає списанню 5390 одиниць. Транспортні засоби, які знаходяться в експлуатації понад 7 ро ків, складають 10 319 одиниць (55% від наявного транспорту), а 3980 одиниць (21%) не експлуатується протягом тривалого часу внаслідок незадовільного технічного стану. Забезпеченість ОВС засобами зв'язку в середньому складає 65%, причому більшість із них вже відпрацювала встановлений ресурс і підлягає списан ню. На придбання засобів зв'язку та спецтехніки є можливість передбачити лише 1,5% від потреби.

Мінімальна додаткова потреба в коштах на придбання спе ціальних автомобілів, озброєння, засобів активної оборони та захисту особового складу, технічного оснащення криміналіс тичних лабораторій тільки у 2004 р. складала 520 млн. грн.

Протягом останніх 5 років забезпеченість ОВС боєприпа сами постійно знижувалась. При щорічній потребі патронів на бойову підготовку в кількості 39,5 млн. шт. у поточному році планується закупити лише 4,7 млн. шт., або близько 10% від нормативної потреби.

Таким чином, на сьогодні, на жаль, зберігається стійка тен денція хронічного недофінансування правоохоронних органів

із держбюджету. Тому законами України "Про міліцію" від 20 грудня 1990 р., "Про внутрішні війська МВС України" від 26 бе резня 1992 р. передбачаються і інші джерела фінансування сис теми МВС: частка виручки від реалізації конфіскованих право охоронними органами матеріальних цінностей, а також валют ня цінностей і коштів у національній валюті, отриманих в ре зультаті господарської діяльності та за надані послуги; кошти, отримані за видачу ліцензій; кошти, що надходять на підставі договорів від промислових та інших об'єктів; пожертвування юридичних осіб, громадян та ін.

До того ж отримання і використання позабюджетних коштів органами МВС регламентується лише на підзаконному рівні – переважно наказами міністра внутрішніх справ, розпоряджен нями, вказівками, рішеннями колегії МВС, відомчими інструк ціями тощо. Але, як свідчить практика, ці допоміжні заходи не вирішують проблеми, і теперішнє матеріально-фінансове забез печення системи МВС з урахуванням всіх джерел не дозволяє її працівникам ефективно виконувати свої службові обов'язки.

Що стосується судової гілки влади, то у 2002 р. суди були не дофінансовані на 46,5%, у 2003 р. – на функціонування судової системи з бюджету було виділено менше половини від необхідної суми; у 2004 р. на діяльність судів виділено 47% коштів від по треби; у 2005 р. – 42% коштів від потреби[49]. У 2006 р. фінансу вання судової влади збільшилось порівняно із 2005 р. лише на 4%[50]. Бюджетом на 2007 р. на фінансування судової влади ви діляється близько 630 млн. грн.[51] а за підрахунками Державної судової адміністрації, лише на виконання Держаної програми забезпечення судів належними приміщеннями на 2006-2010 рр. щорічно повинно виділятися 400 млн. грн.[52] Практика неналеж ного фінансування судів призвела до того, що половина судових рішень не виконуються, а рейтинг корумпованості судів, за дани ми «Українського демократичного кола», складає 3,52 за п'яти бальною шкалою[53]. Серед населення 40-60% не довіряє судам[54].

---

[49] Пилипчик Л.П. Належне фінансування судової влади як одна з гарантій самостійності судів і незалежності суддів // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 1. – С. 6.
[50] Зеркало недели. – 2006. – № 51. – С. 7.
[51] За даними: www.rada.gov.ua
[52] Зеркало недели. – 2006. – № 25. – С. 6.
[53] Зеркало недели. – 2005. – 5 ноября. – С. 6.
[54] Зеркало недели. – 2006. – № 25. – С. 6.

За результатами нашого дослідження 90,1% опитаних робітників органів внутрішніх справ заявили, що умовами матеріально-технічного забезпечення своєї роботи вони незадоволені. Були названі 18 чинників, які викликають таке незадоволення, і серед них найбільшу питому вагу склали умови технічного забезпечення – 64,5% і низький рівень фінансування – 31,2%. 4,3% респондентів заявили, що усе вкрай погано. Серед робітників прокуратури 44,1% опитаних заявили, що умовами матеріально-технічного забезпечення своєї роботи вони незадоволені. Були названі основні 4 чинники, які викликають таке незадоволення, і серед них найбільшу питому вагу склали умови технічного забезпечення (відсутність оргтехніки, транспорту) – 62,5%, низький рівень фінансування – 31,3% і 6,2% респондентів заявили, що усе вкрай погано, тому що повністю відсутнє матеріально-технічне фінансування.

Недоліки економічного забезпечення діяльності правоохоронних органів добре відомі і громадськості. Соціологічною службою аналітичного центру Разумкова у квітні 2004 р. було проведене опитування понад 2000 респондентів віком від 18 років в усіх регіонах України. На запитання "Чи створені державою належні умови для діяльності правоохоронних органів?" відповіли: "так" – 23,4%, "ні" – 61,4%, вагалися з відповіддю – 15,2%.

Таким чином, результати аналізу матеріально-технічного і фінансового забезпечення діяльності правоохоронних органів з попередження злочинності дає підстави зробити висновок, що воно знаходиться на досить низькому рівні і, безумовно, впливає на ефективність діяльності правоохоронної системи у цьому напрямку. Наведені дані, на нашу думку, свідчать про те, що рівень матеріально-технічного і фінансового забезпечення можуть суттєво впливати на вирішення завдань попередження злочинності.

На нашу думку, потрібен значно ширший науковий підхід до вивчення зазначених проблем. Одні лише пошуки додаткових джерел чи оптимальних схем фінансово-грошового забезпечення не можуть дати бажаних результатів. Комплексне дослідження матеріально-технічного і фінансового забезпечення повинно включати такі напрямки: вивчення особливостей правового регулювання; визначення ролі і місця суб'єктів правоохоронних органів в процесі формування, розподілу і використання коштів грошових фондів; аналіз змісту і напрямків фінансового планування, фінансового контролю і фінансової відповідальності як елементів системи організації фінансових відносин в сфері правоохоронної діяльності; дослідження механізму залучення і реалізації коштів, отриманих від комерційної діяльності у сфері попередження злочинності.

Впродовж 15 років незалежності гроші із державного бюджету видавалися тільки на заробітну платню, оплату електроенергії, води і опалення. Що стосується інших витрат – транспорт, зв'язок, оргтехніка, реалізації програмних заходів з попередження злочинності – то спостерігається хронічне недофінансування.

Організаційно-кадрове забезпечення. Чисельність атестованих працівників міліції за 15 років (з 1990р. по 2005 р.) зросла із 115 до 190 тис.[55] А загальна кількість працівників в органах внутрішніх справ у 1996 р. склала 596,3 тис., у 2000 р. – 408,2 тис.[56], у 2006 р. – майже 350 тис.

Проведеною у 2003 р. робочою атестацією міліціонерів 2000 працівників органів внутрішніх справ визнано такими, що не відповідають займаній посаді. З них 496 працівників переведено на нижчу посаду, 402 –звільнено через службову невідповідність, решта – за порушення службової дисципліни та законності. Внутрішньою безпекою у підрозділах органів внутрішніх справ виявлено 45 випадків вчинення їхніми працівниками злочинів. Загалом під час перевірок були виявлені окремі порушення режиму таємності, порядку зберігання табельної зброї та речових доказів, обліково-реєстраційної та транспортної дисципліни. І хоча ганебні випадки перевищення влади міліцією ще трапляються, починаючи з 1998 р. поступово зменшується кількість кримінальних справ, порушених за цими фактами відносно працівників міліції, що опосередковано свідчить про зменшення кількості правопорушень. У 1998 р. було порушено 184 кримінальні справи, у 1999 р. – 136, у 2000 р. – 104, у 2001 р. – 64, у 2002 р. – лише 26.

У 2005 р. за результатами позачергової атестації із органів внутрішніх справ було звільнено близько 2000 працівників, за матеріалами служби внутрішньої безпеки порушено близь 400 кримінальних справ, виявлено 160 фактів корупції, вчиненої співробітниками міліції. За цей період змінено 672 керівника різних рівнів в системі органів внутрішніх справ. Більш ніж на

[55] Зеркало недели. 7 – 2006. – 7 окт.
[56] Уряд. кур'єр. – 2000. – 27 квіт.

90% оновлено керівництво центрального апарату Міністерства. Із 150 до 44 скорочено кількість генеральських посад[57].

У системі Служби безпеки України залишилося після скорочення штатів лише 3% офіцерів, які мають стаж роботи 20 років і більше.

Серед основних чинників, що знижують ефективність протидії криміналітету, – недоліки в організації і функціонуванні правоохоронних і правозастосовних органів: недосконалість законодавчої бази, кадрові прорахунки (брак досвіду, професіоналізму, невисокі моральні якості частини працівників правоохоронних органів), а також організаційні упущення – відсутність у роботі системності, тісної взаємодії, відставання реагування на динаміку злочинної діяльності та її трансформування у нові форми, зниження престижу професії слідчого, прокурора, низький рівень матеріального забезпечення. Помилки кадрової політики обумовлені зниженням престижу професії слідчого, прокурора, низькою заробітною платою, несвоєчасною її виплатою. Все це сприяло відтоку висококваліфікованих кадрів органів внутрішніх справ і прокуратури, зниженню рівня їх професіоналізму і правової культури, переходу значної кількості високопрофесійних спеціалістів на роботу в комерційні структури. Опитування студентів Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого показало, що 63% з них в майбутньому бажали б займатися адвокатською практикою.

В цілому аналіз ефективності діяльності органів кримінальної юрисдикції у період соціально-економічної перебудови суспільства дає підстави констатувати, що ні в кадровому, ні в організаційному, ні в технічному плані правоохоронні органи не були готові до такого масштабу злочинності, який виявився внаслідок політико-економічних зрушень в суспільстві. Окрім того, слід зазначити надзвичайну загруженість слідчого апарату органів внутрішніх справ. 12 тисяч слідчих МВС України щорічно розглядають 400 тисяч кримінальних справ, або 90% від всіх кримінальних справ. Вцілому на 1 слідчого припадає 33,3 кримінальні справи на місяць. А слідчий апарат прокуратури на сьогоднішній день складає більше 2000 тисяч чоловік, СБУ – 370 чоловік, податкова – 1200. Суди щорічно розглядають більше 2 млн. різних категорій справ.

Недостатнім є рівень прокурорського нагляду за додержанням законодавства, спрямованого на протидію злочинності. Зокрема,

[57] Зеркало недели. – 2005. – 27 авг.

у Генеральній прокуратурі України відсутні будь-які дані про результати перевірок при проведенні спецпідрозділами оперативно-розшукової діяльності, а також достовірності відповідних статистичних даних, що свідчить про неналежну організацію прокурорського нагляду на цій важливій ділянці роботи. Деякі прокурори взагалі не мають достатньої інформації про стан роботи спецпідрозділів. У відповідних інформаціях лише констатуються факти "наявності в провадженні УБОЗ оперативно-розшукових справ".

В Україні по вирокам судів на 100 тис. населення приходиться 4516 осіб, які знаходяться в місцях позбавлення волі, в Таджикистані – 161, в Болгарії – 127, а в європейських країнах, як правило, близько 60 чоловік. Із-за непрестижності професії судді у 2005 р. вакантними були 1,5 тисяч посад суддів. Навантаження на суди першої інстанції порівняно з 1990 роком зросло майже в 4 рази. В 2001 р. судами було розглянуто 3 млн. справ, а у 2005 р. суди розглянули 6,3 млн. справ. При цьому кількість судей залишається такою ж. Аналогічна картина відбувається і в інших правоохоронних органах. У державі створено 789 судів, у яких фактично працював 6631 суддя. Вакантними були 1333 посади суддів на 1 січня 2006 р. Аналіз засвідчив, що недоліки у здійсненні судочинства та реальному забезпеченні судами законних прав і свобод людини пов'язані здебільшого із законодавчими проблемами правосуддя, що роками не вирішуються. Подальша невизначеність у державі щодо перспектив та етапів проведення судової реформи у вигляді цілісної системи законодавчих та нормативно-правових актів, які базувалися б на економічно обґрунтованих розрахунках, як зазначалось у рішенні VII з'їзду суддів України, що відбувся 3-й листопада 2005 р., істотно знижує ефективність роботи судів і доступність громадян до правосуддя. Крім того, вплинула на стан здійснення судочинства й та обставина, що протягом 15 років судова влада була недофінансована державою[58].

Якщо в 1990 р. суддя першої інстанції розглядав у середньому 44 справи в місяць, то сьогодні ця цифра складає 120, а в окремих судах більше 200 справ. Для прикладу, в США на 275 млн. громадян приходиться 30 тис. суддів, які за рік розглядають по першій інстанції близько 4 млн. справ. В середньому американський суддя розглядає 133 справи на рік, український – 120 в місяць. При тому, що співвідношення кількості громадян до кількості суддів в Україні і в США приблизно однакове. Щомісячно

[58] Див.: Вісн. Верхов. Суду України. – 2006. – № 6 (70) – С. 33, 34.

суддя Верховного Суду розглядає майже 70 справ – це надзви
чайно багато. В результаті справи розглядаються неякісно.

Суттєві недоліки має і організація державної виконавчо
служби. Нині в Україні виконується лише одне з чотирьох судо
вих рішень. На одного державного виконавця припадає 194 ви
конавчих проваджень на місяць. За умисне невиконання рішен
суду та інших органів протягом 9 місяців 2002 р. державним
виконавцями відділів державної виконавчої служби Україн
до органів суду, прокуратури та Міністерства внутрішніх спра
України було надіслано 862 подання про порушення кримінал
них справ. За приховування майна, що підлягає конфіскації аб
на яке накладено арешт, протягом 9 місяців 2002 р. надіслано
154 подання про порушення кримінальних справ. У 2005 р. по
ловина судових рішень не виконувалась, а рейтинг корумпо
ваності судів, за даними «Українського демократичного кола»
складає 3,52 за п'ятибальною шкалою.

Нами проведено вивчення ставлення працівників правоохо
ронних органів до діяльності існуючої системи правоохоронних і
контролюючих органів, оцінки їх активності у виявленні злочи
нів у сфері економічної діяльності і рівня координації правоохо
ронних і контролюючих органів у сфері боротьби зі злочинністю.

Взагалі результати опитування показують, що система пра
воохоронних органів в Україні потребує суттєвого вдосконален
ня. Таку оцінку дали 75,7% респондентів в органах внутрішніх
справ і 81,7% респондентів, що працюють в органах прокура
тури. З числа працюючих в органах внутрішніх справ 11,7%
назвали її занадто громіздкою і лише 5,8% – раціональною, а
6,8% – ефективною. Подібна оцінка була зроблена і стосовно ді
ючої системи контролюючих органів (64,1% – потребує вдоско
налення, 30,1% – громіздка, 1,9% – раціональна, 3,9% – ефек
тивна). Серед працівників прокуратури оцінки дуже близькі:
4,2% назвали її занадто громіздкою, 14,1% – раціональною,
але ніхто не назвав ефективною. Подібна оцінка була зроблена
і стосовно діючої системи контролюючих органів (59,2% – по
требує вдосконалення, 39,4% – громіздка, 1,4% – ефективна і
ніхто не назвав її раціональною). Таким чином, з наведених да
них можна зробити висновок, що працівники правоохоронних
органів вважають, що існуюча в Україні система правоохорон
них і контролюючих органів потребує суттєвого реформування
внаслідок низької ефективності її діяльності.

У своїй практичній діяльності правоохоронні органи, як по
казало проведе опитування, недостатньо використовують допо
могу громадськості. На запитання: "Чи використовуєте Ви у своїй
роботі допомогу громадськості?" лише 55,2% респондентів серед
працівників органів внутрішніх справ відповіли схвально, 44,8%
таку допомогу не використовують у своїй практичній діяльності;
серед працівників прокуратури лише 15,5% респондентів відпо
віли схвально, 84,5% таку допомогу не використовують у своїй
практичній діяльності. Щодо форм використання такої допомо
ги, то опитувані працівники органів внутрішніх справ переважно
вказали показання свідків (15,1%), понятих (28,3%), позаштат
них співробітників (15,1%), інформацію про злочини (5,7%); інші
форми співпраці ними використовуються дуже рідко. Опитувані
працівники прокуратури як форми використання такої допомоги
зазначили переважно заяви, скарги та звернення громадськості
(36,8%), інформацію про злочини (9,1%); розгляд проблемних
питань, з якими звертаються члени громадських організацій
(27,3%); письмові та усні звернення громадян (18,2%); інші фор
ми співпраці використовуються дуже рідко (9,1%). Наведені дані
дозволяють зробити висновок, що у сфері боротьби з економічною
злочинністю допомога громадськості правоохоронними органами
використовується недостатньо. Серед опитуваних працівників
органів внутрішніх справ лише 1,9% використовують у своїй ді
яльності повідомлення засобів масової інформації, 9,4% – повідо
млення свідків, покупців, 1,9% – особисті контакти і лише 1,9%
користуються допомогою громадськості при проведенні профі
лактичних заходів, 20,7% назвали і інші форми.

Цей висновок підтверджує також ранжирування приводів
і підстав до порушення кримінальних справ: 54 (56,8%) співро
бітники органів внутрішніх справ на перше місце поставили
безпосереднє виявлення органом дізнання і слідства фактів вчи
нення злочину; на друге – повідомлення окремих громадян – 29
(30,5%); на третє – за інформацією прокурора 4 (4,2%); на чет
верте – матеріали перевірок контролюючих органів – 3 (3%); на
п'яте – інформацію судових органів, повідомлення керівників
підприємств, явку з повинною – 3 (3,2%); 2 (2%) респонденти від
повіді не дали. За повідомленнями в засобах масової інформації і
громадських організацій кримінальні справи не порушувалися.

Аналогічні дані отримані і при опитуванні працівників про
куратури. 59 (83,1%) співробітників на перше місце поставили

безпосереднє виявлення органом дізнання і слідства фактів вч
нення злочину; на друге – повідомлення окремих громадян;
третє – матеріали перевірок контролюючих органів; на четве
те – інформацію прокурора. Серед підстав для порушення кр
мінальних справ, які використовуються значно менше, – інфо
мація судових органів, повідомлення керівників підприємст
установ і організацій, явка з повинною. Серед підстав, які з
всім не зустрічаються при порушенні кримінальних справ, ре
понденти назвали: повідомлення в засобах масової інформац
та інформацію громадських організацій.

Як видно з наведених даних, злочини виявляються пер
важно безпосередньо самими оперативними працівниками аб
кримінальні справи порушуються за повідомленнями окреми
громадян. Слід відмітити і вкрай низьку активність у цьом
плані органів прокуратури, судів та інших контролюючих орг
нів, а також недостатнє реагування правоохоронних органів н
повідомлення про злочини у засобах масової інформації.

Слід зазначити і негативне ставлення до органів міліції і ор
ганів дізнання. До обставин, що визивають негативне ставлен
ня населення до правоохоронних органів, слід віднести насам
перед: неналежний контроль за діяльністю органів дізнання п
прийому, реєстрації, перевірці інформації про злочини з боку
начальника чергової частини і начальника органів внутрішні
справ; незадовільна (формальна) робота комісії по контролю з
дотриманням обліково-реєстраційної дисципліни на чолі з од
ним із заступників начальника органу внутрішніх справ; не
задовільний контроль за дотриманням законності в сфері, що
розглядається, з боку вищестоящих органів внутрішніх справ
пасивність громадян у відстоюванні своїх прав перед органами
міліції через побоювання розправи з ними і настання інших не
гативних наслідків як з боку злочинних елементів, так і з боку
працівників міліції; низький рівень гласності у роботі органів
міліції із заявами, повідомленнями про злочини або повна її від
сутність в інших органах, наприклад, у підрозділах Служби без
пеки України, що позбавляє населення можливості своєчасно
піддавати критиці негативну діяльність названих органів, вжи
вати заходів до ефективного захисту своїх законних інтересів;
наявність у суспільстві реальних умов для уникнення працівни
ків органів дізнання від відповідальності за приховування заяв,
повідомлень, іншої інформації про злочини, від реєстрації зло-

чинів. Нарешті вкажемо, що існуванню перерахованих негатив-
них явищ у діяльності органів дізнання сприяє незадовільний
прокурорський нагляд як через корпоративну заінтересованість
(оскільки прокуратура також входить до системи правоохорон-
них органів, що відповідають за стан законності і боротьби зі
злочинністю), так і професійну некомпетентність деяких проку-
рорів або їх елементарну службову недбалість.

Інформаційно-аналітичне забезпечення. Інформаційно-ана-
літичне забезпечення протидії злочинності у сфері економіки яв-
ляється необхідною передумовою підвищення ефективності діяль-
ності правоохоронних органів у зазначеній сфері. Це передбачає
вдосконалення системи статистичного обліку і звітності в країні,
інформування про стан, динаміку, структуру злочинів у сфері еко-
номіки, критеріїв оцінки ефективності діяльності правоохоронних
органів, збору необхідної і достатньої інформації для ефективної
діяльності суб'єктів профілактики і прийняття відповідних управ-
лінських рішень щодо запобігання цим злочинам.

Зазначені заходи включають створення: узгодженої системи
показників, що відбивають реальний стан боротьби зі злочинніс-
тю в економічній сфері в Україні; єдиної міжвідомчої системи
інформування про такі злочини, причини та умови їх вчинення;
банку нормативної, управлінської, аналітичної, науково-мето-
дичної, довідкової та іншої інформації, у тому числі із зарубіжних
джерел, і налагодження системи користування цією інформацією
зацікавленими відомствами і науковцями; методичних рекомен-
дацій по використанню статистичного аналізу динаміки окремих
видів економічних злочинів, методик організації статистичних
спостережень за розміром збитків від економічних злочинів; на-
дійного механізму збору і використання відповідних даних не
тільки на національному, але і на регіональному рівнях[59].

Кримінально-правова статистика є: у Міністерстві юстиції –
про розглянуті судом справи і прийняті рішення, у МВС – про

[59] Критичні оцінки щодо організації кримінально-правової статистики в кра-
ні висловлюються у багатьох публікаціях. Див., насамперед: Климчук В. Ми бо-
ремося не зі злочинністю, а за показники цієї боротьби // Юрид. вісн. України.
1999. – 10-16 черв.; Хавронюк Н., Трофимов С. Статистика – главный враг
правосудия // Зеркало недели. – 2002. – С. 6.; Максимов В. Якість, а не кількість
має превалювати у міліцейській статистиці // Уряд. кур'єр. – 2002. – 2 серп.;
Гаврилов Б. О реальности российской уголовной статистики // Законность.
1999. – № 6. – С. 27-32; Кондрашков Н. Нужно разобраться в понятиях и кри-
териях // Законность. – 1999. – № 6. – С. 32-34; Коляда П. Триєдине завдання
слідчих міліції // Юрид. вісн. України. – 2002. -28 груд. – 3 січ.

скоєні злочини і проведену роботу по їх розслідуванню і роз
криттю, у прокуратурі і МВС – про кількість розслідуваних
справ, у податковій міліції, у митниці – про виявлені ними зло
чини, у СБУ – про виявлені ними злочини (окремо про розслідувані справи), у військових прокуратурах – про виявлені злочини (окремо про розслідувані справи).

Кожний із вказаних органів обліковує правову статистику по власним відомчим критеріям, нерідко перекручуючи її, що не дає достовірної, точної, загальної інформації про стан виконання законів, указів Президента по реформуванню держави і економіки, а також про стан злочинності і корупції і ефективність роботи по її попередженню.

Зосередження обліку злочинів в органах МВС, основним завданням якого є їх виявлення, розкриття і розслідування, створює умови для відомчого впливу на викривлення державної статистичної звітності шляхом маніпуляцій із цифровими показниками, створення умовного, а не фактичного покращення стану злочинності в державі, корупції, проведеної боротьби з ними, особливо в організованих формах, розкриття злочинів.

Формування кримінальної і судової статистики будується на протирічащих одна одній і дублюючих одна одну відомчих інструкціях і наказах, несумісних програмно-апаратних засобів обчислювальної техніки, при великій кількості паперових носіїв, що призводить до несумісності їх відомчих показників.

На низькому рівні знаходиться і міжвідомче інформаційне забезпечення. Тому, діюча система збору правової статистики, особливо про злочинність, із-за відомчого підходу до неї не сприяє формуванню об'єктивної і достовірної картини про стан злочинності в країні і про результати роботи правоохоронної системи.

Ситуація, яка склалася, негативно впливає і на використання статистичних даних для визначення стратегії і тактики боротьби із злочинністю і іншими правопорушеннями.

Враховуючи ці недоліки Указом Президента України "Про невідкладні додаткові заходи щодо посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією" від 6 лютого 2003 р. поставлене завдання викорінити практику оцінки роботи правоохоронних органів за валом показників, покласти край гонитві за нарощуванням результатів роботи шляхом викриття дріб'язкових правопорушень, не допускати приховування злочинів від обліку, запровадити нові критерії оцінки діяльності правоохо-

ронних органів, які б відображали реальні результати службової діяльності та спиралися на об'єктивні статистичні показники, в основу яких покладено судові рішення, розробити єдину систему державної реєстрації та обліку злочинів, розслідування та розгляду кримінальних справ в судах, виходячи з усталених європейських стандартів.

В органах, які проводять досудове слідство і дізнання з метою ідентичного заповнення документів первинного обліку з 2002 р. застосовуються "Інструкція про порядок заповнення та подання документів первинного обліку злочинів, осіб, які їх вчинили, руху кримінальних справ" та "Інструкція про єдиний облік злочинів", які затверджено спільним наказом Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Міністерством внутрішніх справ України, Державною податковою Адміністрацією України, Міністерством юстиції України від 26 березня 2002 р. № 20/84/293/126/18/5. Відповідно до них були затверджені і введені в дію з 1 квітня 2002 р. нові документи первинного обліку карткової та спускової форми. Зараз в органах прокуратури, служби безпеки, внутрішніх справ, податковій міліції проводиться первинний облік і реєстрація всіх виявлених злочинів по цих документах. Їх значення полягає в тому, що якісно побудований облік дає можливість одержати показники, що характеризують стан, структуру і динаміку злочинів в країні.

Основні правила заповнення та подання документів первинного обліку для забезпечення достовірності статистичної звітності в судових органах регламентуються "Інструкцією з діловодства в місцевому загальному суді" від 27 червня 2006 р.; "Інструкцією щодо заповнення форм статистичної звітності про роботу судів загальної юрисдикції (крім господарських судів)" від 27 травня 2002 р.; "Інструкцією щодо заповнення статистичної картки на особу, стосовно якої судом розглянуто кримінальну справу" від 14 січня 2005 р.

Базуючись на документах первинного обліку, складаються відповідні звітні дані в правоохоронних органах. На жаль, систематична зміна форм звітності призводить до труднощів у проведенні порівняння цих даних за різні періоди часу.

За роки незалежності України статистичні звіти в органах суду, наприклад, практично змінюються щорічно. У 2002 р. знов повернулися до звітів за півріччя та рік. Єдине, що можна вважати позитивним то це те, що, незважаючи на введення в

дію з 1 вересня 2001 р. нового Кримінального кодексу України, звіти протягом 2001 р. і 2002 р. складалися і за статтями попереднього Кодексу (1960 р.).

Історично тривалий час правова статистика в Україні була побудована за внутрішньовідомчим принципом. Внаслідок цього усі показники розроблялися для різних стадій кримінального процесу і, як правило, нікого не цікавила їх несумісність, а також те, що з їх допомогою необхідно отримати об'єктивне відображення реальної дійсності. Це, в свою чергу, ускладнює їх застосування для прогнозування злочинності, а також для планування заходів протидії злочинності, необхідно економічній.

До цих пір в Україні основні показники, які характеризують діяльність правоохоронних органів, якими вони звітують перед органами державної статистики, є показниками, що були розроблені раніше в окремих відомствах для своїх внутрішніх потреб.

Незважаючи на те, що одним із завдань органів державної статистики в Україні є перехід на міжнародні стандарти і показники, він, на жаль, відбувається дуже повільно навіть в інших галузях статистичної науки. Так 4 травня 1993 р. постановою Кабінету Міністрів України була затверджена Державна програма переходу України на міжнародну систему обліку і статистики, у яку надалі неодноразово вносилися зміни і доповнення; розроблена Програма реформування державної статистики до 2002 р. З 1 січня 2000 р. в Україні введені нові міжнародні стандарти бухгалтерського обліку і фінансової звітності. Однак показників кримінально-правової статистики ці документи абсолютно не торкаються.

Але врахування міжнародних стандартів обліку у галузі кримінально-правової статистики є вкрай необхідним. Це дало б можливість розробити єдину систему звітності, удосконалити систему обліку способів вчинення злочинів, контролювати призначення покарань за тотожні злочини, налагодити більш реальний облік рецидиву, віктимологізацію населення, визначення збитків від даних злочинних зазіхань. Усе це необхідно для того, щоб світове співтовариство могло реально оцінити погрозу всієї злочинності й окремих її видів, і адекватно реагувати на неї, а не риторично призивати до посилення боротьби зі злочинністю. Тільки при цих умовах можлива реалізація світовим співтовариством узгоджених дій, спрямованих на протидію злочинністю в цілому, а також економічної злочинності.

Для того щоб можна було оцінити ефективність діяльності тих чи інших органів по боротьбі зі злочинністю, найчастіше у виді звітного, директивного показника використовується один якийсь статистичний показник, що в корені не вірно, тому що це приводить до того, що на практиці керівники зацікавлених служб пристосовуються до нього з метою поліпшення показників своєї діяльності. Тому необхідно для розробки критеріїв ефективності боротьби зі злочинністю в тих чи інших органах застосовувати систему показників. Ясно, що розробка і застосування такої системи показників можливо, по-перше, при наявності досить достовірних даних, а, по-друге, при чіткому обчисленні всіх узагальнюючих показників, що можуть бути проаналізовані детально в якомусь єдиному незалежному центрі, що знаходиться поза межами правоохоронних органів.

Виходячи з наведеного, можна зробити такі висновки.

1. Система критеріїв оцінки діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності не може ґрунтуватися тільки на кількісних показниках (виявлених злочинів і осіб, які їх вчинили). З точки зору статистики вони є лише оціночними і їх знання відносне. Тому вони потребують комплексного використання при оцінці ефективності роботи правоохоронних органів у цій сфері з урахуванням якісних показників. Пріоритет при цьому має бути надано таким показникам: 1) якість розкриття злочинів; 2) якість реагування органів внутрішніх справ на заяви та повідомлення про злочини; 3) відсоток розкриття злочинів; 4) кількість справ, направлених на додаткове розслідування; 5) кількість справ, по яких особи виправдані судом або звільнені від кримінальної відповідальності; 6) вивчення громадської думки щодо оцінки діяльності органу; 7) кількість виявлених злочинів на стадії готування і замаху; 8) профілактична діяльність (внесення подання, винесення окремої ухвали тощо).

2. Враховуючи, що до стадії судового розгляду по багатьох категоріях кримінальних справ доходить лише половина кримінальних справ, деякі з них направляються на додаткове розслідування, припиняються у суді, було б доцільним оцінювати роботу органів досудового слідства лише з урахуванням результатів розгляду справи у судових органах і таким же чином характеризувати рівень злочинності в країні.

3. Розробити єдину систему державної реєстрації злочинів та інших правопорушень, а також критеріїв оцінки роботи право-

охоронних органів з визначенням механізмів і системи контролю за їх формуванням і достовірністю, особливо з використанням громадської думки, можна лише в якомусь незалежному центрі, не підпорядкованому правоохоронним органам. Кримінально-правова статистика має бути сконцентрована у Державному комітеті статистики України (знизу – доверху), який за єдиною, розробленою ним, статистичною карткою обробляє дані, які надходять від правоохоронних органів. На базі оброблених даних було б доцільно Держкометату щорічно видавати статистичні збірники про злочинність в Україні. У цьому зв'язку ми підтримуємо пропозицію про створення міжвідомчого банку даних статистичної інформації правоохоронних органів України.

4. Загальні принципи побудови системи кримінальної статистики про злочинність та можливість і виправданість застосування тих чи інших технічних засобів та прийомів має спиратись на міжнародні стандарти. Найважливішими документами в цьому відношенні є: Рекомендації Ради Європи (1996 р.) "Європа в епоху змін: кримінальна політика та кримінальне право" (прийняті Кабінетом Міністрів 5 вересня 1996 р.); Резолюція Ради економічного та соціального розвитку ООН № 1997/27 від 21 липня 1997 р. "Посилення програми ООН в галузі попередження злочинності та кримінальної юстиції відносно розвитку кримінальної статистики та активності системи кримінальної юстиції" (на основі цієї Резолюції наприкінці 2002 р. Департаментом статистики ООН було розроблено "Керівництво по створенню системи кримінальної статистики").

Однією з важливих особливостей сучасних систем кримінальної статистики є використання альтернативних (додаткових) джерел інформації. Визначається, що реєстрація правопорушень лише на рівні органів поліції не дає змоги приймати обґрунтовані рішення відносно протидії злочинності. Така статистика доповнюється даними судових органів та органів виконання покарань. В останні роки у практиці європейських держав активно використовуються соціологічні та кримінологічні дослідження, які суттєво доповнюють офіційну "традиційну" статистику. Звертається увага на дві перспективні технології: а) опитування населення з метою виявлення потерпілих від злочинів ("дослідження віктимізації населення" – victimization survey); б) опитування населення з метою виявлення причетності до вчинення різних правопорушень (Self-report survey); в) опитування населення з метою

встановлення розміру збитків від злочинів. Такі дослідження є загальнонаціональними і, як засвідчує практика їх проведення в різних країнах, дозволяють визначити рівень криміналізації населення на рівні незначних правопорушень (адміністративних деліктів та незначних злочинів).

Приведення показників вітчизняної кримінально-правової статистики до європейських стандартів з метою забезпечення порівняння стану правопорядку у провідних країнах світу – досить складне завдання, оскільки кримінальна статистика кожної держави відтворює специфічні особливості свого кримінального права, процесу, судового устрою, і вони настільки суттєві, що вкрай ускладнюють повноцінний порівняльний статистичний аналіз.

5. На наш погляд, вкрай необхідна єдина методологія й система обліку злочинів у кримінально-правової статистиці. Необхідно на рівні ООН прийняти єдині методичні рекомендації щодо ведення кримінально-правової статистики таких злочинів хоча б в країнах, які надають свої звіти ООН.

Міжнародний облік у кримінально-правовій статистиці повинен бути заснований на цілковито чітких позиціях. Обліку повинні підлягати найбільш суспільно небезпечні злочини й особи, які їх вчинили (очевидно, за аналогією з чинною системою США, це – вбивства, зґвалтування, грабежі, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, крадіжки зі зломом, крадіжки майна на суму понад 50 доларів США, викрадення автомобілів). Окремо повинен вестись облік фактів міжнародного тероризму й організованої транснаціональної злочинності. Облік цих дій у міжнародному масштабі має бути обов'язковим, причому рівень злочинності необхідно оцінювати за кількістю винесених вироків судом, а не за кількістю зареєстрованих фактів злочинів. Облік усіх інших видів злочинів у різних країнах повинен доповнювати цей загальнообов'язковий облік.

Введення такого обліку сприятиме більш об'єктивній оцінці стану злочинності в різних регіонах і країнах та прийняттю більш зважених політичних рішень у сфері організації міжнародного співробітництва з протидії злочинності.

Все вищеназване підтверджує нагальну необхідність вдосконалення системи показників кримінально-правової статистики про злочинність в країні з метою об'єктивної оцінки діяльності правоохоронних органів по боротьбі з цією злочинністю і зіставлення їх з показниками міжнародної статистики.

В цілому результати дослідження дають підстави зробити висновок, що давно вже назріла необхідність провести фундаментальну професійну обробку і серйозну корректировку цілей низці найактуальніших ідеологічних, політичних і правових питань функціонування системи протидії злочинності і реформування правоохоронних органів. Події останніх років свідчать: затягування цього процесу загрожує більш загострити кримінологічну ситуацію в державі і підірвати стабільні умови її функціонування.

Практика показує, що створення все нових і нових органів по окремим напрямкам боротьби зі злочинністю не виправдовує себе. Тому на нашу думку на порядку денному стоїть нагальна необхідність – створення спеціального державного органу, який би займався виключно усією складною сукупністю проблем попередження злочинності, як однієї із галузей державного управління.

Основними завданнями такого органу мають бути: визначення основних напрямків державної політики у сфері боротьби зі злочинністю; аналіз чинного законодавства; інформаційно-аналітична діяльність; розробка науково обґрунтованих методик підрахування збитків від злочинів і шляхів їх відшкодування; проведення загальнонаціональних обстежень і обслідувань з метою виявлення рівня латентної злочинності; аналіз проявів міжнародної транснаціональної злочинності; координація діяльності галузевих міністерств і відомств з правоохоронними органами; координація наукових досліджень; організація міжнародної співпраці у сфері боротьби зі злочинністю; обґрунтування розподілу ресурсів згідно до державного бюджету; проведення кримінолого-економічної експертизи проектів законів і нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, міністерств і відомств тощо.

Рекомендовано до опублікування
на засіданні сектору вивчення причин
злочинності ІВПЗ АПрН України
(протокол № 2 від 07.03.2007 р.)
Рецензент – доктор юрид. наук, професор **В.П. Ємельянов**

УДК 343.8

А.Х. Степанюк, д.ю.н., професор,
зав. сектором проблем
кримінально-виконавчого законодавства
ІВПЗ АПрН України
І.С. Яковець, к.ю.н., ст. наук. співробітник
О.С. Четверикова, мол. наук. співробітник

ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ ЯК СТАДІЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Сектором проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України в період з квітня 2002 року по березень 2007 року здійснювалось дослідження "Виконання покарання як стадія кримінальної відповідальності" в межах фундаментальної теми "Теоретичні та практичні проблеми кримінальної відповідальності та покарання", затвердженою постановою Президії АПрН України № 19 від 14.02.2002 р. Науковий керівник підтеми – д.ю.н., професор Степанюк А.Х. Виконавці: наукові співробітники – к.ю.н. Яковець І.С., к.ю.н. Гура Р.М., Любжина Т.К., молодші наукові співробітники – к.ю.н. Ткачова О.М., Четверикова О.С.

Зміни, що відбулися в економічному, політичному і соціальному житті нашого суспільства викликають необхідність досліджень, які спрямовані на вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства і потребують його приведення у відповідність до реальної дійсності. Особлива актуальність зазначеного дослідження обумовлена прийняттям нового Кримінального кодексу України (далі – КК України), в якому вироблено поняття покарання, розширено перелік видів покарань, дана орієнтація на першочергове застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, а також нового Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України), що регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань.

Покарання, як відомо, застосовується в межах кримінальної відповідальності, яка передбачає застосування примусових заходів до осіб, визнаним судом винними в здійсненні злочинів. На практиці кримінальна відповідальність знаходить свій вираз у реалізації санкцій кримінально-правових норм, тобто в застосуванні покарань. Оскільки термін "застосування покарання" передбачає як призначення покарання, так і його виконання, то державний примус здійснюється і на стадії виконання покаран-

ня, що є одним з етапів кримінальної відповідальності. На стадії виконання покарань кримінально-правові відносини облаштовуються у форму кримінально-виконавчих правовідносин, що виникають між органами й установами виконання покарань і засудженими. Програма діяльності органів та установ виконання покарань, модель цієї діяльності, має бути сформульована в нормах КВК України, норми якого мають відігравати роль процедурної форми реалізації кримінальної відповідальності, бути складовою ланкою механізму її правового регулювання.

Проведене дослідження підсумовує пропедевтичний кримінально-виконавчому праву етап пізнання діяльності органів і установ Державної кримінально-виконавчої служби України при виконанні кримінальних покарань різних видів і разом із тим служить відправним пунктом подальшого розвитку знань про здійснення правообмежень, притаманних покаранням, оскільки наука кримінально-виконавчого права поки що не є остаточно завершеною і цілком оформленою. Виявлення сутності процесу виконання покарань як стадії кримінальної відповідальності відбиває намір здійснення подальших досліджень закономірностей реалізації кари, виступає фундаментом кримінально-виконавчого права і остаточного його оформлення. Подальший розвиток кримінально-виконавчого права припускає відшліфування тих чи інших деталей, удосконалення певних його якостей, пристосування до повернення різних форм виконання покарань, розширення царини його застосування.

До 2001 року питання про направлення засуджених до виправних установ було покладено на суди. Із 2001 року ця процедура виконується Департаментом України з питань виконання покарань (далі – Департамент).

Рішення про первинне призначення засудженим до позбавлення волі виду установи покарань, у якій вони повинні відбувати покарання, значно впливає на всю діяльність цих установ, на правове становище засуджених і у кінцевому результаті на досягнення цілей покарання, зокрема, реалізації потрібного карального впливу.

Для досягнення цілей покарання і кримінально-виконавчої діяльності, підвищення ролі покарання як засобу протидії злочинним проявам необхідна система, яка забезпечувала б реальну можливість застосування до засуджених різних категорій відповідних обсягів каральних елементів покарання й заходів

виховного впливу на них з урахуванням учиненого злочину й відомостей про особу винного. Вирішення вказаного завдання можливе тільки на підставі диференціації покарання, зокрема, на стадії його виконання.

Саме диференційоване здійснення цього процесу є обов'язковою умовою індивідуалізації, справедливості покарання і як результат – його ефективності. Але для практичної реалізації такого підходу перш за все необхідно поділити всіх засуджених до позбавлення волі на невеликі групи, тобто здійснити їх класифікацію, забезпечивши в подальшому окреме розміщення кожної з них.

Виходячи з цієї посилки, відмітимо, що в даний час у теорії й на практиці виникла нагальна потреба в розробці гнучкої системи класифікації засуджених до позбавлення волі, на необхідність якої вказує й міжнародна практика роботи з такими особами. Наприклад, у п. 1 ст. 63 Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими вказується на обов'язковість індивідуального підходу до них, а значить і на наявність гнучкої системи класифікації їх по групах з подальшим розміщенням останніх в окремих закладах. Також немаловажне значення відіграє класифікація засуджених формування системи установ виконання покарань, визначення штатного розкладу їх працівників тощо. Діяльність органів та установ виконання покарань обумовлюють потребу в здійсненні на практиці двох видів класифікації засуджених до позбавлення волі, кожен з яких характеризується окремою метою й ознаками (критеріями):

Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі – для забезпечення відповідного обсягу карального впливу;

Вторинна класифікація засуджених до позбавлення волі – щоб створити сприятливі умови для застосування виховних заходів.

Первинна та вторинна класифікація засуджених до позбавлення волі є двома окремими видами, які випливають один із одного в процесі виконання покарання, однак мають різні цілі й первинна класифікація детермінує вторинну. Наявність саме двох видів (етапів) класифікації засуджених до позбавлення волі обумовлює наявність щонайменше двох суб'єктів, які її здійснюють. Первинна класифікація засуджених проводиться Департаментом (а точніше Регіональними комісіями, що створюються у всіх областях і діють при слідчих ізоляторах) шляхом визначення рівня безпеки колонії. Вторинна – безпосередньо ад-

міністрацією виправних установ при розміщенні засуджених у тій чи іншій дільниці.[1]

Суб'єкт класифікації засуджених до позбавлення волі (так звані Регіональні комісії) – українська новація, створена на виконання рекомендацій Ради Європи, оскільки в жодній країні на пострадянському просторі схожого органу не існує. Головний недолік при встановленні виду установи Регіональними комісіями полягає у намаганні Департаменту покласти на них невластиві їм функції, зокрема, надання оцінки особі засудженого, обставинам справи, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність, тощо, що призводить лише до плутанини й привласнення функції правосуддя.

Вирішення судом питання направлення засудженого до виправної установи цілком узгоджувалося зі ст. 63 Конституції України, тоді як передача таких повноважень Департаменту, а особливо здійснення цієї процедури на підставі підзаконного нормативного акта (Інструкції), що характеризується довільним тлумаченням норм КВК України, викликає певні сумніви взагалі у своїй законності. Незважаючи на те, що Регіональні комісії є колегіальним органом, при можливості поділу засуджених не за одним чітко визначеним критерієм (наприклад, за строком покарання), а за декількома, з'являється можливість для зловживань.

В Інструкції закріплено, що розподіл і направлення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі в установи виконання покарань провадиться на підставі статей 12, 64, 65 КК України та ст. 11, 18, 19, 86, 87, 92, 93, 101, 138, 140, 147 КВК України за відповідними індивідуальними й персональними нарядами без-

[1] Див.: Бриллиантов А.Б. Дифференциация наказания: уголовно-правовые и уголовно-исполнительные проблемы: Дис.... д-ра. юрид. наук. – М., 1998. – 439 с.; Михлин А.С., Стручков Н.А., Шмаров И.В. Теоретические проблемы правового регулирования исполнения наказаний // Сов. государство и право. – 1988. – № 4. – С.67-75.; Шмаров И.В., Мелентьев М.П. Дифференциация исполнения наказания в исправительно-трудовых учреждениях: Учеб. пособ. – Пермь: Изд-во Пермск. ун-та, 1971. – 65с.; Кримінально-виконавче право: Підручник. / За заг. ред. А.Х.Степанюка. – Х.: Право, 2005. – 256с.; Лысодед А.В. О проблемах распределения осужденных по видам учреждений // Аспект – 2002. – № 2. – С. 9-11.; Степанюк А.Ф. Проблемы правового регулирования применения наказаний, возникшие с принятием нового УК Украины // Пробл. законності: респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я.Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2001. – Вип.52. – С. 117-123; Яковець І.С. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань. – Х.: ТОВ „Кроссроуд", 2006. – 225 с.; Четверикова О.С. Індивідуалізація виконання покарання: вторинна класифікація засуджених до позбавлення волі // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук.пр. – Вип.12. – Харків: ТОВ "Кроссроуд", 2006. – С.244-251.

посередньо у СІЗО. Рішення Регіональної комісії про розподіл і направлення засуджених приймаються з урахуванням висновків її членів і оформлюються протоколом, який затверджується її головою. Про прийняття цією Комісією рішення щодо визначення рівня безпеки виправної колонії засудженому оголошується під розпис витяг із протоколу її засідання й довідка про встановлення рівня безпеки виправної колонії, співучасникам засудженого по вчиненому злочину за встановленим порядком долучається до матеріалів його особової справи.

Виходячи з того, що залежно від виду колонії ці обмеження можуть збільшуватися або зменшуватися, Регіональна комісія фактично здійснює правосуддя, тобто встановлює обсяг каральних заходів, що будуть застосовані до осіб, винних у вчиненні злочину, керуючись, при цьому тими ж правилами, що й суд. Суд, призначаючи особі покарання у виді позбавлення волі, має на увазі застосування до неї ізоляції й поміщення її в спеціалізовану установу, а Департамент, у свою чергу, конкретизує ці положення шляхом встановлення різних рівнів ізоляції залежно від виду кримінально-виконавчої установи. У результаті відбувається коректування вироку суду, що може взагалі призвести до безпідставного як погіршення становища особи, так і поліпшення умов його відбування.

У межах нашого дослідження було здійснено вивчення нормативно-правової бази, що регулює питання розподілу засуджених в установи виконання покарань та розробку нових правових і соціальних норм з її удосконалення. Отримані результати переконливо свідчать, що групи засуджених до позбавлення волі, отримані в результаті їх первинної класифікації відповідно до вимог Інструкції Департаменту про порядок розподілу, направлення та переведення осіб, засуджених до позбавлення волі, не є однорідними й відрізняються як за кількісними, так і за якісними показниками, зокрема, за природою вчиненого злочину, формою вини, так і за якісними характеристиками особи засудженого. У той же час групування засуджених до позбавлення волі з огляду на таку ознаку, як призначений строк позбавлення волі (з урахуванням статі, віку та виду цього покарання), дозволяє наочно побачити зміни у складі засуджених, групи яких стають більш однорідними за різними показниками.

До першої групи пропонується віднести: засуджених на строк до двох років позбавлення волі включно; до другої – чоловіків, засуджених на строк від двох до п'яти років включно

та жінок, засуджених на строк від двох до десяти років включно; до третьої – чоловіків, засуджених на строк від п'яти до десяти років включно, жінок, засуджених на строк понад десять років позбавлення волі та до довічного позбавлення волі; до четвертої – чоловіків, засуджених на строк понад десять років; до п'ятої – чоловіків, засуджених до довічного позбавлення волі.

При групуванні засуджених до позбавлення волі на групи за строковою ознакою й видом покарання (з одночасним урахуванням статі) відбувається зміна й у співвідношенні інших характеристик як злочину, так і відомостей про особу, яка його вчинила. Чим менший строк покарання, тим менший відсоток засуджених за злочини проти життя та здоров'я громадян, а відсоток засуджених за злочини проти власності, навпаки, збільшується, тим у більшому числі випадків наявні обставини, що пом'якшують відповідальність, немає рецидиву злочинів тощо. Водночас відсоток осіб, які неодноразово засуджувалися чи раніше відбували покарання в місцях позбавлення волі, набуває тенденції до зростання в кожній наступній групі (певний виняток становлять лише засуджені до довічного позбавлення волі).

Викладені міркування дали підстави констатувати, що чинне кримінально-виконавче законодавство й відомчі нормативні акти не забезпечують такого здійснення первинної класифікації засуджених до позбавлення волі, щоб у результаті останні були згруповані в більш-менше однорідні групи, що є найголовнішим підґрунтям диференційованого застосування заходів карального впливу. Вирішити цю проблему пропонується через закріплення в законі виду і строку покарання поряд зі статтю й віком, як підстав первинної класифікації засуджених до позбавлення волі при визначенні виду виправної установи.

За результатами дослідження вважається за необхідне прийняти такі рекомендації:

1. Кримінальна відповідальність неможлива без застосування державного примусу, що відображає її сутність.

2. Головною, визначальною властивістю класифікації засуджених до позбавлення волі, як і будь-якої іншої наукової класифікації, є поділ об'єктів на окремі види відповідно до їх об'єктивних загальних і відмітних ознак, а загальною метою класифікації засуджених до позбавлення волі є створення підґрунтя для диференційованого та індивідуалізованого виконання покарань.

3. У теорії кримінально-виконавчого права не існує єдиного розуміння теоретичних положень щодо поняття, критеріїв,

суб'єктів і процедури здійснення первинної класифікації засуджених до позбавлення волі. В теперішній час діяльність органів виконання покарань проходить у двох основних напрямках – реалізація кари як обов'язкового елемента будь-якого кримінального покарання і виховний процес, що дозволяє зробити висновок і про існування двох видів класифікації засуджених до позбавлення волі, кожен з яких характеризується окремою метою й ознаками (критеріями): один – для забезпечення відповідного обсягу карального впливу (первинна класифікація); другий – з метою створення сприятливих умов для застосування виховних заходів (вторинна класифікація). Міжнародні документи також указують на необхідність проведення цих двох етапів класифікації засуджених.

4. Існуючий на сьогодні порядок здійснення первинної класифікації засуджених до позбавлення волі не забезпечує зведення засуджених в однорідні групи, хоча саме це і є однією з підстав ефективності роботи з ними. Групування засуджених до позбавлення волі за ознаками виду позбавлення волі та його строку (з урахуванням віку і статі осіб) дозволяє зменшити розбіжність у їх якісному складі та прослідити системну тенденцію до зменшення чи збільшення визначених відповідних показників у різних груп таких осіб. Отримані в результаті цієї класифікації групи засуджених можливо співвіднести і з існуючою системою установ виконання покарань, для чого необхідно внести відповідні зміни до ст. 18 КВК України.

5. Установлено, що створення Регіональних комісій не забезпечило досягнення поставленої перед ними мети, бо на практиці первинна класифікація засуджених продовжує здійснюватися виключно з огляду на тяжкість учиненого злочину й попередню судимість. Положення, основний акт, на підставі якого створені й діють Регіональні комісії, за своєю структурою і змістом не відповідає вимогам, що пред'являються до цього типу документів.

Рекомендована до опублікування
на засіданні сектору проблем
кримінально-виконавчого законодавства
ІВПЗ АПрН України
(протокол № 1 від 14 березня 2007 р.)
Рецензент – доктор юрид. наук, професор **В.П. Ємельянов**

УДК 343.98

В.Ю.Шепітько, доктор юрид. наук, професор, завідувач лабораторії Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України

І.Б. Сіроджа, доктор технічн. наук, професор, головний наук. співробітник

Г.К. Авдєєва, канд. юрид. наук, провідний наук. співробітник

В.Г. Іванов, канд. технічних наук, доцент

Ю.В. Ломоносов, канд. технічних наук, доцент

І.В. Борисенко, канд. юридичних наук, доцент

Л.І. Керик, наук. співробітник

Ю.С. Іванова, мол. наук. співробітник

Д.В. Затенацький, мол. наук. співробітник

Техніко-криміналістичне забезпечення діяльності правоохоронних органів: тенденції та перспективи

З метою удосконалення методів і засобів криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів науковцями лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Інституту вивчення проблем злочинності АПрНУ протягом 2001-2006 рр. проводилася науково-дослідна робота за фундаментальною темою «Проблеми криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів», що затверджена постановою Президії АПрН України від 14 лютого 2002 р. № 19 (№ держ. реєстрації в УкрІНТЕІ 0102U002194).

Розробку фундаментальної теми здійснювали: лабораторія "Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю" (завідувач лабораторії – заслужений діяч науки і техніки України, професор, доктор юридичних наук, член-кореспондент Академії правових наук України В. Ю. Шепітько та співробітники: головний науковий співробітник, доктор технічних наук, професор І.Б. Сіроджа; провідний науковий співробітник, кандидат юридичних наук Г.К. Авдеєва; старший науковий співробітник, кандидат технічних наук Ю.В. Ломоносов; старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук В.В. Білоус; науковий співробітник, кандидат юридичних наук І.В. Борисенко; науковий співробітник Л.І. Керик; молодший науковий співробітник Ю.С. Іванова; молодший науковий співробітник Д. В.Затенацький) та сектор „Дослідження проблем боротьби з корупцією та організованою злочинністю" (завідуючий сектору – доктор юридичних наук, професор В. А. Журавель та співробітники: старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук С. В. Великанов, молодший науковий співробітник С. С. Кисельова).

В межах теми науковцями лабораторії досліджувалися такі напрямки:

- розробка науково-технічних та організаційно-тактичних засобів протидії злочинності;
- розробка інформаційних (комп'ютерних) технологій у боротьбі зі злочинністю;
- розробка методик і програмних засобів комп'ютерної (об'єктивної) підтримки експертної діяльності в процесі ідентифікаційного дослідження спотвореного і обмеженого за обсягом мовного матеріалу.

Важливою є розробка і впровадження новітніх науково-технічних та інших засобів, інформаційних технологій у практику боротьби зі злочинністю. Актуальною є розробка і впровадження в роботу слідчих, оперативних працівників, експертів автоматизованих робочих місць, оперативно-довідкових та оперативно-пошукових систем.

З метою розробки науково-технічних засобів протидії злочинності здійснено науковий пошук щодо: а) створення *газоаналізатору* для відшукування прихованих трупів; б) побудови моделі *металошукача* для відшукування металевих предметів; в) розробки *пристрою* для виміру швидкості балістичного об'єкту.

а) у процесі розслідування різних категорій злочинів виникає необхідність у застосуванні *газоаналізатора* для відшукування прихованих трупів або їх частин. Газоаналізаторами є прилади, які використовуються в різних галузях науки і техніки для виявлення та аналізу складу газів. Властивості одного газу, що відрізняються від властивостей інших газів, покладена в основу пошуку і виміру концентрації одного з компонентів газової суміші. Процес тління починається в трупі одразу після настання смерті людини та супроводжується виділенням газів. Під час тління білків виділяється аміак; вуглеводів – вуглекислий газ; крові – сірководень, метан, аміак, водень. На швидкість тління і виділення газів впливають вологість і температура.

На сьогодні газоаналізатори мають досить складну будову, великі розміри та використовуються у лабораторних умовах.

Проаналізувавши недоліки існуючих газоаналізаторів (не дуже чітка диференціація діамагнітних газів, великі розміри, можливість роботи лише при фіксованих температурних режимах, низька точність аналізу, необхідність часто змінювати реактиви, складність створення автоматичних приладів, хрупкість більшості елементів та ін.), їх будову, можливості пошуку газів, постало питання щодо створення портативного і чутливого газоаналізатора, придатного для відшукування трупа та/або його частин. Науковцями лабораторії була розроблена принципова схема газоаналізатора для відшукування прихованих трупів та їх частин. Цей прилад дозволить слідчим під час розслідування тяжких насильницьких злочинів здійснити пошук трупа або його частин у „польових умовах".

б) під час розслідування злочинів часто виникає необхідність у використанні *металошукача* для пошуку металевих предметів. Більшість існуючих металошукачів мають великі розміри, низьку чутливість, вибірковість металів (чорних, кольорових) тощо.

Металошукач здійснює пошук металевих предметів (чорних і кольорових) методом індуктивного балансу – подачі хвиль певної частоти і повернення їх на прилад. Ці хвилі дедуктуються і методом перетворення подаються на звуковий динамік. Прилад має працювати без перешкод (на нього не повинні впливати ані робота електроприладів, телевізора, радіотелефону, проходження струму по дротах). На жаль, показники існуючих металошукачів залежать від зовнішнього впливу вказаних об'єктів. Проаналізувавши недоліки існуючих приладів, постало завдання розробки такого металошукача, який би мав невеликі розміри, високу чутливість і можливість пошуку одразу чорних і кольорових металів.

Науковцями лабораторії на основі методу індуктивного балансу створено модель компактного, розбірного, малогабаритного металошукача з глибиною пошуку металу в цегляній або бетонній стіні до 70 см, в ґрунті та воді – до 1,5 м (розмір еталону – 3 см в діаметрі). При необхідності є можливим настроювати прилад на пошук дрібних металевих речей (таких, як гвіздки, кнопки тощо) і цілеспрямовано здійснювати пошук предметів визначених розмірів (наприклад, пістолет, ніж та ін.).

в) суттєвим для встановлення істини по кримінальній справі є вимір показника швидкості польоту балістичного об'єкта (кулі, картечі та ін.). При проведенні судово-балістичних експертиз використовуються різні *пристрої* для виміру швидкості балістичного об'єкта шляхом визначення інтервалу часу при його проходженні між двома датчиками. В таких пристроях часто використовуються контактні датчики, дія яких заснована на механічному контакті. Використовуються іноді і неконтактні датчики (оптичні, індуктивні, ємнісні та ін.).

Вченими лабораторії проаналізовано особливості та виокремлено недоліки існуючих на даний час пристроїв для виміру швидкості балістичних об'єктів. Зокрема, недоліками пристроїв, в яких використані контактні датчики, є обмежена точність, великі розміри, відносно тривала та трудомістка підготовка датчиків до кожного пострілу, можливість пошкодження поверхні балістичного об'єкта (наприклад, кулі). Внаслідок цих чинників прилад стає непридатним для подальших досліджень.

Під час досліджень визначені можливості збільшення обсягу зони чутливості, підвищення точності виміру та надійності фіксації об'єкта незалежно від місця перетину його траєкторії та розроблена загальна принципова схема пристрою для виміру швидкості балістичних об'єктів, що може бути використаний як в стаціонарних умовах (з обов'язковим підключенням до персонального комп'ютера), так і в „польових". Запропонований нами пристрій є компактним, легко та швидко підготовлюється до досліджень, не пошкоджує поверхню балістичного об'єкта (наприклад, кулі) та є придатним для подальших трасологічних досліджень.

У процесі розробки даного пристрою вирішено наукове завдання щодо збільшення розмірів чутливої зони та забезпечення надійної фіксації об'єкта незалежно від місця перетину його траєкторії та чутливої зони, підвищення точності виміру швидкості польоту балістичного об'єкта. Запропонований нами пристрій містить перший та другий випромінювачі (оптично пов'язані з першим та другим фотоприймальними вузлами), що разом утворюють, відповідно, першу та другу зони чутливості. У склад кожного з випромінювачів входять послідовно поєднані діоди-випромінювачі, а фотоприймальні вузли містять лінійку послідовно поєднаних фотодетекторів, виходи яких через підсилювачі поєднані зі входами блока формування сигналів. Кожний діод-випромінювач (в межах кута свого випромінювання) може утворювати з оптично пов'язаними з ним фотодетекторами, які послідовно поєднані в лінійку, поодинокий чутливий елемент

трикутної форми. Пристрій для виміру швидкості балістичного об'єкта містить корпус, виконаний у вигляді туби пірамідальної форми, що поєднує два паралелепіпеди. Пристрій для виміру швидкості балістичного об'єкта може додатково містити персональній комп'ютер, який поєднаний двоспрямованою лінією інформаційного обміну з блоком виміру та зв'язку.

Введення до складу пристрою для виміру швидкості балістичного об'єкта корпусу пірамідальної форми дозволяє зменшити силу ударів чи взагалі виключити рикошет балістичного об'єкта о бокові стінки туби. Це підвищує техніку безпеки під час проведення експертиз та дозволяє транспортувати і використовувати пристрій у будь-яких умовах (лабораторних або „польових").

За розробленою нами схемою виготовлено та проведено випробування натурного зразка пристрою для виміру лінійної швидкості балістичного об'єкту. Всі конструктивні елементи пристрою для виміру швидкості балістичного об'єкта виконані достатньо міцними. Це дозволяє виключити можливість їх пошкодження при випадкових механічних ударах.

До Українського інституту промислової власності 17 березня 2005 року подано заявку № а200502406 для отримання патенту України на винахід *„Пристрій для виміру швидкості балістичного об'єкта"*. Винахідниками є В.Ю. Шепітько, С.О. Когут та К.О. Гацкалов. На даний час завершено формальну та кваліфікаційну експертизи заявки. За результатами експертизи встановлено, що заявлений винахід відповідає умовам патентоздатності. Найближчим часом буде отримано охоронний документ (патент України на винахід).

За результатами випробувань встановлено, що точність виміру швидкості балістичного об'єкта є високою. Тому даний пристрій рекомендований НДЕКЦ ГУМВС України в Харківській області для використання при проведені судово-балістичних експертиз фахівцями експертних установ системи Міністерства внутрішніх справ і Міністерства юстиції.

Використання пристрою для виміру швидкості метальних тіл в комплексі з персональним комп'ютером, що поєднаний двоспрямованою лінією інформаційного обміну з блоком виміру, дозволяє розширити можливості використання пристрою під час проведення балістичних експертиз вогнепальної зброї та визначення швидкості кулі, при дослідженні ударних механізмів а також значно знизити трудомісткість досліджень, підвищити науковий рівень експертних висновків і скоротити терміни проведення балістичних експертиз.

Під час розробки *організаційно-тактичних засобів* протидії злочинності науковцями лабораторії здійснено аналіз помилок, допущених під час проведення слідчих дій та розроблено рекомендації щодо їх усунення.

Ретельний аналіз допущених помилок і недоліків на етапі досудового слідства є найважливішою передумовою для визначення шляхів розкриття різних категорій вбивств. Із цією метою протягом декількох етапів науковцями лабораторії здійснювалося узагальнення матеріалів кримінальних справ про нерозкриті вбивства. У ході аналізу вивчено протоколи слідчих дій, рапорти працівників оперативно-розшукових органів, постанови про призначення та висновки судових експертиз, обвинувальні висновки та інші процесуальні документи. Робота базувалася на узагальненні 100 кримінальних справ про нерозкриті вбивства за десять років і продовжувала цикл наукових досліджень лабораторії, пов'язаних із проблемами підвищення ефективності досудового слідства при розслідуванні тяжких насильницьких злочинів.

Науковці лабораторії розглядали проблеми, що стосуються, зокрема, якості проведення окремих слідчих дій, використання на різних етапах досудового слідства доказової інформації та спеціальних знань. Під час досліджень виокремлено типові помилки, що допускають слідчі під час провадження процесуальних дій за справою з моменту її порушення. Науковцями лабораторії розроблено спеціальну анкету, яка складається з восьми структурних частин, та проведено анкетування слідчих з метою виявлення та аналізу проблем, що виникають під час складання процесуальних документів.

За результатами узагальнення кримінальних справ виокремлено різні типові помилки слідчих – невикористання, неправильне використання або використання не в повному обсязі: інформації, що міститься в криміналістичних обліках; інформації, що містилася в аналогічних за способом вчинення розкритих і нерозкритих справах; науково-технічних засобів і сучасних комп'ютерних технологій. Окрему групу складають помилки тактичного характеру: неякісне проведення слідчих дій: огляду місця події, огляду трупа, допиту свідків та підозрюваного, об-

шуку, пред'явлення для впізнання, призначення судових експертиз та ін. Проаналізовано помилки, що припускають слідчі під час планування слідства (при конструюванні версій).

Співробітниками лабораторії розроблено комплекс тактичних рекомендацій щодо проведення огляду місця події, огляду трупа на місці події, огляду та фіксації слідів на місці події, складання протоколу огляду місця події, проведення допитів, обшуків, призначення судових експертиз, планування слідчо-оперативної роботи та ін. Встановлено, що у діяльності слідчого на початковому етапі розслідування вбивств можна простежити два взаємозалежних напрямки: з одного боку, одержання й перевірка показань свідків і підозрюваних; з іншого боку – виявлення слідів вчинення злочину та речових доказів, які потім досліджуються за допомогою судових експертиз. Цією обставиною, на наш погляд, обумовлена поширеність помилок саме тактичного характеру під час проведення названих слідчих дій, на яких ми і акцентували увагу.

До типових помилок слід віднести невикористання, неправильне використання або використання не в повному обсязі: інформації, що міститься у криміналістичних обліках; інформації, що містилася в аналогічних за способом вчинення розкритих і нерозкритих справах; науково-технічних засобів і сучасних комп'ютерних технологій.

Актуальною є розробка нових інформаційних технологій у боротьбі зі злочинністю. Інформаційне забезпечення правоохоронних органів повинно здійснюватися за декількома напрямками: інформаційний (добір криміналістично значущої інформації); технічний (комплектація комп'ютерною технікою і периферійним обладнанням, кваліфіковане обслуговування тощо); програмний (створення програмно-технічних комплексів, автоматизованих робочих місць); організаційний (надання можливості використання інформаційних технологій). Науковці лабораторії працювали над розробкою структури *автоматизованої системи ідентифікації людини на основі біометричних ознак*. Під час роботи за цим напрямком вивчено сучасний стан проблеми ідентифікації особи за фотопортретом й виокремлено найбільш перспективні методи вирішення цього завдання (зокрема, антропометричний метод розпізнавання особи). На першому етапі роботи розроблені основи алгоритмізації підсистеми ідентифікації особи за фотопортретом та алгоритми вирішення

поставлених завдань, заснованих на докладному описі функціонування підсистеми ідентифікації особи за фотопортретом.

За даним напрямком також проаналізовано тенденції розвитку та перспективи застосування біометричних технологій в криміналістиці. Це дозволило зробити висновок, що пошук рішень завдань верифікації людини за фотознімком зі свідчень особи та ідентифікації людини за її фотопортретом шляхом пошуку в базі даних, є перспективним. Науковцями лабораторії проведені дослідження існуючих алгоритмів, що призначені для побудови комп'ютерної підсистеми, яка вирішує ці завдання. За результатами узагальнення отриманих результатів розроблено програмний комплекс для автоматичної ідентифікації людини за фотопортретом за допомогою електронно-обчислювальної машини.

Під час наукових досліджень встановлено, що певні перспективи має антропометричний метод розпізнавання у поєднанні з методом ієрархічної класифікації, а ідентифікація особи за фотопортретом відбувається на підставі комбінованого вирішального правила. Запропоновано покласти в основу методики ідентифікації особи антропометричний метод та новий квантовий підхід до проблеми прийняття рішень в умовах невизначеності.

Для вирішення поставленого завдання був обраний комбінований підхід до ідентифікації особи за фотопортретом на підставі використання ієрархічних знань про особу й вивчення ознак фотопортретів з використанням антропометричного методу розпізнавання особи. Отже, ідентифікаційні завдання вирішуються шляхом побудови комбінованого вирішального правила ідентифікації (розпізнавання) портрета особи, відповідно до якого спочатку (на першому етапі) здійснюється ієрархічна класифікація за ознаками (статтю, типом, статурою, ростом), а потім у виділеному підкласі визначається ступінь співпадання вхідного портрета за певними ознаками з інформацією, що міститься в базі даних.

Дослідниками лабораторії розроблена функціональна схема підсистеми ідентифікації особи за фотопортретом та алгоритми пошуку частини обличчя на фотопортретах шляхом локалізації центрів зіниць. Ці алгоритми дозволяють визначати центри зіниць як на контрастних, так і на слабоконтрастних зображеннях у режимі реального часу. Виокремлено інформативні ознаки особи на основі сукупностей відстаней між певними антропометричними точками обличчя. Встановлено специфіку таких ознак з урахуванням вікових змін зовніш-

ності людини, освітленості, наявності макіяжу й незначних варіацій ракурсу зйомки, масштабу, яскравості й контрасту зображення.

Під час досліджень удосконалено моделі вирішення ідентифікаційних завдань за допомогою геометричного методу (на основі антропометричних характеристик обличчя особи) у сукупності з методами орієнтованого прийняття рішень у межах квантового підходу. Запропоновано у процесі розпізнавання порівнювати ознаки невідомої особи з ознаками, що зберігаються в базі даних. Під час застосування цього методу необхідно враховувати такі вимоги: точки на обличчі особи (ідентифікаційні ознаки) не повинні закриватися зачіскою, бородою, маскою тощо. Для забезпечення незалежності процесу розпізнавання від масштабу зображення є доцільним описувати систему ідентифікаційних ознак у відносних одиницях. Виокремлена система точок повинна забезпечувати достатню стійкість процесу розпізнавання при незначній зміні як ракурсу зйомки (легкий поворот голови, нахил), так і міміки.

Розроблені нами алгоритми ідентифікації людини на основі біометричних ознак можуть бути використані в автоматизованих системах для проведення ідентифікації людини за ознаками зовнішності та автоматичних контрольно-пропускних пристроях. Вони можуть також застосовуватися в системах інформаційної безпеки з метою обмеження доступу до ЕОМ й окремих програм, баз даних, криптографічних додатків, медичних відомостей, Інтернету, систем електронної торгівлі та ін., під час розслідування злочинів (автоматичного спостереження за підозрюваними, розшуку людей, активного відеоспостереження при надзвичайних подіях та ін.).

На підґрунті отриманих результатів науковцями лабораторії була сформована методика складання комп'ютерного фоторобота (RAIPS-портрет) та здійснена її оптимізація. Фотороботи застосовуються в практиці органів внутрішніх справ для розшуку злочинців та встановлення причетних до злочину осіб. У більшості випадків встановити таких осіб можливо тільки після складання їх фотороботів. Тому науковцями лабораторії створено електронний каталог фотороботів на основі комп'ютерної бази даних (кількість фотороботів складає 250), який знаходить своє застосування в практичній діяльності щодо моделювання особи невідомого злочинця.

Нами розроблено *методику складання комп'ютерного фоторобота* для її реалізації за допомогою сучасних програмних засобів з використанням електронного каталогу фотороботів. Дана методика заснована на узнаванні певних рис обличчя свідком або потерпілим (надалі – очевидець) на фотозображенні.

В основу методики створення комп'ютерного фоторобота покладена нова методика активізації асоціативної пам'яті очевидця при згадуванні ним особи, яку він бачив, і фіксації суб'єктивного портрету у вигляді фотозображення. Ця методика дозволяє складати фотороботи для вирішення завдань розшуку з достатньою подібністю навіть у тих випадках, коли мають місце негативні чинники. Подібні чинники ускладнюють формування в очевидця чіткого суб'єктивного портрету особи і спотворюють його в наступному. До них слід віднести: погані умови спостереження; емоційний стан потерпілого, викликаний нападом або погрозою нападу злочинця; тривалий проміжок часу між спостереженням злочинця і складанням фоторобота та інші.

Інформаційною основою розробленою науковцями лабораторії методики «RAIPS-портрет» є електронна база портретів (у фас). Оператор здійснює в діалоговому режимі управління базою даних відповідно до ходу бесіди з очевидцем про портрет особи, що встановлюється. Очевидець сприймає певним чином сформовану графічну інформацію, що сприяє активізації процесу згадування RAIPS-портрету, і вказує на необхідні коригування фоторобота, який складається. Управління програмним засобом підтримки методики складання фоторобота здійснюється за допомогою системи меню, яка забезпечує гнучку реалізацію методики складання фотороботів з урахуванням специфіки конкретного сеансу.

Важливою є проблема ідентифікації людини за фотозображеннями в реальному часі, яка є логічним продовженням системи "RAIPS-портрет" (система "Образ"). В базі даних фотозображень зберігаються портрети та супроводжувальна інформація у вигляді масивів закодованих даних, які отримуються в результаті попередньої обробки зображень та введення додаткової інформації. Розроблені наступні алгоритми попередньої обробки цифрового зображення людини: алгоритм автоматичної локалізації центрів зіниць людини, зображеної на фотопортреті; алгоритм попередньої обробки та нормалізації

цифрових зображень, який дозволяє надавати фотопортрети, що аналізують, в єдиному масштабі та орієнтації, з близькими яскраво-контрастними характеристиками; алгоритм пошуку антропометричних точок обличчя на фотопортретах; алгоритм визначення інформативних ознак для ідентифікації людини за зображенням обличчя.

Алгоритм запропонованої нами методики складання комп'ютерного фоторобота є таким:

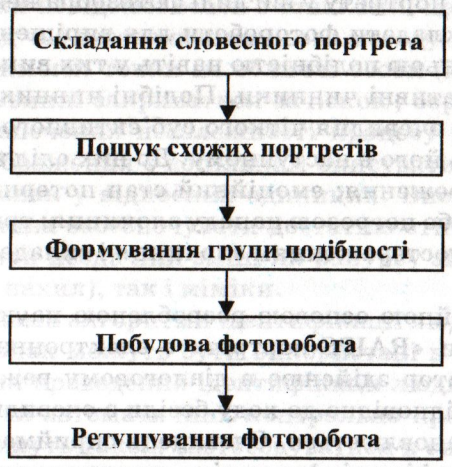

Основними характеристиками запропонованої нами методики складання фоторобота є такі: база даних охоплює картотеку підоблікових осіб; швидкість сеансу до 30-40 хв.; схожість суб'єктивного портрета (за словами очевидців 80-85%).

Створена науковцями лабораторії модель оригінальної методики складання комп'ютерного фоторобота (RAIPS-портрет), в якій використовуються сучасні інформаційні технології, можливості актуалізації забутого та здійснення ефективної роботи з ідеальними слідами (слідами пам'яті людини), успішно пройшла випробування під час складання фотороботів за завданнями правоохоронних органів.

Проблеми автоматизації процесу досудового слідства розглядалися у криміналістичній літературі з середини 60-х років, коли дослідження можливостей застосування кібернетики в криміналістиці та судовій експертизі дали перші позитивні ре-

зультати[1]. Під час досліджень нами проаналізовано особливості та виокремлено проблеми використання комп'ютерних технологій в повсякденній роботі органів внутрішніх справ, судових органів й прокуратури, у слідчій, оперативно-розшуковій, експертній й судовій діяльності України та закордонних країн. Встановлено, що слідчі органи мають потребу у впровадженні певних систем прийняття рішень та створенні автоматизованих робочих місць.

В процесі вивчення та аналізу сучасного стану використання інформаційних технологій в роботі слідчих досліджені, зокрема, бази знань „Автоматизоване робоче місце слідчого" („*АРМ слідчого*"), розроблені та впроваджені в роботу органів слідства в країнах СНД. За результатами досліджень (з урахуванням відгуків слідчих, які використовують в роботі існуючі бази знань[2]) встановлено їх достоїнства та недоліки. Зокрема, достоїнствами даних баз знань є доступність їх використання для тих слідчих і дізнавачів, які мають лише початкові знання щодо електронно-обчислювальних машин (ЕОМ). Недоліками існуючих баз знань є те, що програмне забезпечення, що їх супроводжує, не відповідає сучасним вимогам (не адаптоване під сучасні операційні системи ЕОМ). Крім того, структура баз знань та характер відомостей, що в них містяться, розроблені з метою лише допомоги слідчому (дізнавачу) у „рутинній" роботі з „автоматичного" складання процесуальних документів, швидкого їх пошуку в електронному архіві, пошуку відомостей щодо певних процесуальних осіб (експертів, перекладачів, свідків, потерпілих та ін.). На жаль, в існуючих базах знань „АРМ слідчого" відсутні відомості, необхідні під час виконання слідчим планування розслідування, побудови слідчих версій, моделювання події злочи-

---

[1] Див.: Ланцман Р.М. Некоторые стороны оценки вывода эксперта-криминалиста, использующего результаты работы электронно-вычислительных машин // Криминалистика на службе следствия. – Вильнюс, 1967. – С. 65-66; Эджубов Л.Г. Достижения и просчеты использования математических методов и ЭВМ в судебной экспертизе // Проблемы совершенствования судебных экспертиз: Сб. тр. ВНИИСЭ. – М., 1994; Россинская Е.Р. Оптимизация формы и содержания заключения эксперта на основе базового программного модуля «АТЭКС»: Методические рекомендации. – М.: ВНКЦ МВД СССР, 1990. – 72 с.; Белкин Р.С. Курс криминалистики: Учеб. Пособие для ВУЗов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 583; Эйсман А.А., Эджубов Л.Г. Информационное обеспечение и автоматизация судебной экспертизы // Вопросы судебной экспертизы. Сб. науч. тр. – М.: ВНИИСЭ. – 1980. – № 43. – С. 43-58 та інші.

[2] Форум сотрудников МВД. [Електронний ресурс] // – 1.12.2006. – Режим доступа: http//police-russia.ru. – Загол. з екрана.

ну та ін. Тому науковці лабораторії працювали над створенням структури банку знань «АРМ слідчого» та його окремих розділів і підрозділів, що відповідають сучасним потребам слідчої практики.

На сьогодні інформаційні технології досить широко апробовані та активно впроваджуються в практичну діяльність органів, які займаються розслідуванням, для складання письмових документів, у тому числі протоколів слідчих дій. Тому створення удосконаленої системи „Документ", що входить до складу запропонованого нами банку знань "АРМ слідчого", дозволить спростити процедуру складання процесуальних документів, скоротить час їх оформлення з одночасним підвищенням якості.

Технічна база АРМ слідчого повинна складатися з персонального комп'ютера, зовнішніх пристроїв (принтера, цифрової фото- та відеокамери тощо) та програмного забезпечення, що забезпечить надійні комунікативні зв'язки між складовими елементами бази знань.

Нами запропоновано структуру інформаційного забезпечення слідчого (автоматизованого робочого місця слідчого), що складається з таких блоків: система «Законодавство» (нормативно-правові акти, що регулюють діяльність слідчого); система «Документ» (зразки процесуальних документів); система «Слідчі дії» (процесуальна регламентація і тактика слідчих дій); система «Науково-технічні засоби» (техніко-криміналістичне забезпечення органів досудового слідства); система «Судові експертизи» (підготовка матеріалів для призначення судових експертиз, типові питання); система «Криміналістичні методики» (методики розслідування окремих видів злочинів); система «Словник термінів» (словник термінів з криміналістики); система «Правоохоронні органи та експертні установи» (основні відомості та адреси); система «Навчання» (програми-тренажери); система «Бібліографія».

Загальна схема розміщення інформації у системі знань «АРМ слідчого» є такою:

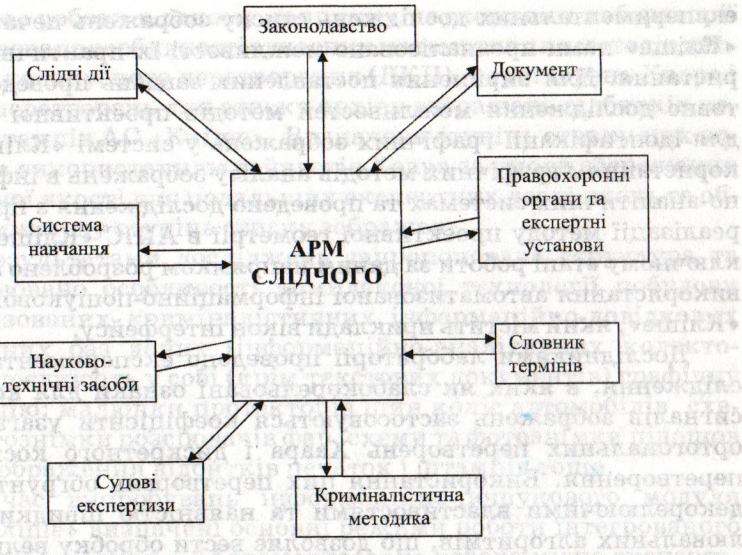

Розроблено також окремі схеми розміщення інформації у кожному з блоків бази знань „АРМ слідчого".

«АРМ слідчого» функціонуватиме на базі персональних комп'ютерів, використовуючи можливості комп'ютерної техніки з накопичення, обробки й надання масивів інформації відповідно до потреб слідчого. Програмні комплекси в складі „АРМ слідчого" дозволять одержати результати, необхідні для об'єктивізації оцінки інформації, отриманої під час досудового слідства. Комп'ютерна техніка дозволить використовувати цю базу знань не тільки слідчими одного відділу (за допомогою локальної комп'ютерної мережі), а й слідчими різних установ (за допомогою мережі Internet).

База знань «АРМ слідчого» буде корисною для слідчих (під час їх практичної діяльності) та науковців (у вирішенні багатьох наукових проблем, зокрема, з розробки методик розслідування нових видів злочинів).

В межах другого напрямку наукової роботи (розробка інформаційних технологій у боротьбі зі злочинністю) науковці лабораторії також працювали над створенням автоматизованої інформаційної пошукової системи відбитків печаток (АІПС) "*Кліше*". В процесі роботи створювалися математичні і технологічні основи АІПС «Кліше», аналізувалися можливості стиску даних архіву зображень відбитків печаток і штампів АІПС «Кліше» та якість кодування кольорових зображень на основі узагальнених перетворень Фур'є в термінах JPEG-технологій. За результатами узагальнення

експериментальних досліджень стиску зображень печаток АІПС «Кліше» нами проаналізовано можливості їх практичного використання. Для вирішення поставлених завдань проведено ґрунтовне дослідження можливостей методів проективної геометрії для ідентифікації графічних зображень у системі «Кліше» з використанням графічних методів аналізу зображень в інформаційно-аналітичних системах та проведено дослідження з практичної реалізації методу проективної геометрії в АІПС «Кліше». На заключному етапі роботи за даним напрямком розроблено алгоритм використання автоматизованої інформаційно-пошукової системи «Кліше», який містить приклади вікон інтерфейсу.

Дослідниками лабораторії проведено експериментальні дослідження, в яких як слабокорельовані ознаки для кодування сигналів зображень застосовуються коефіцієнти узагальнених ортогональних перетворень Хаара і дискретного косинусного перетворення. Використання цих перетворень обґрунтовано їх декорелюючими властивостями та наявністю швидких обчислювальних алгоритмів, що дозволяє вести обробку великих масивів даних в реальному масштабі часу. Окремим науковим напрямком досліджень можливостей створення опису зображень слугував метод кластер-аналізу "Кодування зображень на основі автоматичної класифікації і позиціонування фрагментів". Для формування, стискання і виокремлення інформативних ознак у системах ми використовували сучасний математичний апарат і методи сучасних інформаційних технологій, а саме: агрегативний підхід до створення методів і засобів скорочення структурної, статистичної і психофізичної надмірності, обумовленої детермінованими чи імовірнісними зв'язками між окремими елементами в зображенні чи особливостями їх сприйняття людиною.

Розроблена модель програмного комплексу припускає виконання процедур формального зберігання безлічі різних зображень печаток і штампів, що належать одному з управлінь МВС України, а також формального моделювання будь-якого зображення за допомогою певної сукупності його ознак.

Для виконання формального пошуку конкретного зображення печатки необхідно виокремити ряд параметрів, які дозволяють не тільки його локалізувати, але і ідентифікувати, прив'язати до додаткових атрибутів. Це має на меті надання додаткової систематизованої інформації, необхідної для оперативної роботи. Реалізація даної процедури являє собою вирішення завдання параметризації зображення.

Під час роботи в даному напрямку науковцями лабораторії проаналізовано особливості сучасних математичних методів дискретного косинусного перетворення (ДКП), перетворень Хаара і вейвлет-перетворень для стиску архіву зображень відбитків печаток і штампів АС «Кліше». Визначено ступінь стиску цих зображень з використанням вейвлетів Хаара за умови збереження прийнятної якості для подальших експертних досліджень та обрано оптимальну ступінь стиску зображень.

За результатами досліджень запропонована структура та проаналізовано особливості комплексної технології побудови автоматизованих криміналістичних інформаційно-довідкових електронних баз даних (інформаційно-аналітичних колекторів), що поєднують у собі (крім текстових документів) графічну інформацію: малюнки протекторів шин коліс автомобілів, схеми та фотознімки розсіювачів фар, схеми та фотознімки підошов взуття, зображення відбитків печаток і штампів тощо.

Під час випробувань інформаційно-пошукового модуля АІПС «Кліше» визначені основні режими роботи інтегрованого програмного модуля – "Автоматизоване робоче місце експерта-криміналіста" (режим "Зображення"; режим "Сітки"; режим "Вимір"; режим "Звіт"), що функціонують на основі графічних методів аналізу зображень в інформаційно-аналітичних системах. Нами запропоновано основні математичні і технологічні принципи створення автоматизованої інформаційно-пошукової системи «Кліше» з інтегрованим програмним модулем робочого місця експерта-криміналіста (АІПС «Кліше»).

В процесі роботи розроблено інформаційно-пошуковий модуль АІПС «Кліше», призначений для збереження, відображення, перегляду, редагування і пошуку зображень відбитків печаток усіх районних відділень ДАІ УМВС України. Структура бази даних має конфігурацію, яка дозволяє за наявними атрибутами вносити до неї графічні зображення печаток і штампів будь-яких організацій і підприємств, що знаходяться як на території України, так і за кордоном. З метою автоматизації проведення експертних досліджень документів, які містять відбитки печаток, розроблено модель програмного комплексу, що складається з двох структурно-програмних модулів: Інформаційно-пошуковий модуль (автоматизована інформаційно-пошукова система «Кліше») і модуль "Автоматизоване робоче місце експерта-криміналіста" (автоматизована інформаційно-пошукова система «Кліше» з інтегрованим модулем робочого місця експерта-криміналіста (АІПС «Кліше» / АРМ-ЕК).

За третім напрямком наукової роботи за даною темою (розробка методик і програмних засобів комп'ютерної підтримки експертної діяльності в процесі ідентифікаційного дослідження спотвореного і обмеженого за обсягом мовного матеріалу) створено *методику ідентифікації людини* за слідами її голосу. Розробка методики ідентифікації людини за ознаками її мовних сигналів є дуже актуальною тому, що всі існуючі методики адаптовані під застарілі операційні системи та комп'ютерну техніку та не відповідають сучасним вимогам.

На першому етапі роботи науковцями лабораторії вивчено та проаналізовано відомі методи аналізу мовних сигналів та встановлено, що в існуючих методах розпізнавання звукових образів є суперечливість в описі об'єктів. Для подальших досліджень виокремлено стійкі ознаки, за якими треба проводити опис мовних сигналів. На нашу думку, найбільш вдалими для опису мовних сигналів є ознаки, застосовані у програмі фоново-ітераційної ідентифікації ФІІМС-4. З метою перевірки достовірності результатів ідентифікаційних досліджень, отриманих шляхом використання методики ідентифікації людини за слідами її голосу, науковцями лабораторії розроблено алгоритм обчислення вейвлет-коефіцієнтів мовних сигналів людини, які представлені у цифровому вигляді. Це виявилося можливим після ґрунтовного вивчення та експериментальної перевірки під час ідентифікації диктора за ознаками мовних сигналів біортогонального багатомасштабного аналізу і вейвлет-пакетів.

Науковцями лабораторії розроблено оригінальну методику ідентифікації людини за параметрами мовних сигналів, засновану на порівнянні виділених з мовного сигналу на ділянках голосних звуків комплексу параметрів, обчисленні їх кількісних показників, подальшому їх упорядкуванні і пороговому співставленні. Ця методика відрізняється від вже існуючих тим, що процедуру обробки зразків мови, які підлягають ідентифікації, виконують у середовищі банку мовного матеріалу, розподіляючи водночас його вміст на класи за критерієм тотожності джерела мови. На це технічне рішення („Спосіб ідентифікації людини за параметрами мови") отриманий Деклараційний патент України на винахід за № 63624 А від 15.01.2004.

Для проведення експериментальної перевірки методики ідентифікації людини за параметрами мовних сигналів дослідниками лабораторії був розроблений алгоритм, який реалізує обчислення вейвлет-коефіцієнтів мовних сигналів людини, що надані у цифровому вигляді.

Під час розробки алгоритму враховано, що при збільшенні деталізації порівнюваних мовних образів, значення вейвлет-коефіцієнтів аналізованих образів стає усе більш корельованим у тому випадку, коли вони належать одному диктору. Цю властивість використано для визначення тотожності мовних сигналів, наданих у цифровому вигляді, під час обробки вибірки мовного сигналу при приблизно рівних тимчасових інтервалах відтворення майже в тих випадках, коли аналізовані зразки мають різну інтенсивність вимови і різний динамічний діапазон.

Дослідниками лабораторії проаналізовано результати експериментальних досліджень з ідентифікації диктора за допомогою вейвлет-аналізу та побудована математична модель швидкого вейвлет-перетворення з застосуванням квадратурних дзеркальних фільтрів (алгоритм С. Малла). Основу даної моделі складають методи та алгоритми, які на сьогоднішній день є найбільш ефективними серед великої кількості способів побудови вейвлет-образів сигналів різної фізичної природи. В процесі експериментальних досліджень встановлено, що застосування обраних методів одержання вейвлет-перетворень мають перевагу над іншими методами під час вирішення завдань компактного представлення даних.

В наш час існує необхідність у проведенні подальших досліджень в галузі криміналістичної ідентифікації з застосуванням як „класичних", так і нових сучасних математичних методів і технологій. До них можна віднести методи, засновані на ортогональних перетвореннях Фур'є, кластирному аналізі і вейвлет-аналізі, а також структурні (лінгвістичні) методи розпізнавання сигналів і зображень, які зараз випробовуються в лабораторії.

Отже, за результатами роботи здійснено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що виявилося у розробці методів і засобів криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів на основі комплексного підходу до даної проблеми.

Результати досліджень за темою «Проблеми криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів» використані під час підготовки лекцій та електронних навчальних матеріалів з курсу «Криміналістика» в Національній юридичній академії імені Ярослава Мудрого, а також під час підготовки доповідей та лекцій, тез виступів на конференціях, наукових публікацій тощо.

Впровадження результатів науково-дослідної роботи лабораторії в діяльність правоохоронних органів дозволить оптимізувати досудове слідство та підвищити його науковий рівень.

Рекомендована до опублікування
на засіданні лабораторії «Використання сучасних
досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю»
(протокол № 3 від 15.03.2007 р.)
Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***В.А. Журавель***

УДК 343.98

В.А. Журавель, д-р юрид. наук, професор,
зав. сектора дослідження проблем боротьби
з корупцією та організованою злочинністю;
С.В. Веліканов, канд. юрид. наук,
доцент, ст. наук. співробітник;
С.С.Кисельова, мол. науковий співробітник
Інститут вивчення проблем
злочинності АПрН України
м. Харків

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ ПРОТИДІЇ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЮ) ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ

Подолання тінізації економіки та посилення боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, є однією з умов подальшого розвитку всієї економічної сфери держави, утвердженню демократичних засад діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, якнайшвидшої інтеграції України до світового економічного простору. Крім того, необхідність у посиленні боротьби з відмиванням "брудних" коштів та фінансуванням тероризму випливає із міжнародних правових актів та угод, зокрема, Конвенції Ради Європи "Про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом", Директиви Ради Європейських співтовариств "Про запобігання використанню фінансової системи для відмивання грошей", Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму, рекомендацій Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) та інших документів, що покладають на нашу країну певні зобов'язання щодо приведення норм різних галузей національного законодавства у відповідність із правовими стандартами Ради Європи.

На сьогодні в Україні започатковано процес створення цілісної державної системи протидії зазначеним явищам шляхом прийняття у 2001-2004 рр. відповідних законодавчих та нормативних актів у цій сфері, зокрема: Законів України "Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом", "Про боротьбу з тероризмом", Указів Президента України "Про заходи щодо запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом" від 10 грудня 2001 р. № 1199, "Про заходи щодо розвитку системи протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму" від 22 липня 2003 р. № 740, Постанов Кабінету Міністрів України "Про затвердження Положення про Державний департамент фінансового моніторингу" від 18 лютого 2002 р. № 194, "Про Єдину державну інформаційну систему у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму" від 10 грудня 2003 р. № 1896 та інші.

Формування необхідної вітчизняної правової бази є підтвердженням того, що ефективно протидіяти легалізації злочинних доходів можна лише за допомогою комплексу законодавчих заходів. Водночас аналіз змісту багатьох із розглядуваних правових актів надає підстави стверджувати, що вони потребують уточнення і узгодження, оскільки більшість з них була прийнята у певному дефіциті часу. Крім того узагальнення матеріалів кримінальних справ та експертне опитування переконують, що в судово-слідчій практиці мають місце необґрунтованого порушення кримінальних справ за ознаками ст. 209 КК України, котре пов'язане з хибним трактуванням сутності (юридичного змісту) базових положень, що закріплені у вказаній статті, і насамперед з формальним підходом до визначення об'єктивної сторони вчинення цього злочину. В результаті збільшуються кількісні показники, які не завжди об'єктивно відображають реальну криміногенну ситуацію, тобто відбувається звичайна гонитва за показниками, яка не має нічого спільного з серйозними розробками щодо протидії злочинам зазначеної спрямованості. На сьогодні, нажаль, в державі в цілому ще не вироблено єдиного підходу до збору, опрацюванню і вирішенню матеріалів щодо злочинів, передбачених ст. 209 КК України та їх подальшого розслідування, кваліфікації та розгляду в судах.

Все це обумовлює потреби в розробці концепції криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, та сформованих на її підставі основ методики розслідування цих злочинів, а саме у визначенні обставин, що підлягають з'ясуванню, специфіки порушення кримінальної справи, типових слідчих ситуацій вихідного і початого етапів розслідування, програм дій слідчого у цих ситуаціях та особливостей проведення окремих слідчих дій. Впровадження в діяльність слідчих, оперативних працівників такого роду науково-методичних розробок сприятиме активізації їх діяльності у сфері протидії легалізації доходів злочинного походження.

Вирішенню зазначеної проблеми присвятили свою діяльність співробітники сектору дослідження проблем боротьби з корупцією та організованою злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України у складі: завідувача сектором, доктора юридичних наук, професора Журавля В.А., кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Веліканова С.В., кандидата економічних наук, старшого наукового співробітника Файєра Д.А., молодшого наукового співробітника Кисельової С.С.

Наукове значення проведеного дослідження полягає в тому, що вперше у вітчизняній юридичній науці здійснено розробку концепції криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, і на цьому підґрунті запропоновані основні положення відповідної методики розслідування, а саме визначено обставини, що підлягають з'ясуванню, надано рекомендації стосовно виявлення ознак, які вказують на здійснення легалізації, розглянуто специфіку порушення кримінальних справ і здійснення дослідчої перевірки, сформовано типові слідчі ситуації вихідного і початкового етапів розслідування цієї категорії злочинів та запропоновані програми дій слідчого щодо їх розв'язання, висвітлено специфіку тактики проведення окремих слідчих дій, розкрито форми та засоби взаємодії слідчих та інших державних органів у протидії легалізації доходів злочинного походження.

Емпіричну базу проведеного дослідження склали результати узагальнення 150 кримінальних справ за ознаками легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, та опитування 75 слідчих прокуратури, СБУ, податкової міліції.

Результатами впровадження наукових розробок із розглядуваної проблеми стали:

- підготовка розділу до колективної монографії (Журавель В.А. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом // Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики: Монографія / Кол. авторів: В.Ю.Шепітько, В.О.Коновалова, В.А.Журавель та ін.; За ред. В.Ю.Шепітька. – Х.: Право, 2006);

- підготовка науково-практичного посібника (Журавель В.А. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Науково-практичний посібник. – Х.: ТОВ "Одіссей", 2005. – 312 с.);

- підготовка 30 наукових статей та 28 тез наукових доповідей, загальним обсягом 53 д.а.;

- внесення пропозицій до концепції та проекту Закону України "Про основні засади протидії корупції в Україні", а також проекту Постанови "Про затвердження Концепції розвитку національної системи протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму на 2005 –2010 роки" та інші. Матеріали дослідження з висновками і рекомендаціями були доведені до відома відповідних компетентних державних органів;

- участь у 28 науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах, нарадах.

За результатами цього дослідження були зроблені такі висновки:

1. Не зважаючи на те, що в Україні хоча і створене правове підґрунтя протидії легалізації (відмиванню) доходів злочинного походження і вона певним чином імплементувала своє внутрішнє законодавство положенням Страсбурзької Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, від 8 листопада 1990 р., в той же час більшість нормативних актів потребують суттєвого їх уточнення. Йдеться насамперед про ст. 209 КК України в редакції Закону № 430-IV від 16.01.2003, яка є недостатньо чіткою й складною для сприйняття не лише пересічними громадянами, а й навіть фахівцями. Крім того, при її конструюванні порушено принцип ясності визначення кримінально-правової заборони, тому не випадково у практичних працівників виникає багато питань щодо її застосування.

2. Легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, слід розглядати як невід'ємну складову певних *технологій злочинного збагачення*, тобто комплексів взаємопов'язаних злочинних дій, що поєднані у єдиний ланцюг злочинної поведінки, де сама легалізація виступає останньою ланкою у такого роду діяльності. У зв'язку з цим методика розслідування злочинів, передбачених ст. 209 КК України нерозривно пов'язана з методиками розслідування предикатних злочинів, тобто носить комплексний характер.

3. У технології злочинного збагачення можна виділити такі три зв'язаних між собою елементи: 1) дії, що спрямовані на безпосереднє отримання доходів кримінального походження і пов'язані із вчиненням основних (предикатних) злочинів; 2) дії, що виступають способом чи необхідною умовою вчинення основного (предикатного) злочину; 3) дії, що спрямовані на приховування слідів виникнення кримінальних доходів, осіб, які їх отримали, а також осіб, що ініціюють і здійснюють їх відми-

вання, створення видимості законного походження цих доходів тощо, тобто здійснення самої легалізації як завершального етапу злочинного збагачення.

4. Схеми відмивання "брудних" коштів включають в себе такі стадії:

1) *розміщення* – фізичне розшарування коштів (головним чином "звільнення" від готівки, яка накопичується у тіньовому секторі економіки держави) і використання їх як в традиційних фінансових операціях, так і нетрадиційних (ігрових закладах, ломбардах), нерідко в місцях, територіально віддалених від джерел їх походження, іноді за межами країни. Найпоширенішими фінансовими операціями, що здійснюються на зазначеній стадії є відкриття від імені юридичної чи фізичної особи рахунку в банку, перерахування коштів на підставних осіб; продаж готівки за безготівкові кошти; багаторазовий переказ грошей на рахунки фірм-посередників; здійснення платежів невеликими сумами на один банківський рахунок; розподіл великих сум грошей на мілкі, тобто ті, що не підлягають фінансовому моніторингу, декларуванню при перетинанні через кордон; організований обмін грошей на купюри іншої вартості чи на іншу валюту без використання банківських рахунків (так звані обмінні угоди з плаваючим котируванням); прирахування до легальної виручки підприємств з великим готівковим обігом коштів, що легалізуються тощо;

2) *відокремлення* – відрив незаконних доходів від джерел їх походження шляхом проведення різноманітних фінансових і господарських операцій, тобто здійснення певного дистанціювання злочинних доходів від джерел їх походження і маскування (заплутування) слідів злочину, в результаті якого були отримані доходи, що легалізуються (наприклад, фактична передача предметів, одержаних злочинним шляхом, фіктивному підприємству з наступним документальним оформленням правомірності володіння таким майном; укладання правочинів з цінними паперами, що тягнуть за собою перехід права власності чи інших майнових прав на такі цінні папери (купівля акцій, векселів, облігацій тощо); вкладання цінних паперів, іншого майна до статутних фондів суб'єктів підприємницької діяльності чи внесення паїв (придбання часток) при їх створенні (реорганізації), а також при збільшенні статутного капіталу та інших видів набуття корпоративних прав; переказ готівки у кредитні установи; трансформування придбаного за готівку майна в інші форми активів з наступним продажем; використання електро-

нних засобів платежу; представлення майна або коштів для застави, закладення тощо);

3) *інтеграція* – наступне включення доходів, одержаних злочинним шляхом, в легальний цивільно-правовий обіг з метою остаточного надання їм правомірного вигляду (оформлення фіктивних договорів, документів первинного обліку та проведення відповідних фінансових операцій між фіктивним підприємством і замовником легалізації; заниження або завищення сум договору; благодійність; виграш у казино; укладення удаваних експортно-імпортних контрактів; декларування злочинних доходів в якості виграшу в лотерею тощо).

5. Теоретичну основу розбудови окремої методики розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, складає криміналістична характеристика цього різновиду як інформаційно-описова модель, в котрій відображено якісно-кількісну інформацію стосовно ознак, що притаманні цьому різновиду злочину і яку слід використовувати для організації його розкриття та розслідування.

6. До структури криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, входять відомості про такі елементи: предмет злочинного посягання; джерело походження "брудних" коштів, тобто відомості про предикатний злочин, який передує легалізації; способи (злочинні схеми) приготування, здійснення та приховування самої легалізації; осіб, що здійснюють легалізацію; обстановку і обставини легалізації злочинних доходів; типові сліди як наслідки здійснення легалізації.

7. З метою уніфікації практики застосування терміну "доход" його доцільно розглядати як узагальнюючий стосовно термінів "майно", "грошові кошти", "право на майно", "майнові вигоди", тобто як застосування різних термінів з однаковим внутрішнім змістом.

8. Легалізація за своєю природою передбачає здійснення дій щодо приховування, маскування, тобто таких дій, що залишають обмаль слідів, які не лежать на поверхні, а їх відшукання потребує значно більших інтелектуальних зусиль з боку слідчого, знання ним, як конкретних способів, так і загальних технологічних схем відмивання "брудних" коштів.

9. Способи легалізації знаходять свою реалізацію під час здійснення фінансових операцій з предметом легалізації за участю банків, інших фінансових установ, проведення зовнішньоекономічних та інших господарських операцій, укладання

правочинів з майном, яке було одержано злочинним шляхом (придбання рухомого і нерухомого майна, правових документів, інших документів, що виконують роль грошового еквіваленту), використання доходів кримінального походження у господарській діяльності або у сфері, що не пов'язана з господарюванням, залучення "брудних" коштів до легального обігу через фондовий ринок цінних паперів тощо.

10. Найбільш поширеними *типологіями* злочинних схем легалізації (відмивання) доходів кримінального походження є:

- *"змішування" законно отриманих грошових коштів із злочинними надходженнями* – коли до законно отриманої виручки підприємств торгівлі, побутового обслуговування, закладів шоубізнесу, глядацьких, спортивних, грального та інших установ з великим готівковим обсягом включають (додають, приєднують) великі суми "брудних" коштів;

- *укладення фіктивних правочинів* – коли для надання злочинним зв'язкам легально діючих підприємств з фіктивними фірмами видимості фінансово-господарських зв'язків укладаються різноманітні фіктивні правочини, наприклад договори купівлі-продажу (зокрема цінних паперів), оренди, страхування, довірчого управління, доручення, комісії, контрактації, поруки, про надання інформаційно-консультаційних, аудиторських, юридичних, бухгалтерських, маркетингових, брокерських та інших послуг, де засновниками фірм, з якими укладаються ці договори, є самі ж особи або їх родичі, хто має намір відмити гроші;

- *проведення операцій із цінними паперами* – коли для переведення готівкових грошових коштів у безготівкові та легалізації таким чином коштів, здобутих злочинним шляхом, використовуються різноманітні операції із цінними паперами, у тому числі і механізми фондового ринку;

- *застосування псевдоекспортних операцій* – безтоварних операцій, при документальному оформлені яких відсутній фізичний рух товарно-матеріальних цінностей та вивезення їх за межі України, що мають на меті незаконне відшкодування ПДВ і легалізацію отриманих коштів, а у випадках з підакцизними товарами – ухилення від сплати акцизного збору;

- *здійснення операцій з реалізації контрабандних, контрафактних або незаконно привласнених товарів, майна, підпільно виготовленого в Україні або здобутого від здійснення незаконної підприємницької, у тому числі торговельної, діяльності чи здійснення заборонених видів діяльності тощо;*

- *використання механізмів псевдоінвестування* – коли кошти сумнівного характеру, які надходять з-за кордону від компаній-нерезидентів (в основному офшорної юрисдикції), використовуються в якості інвестицій;

- *використання приватизаційних процесів* – коли приватизація (у першу чергу, купівля нерезидентами акцій українських підприємств, нерухомості тощо) пов'язана з намаганнями легалізувати капітал, незаконно здобутий на території України або за її межами, і супроводжується тісною співпрацею українських резидентів з підприємствами, зареєстрованими в офшорних зонах, інших країнах і територіях із спрощеною системою реєстрації або пільговим оподаткуванням;

- *використання підконтрольних нерезидентських компаній* – де основними сферами є імпортні та експортні операції із завищенням або заниженням вартості товарів (послуг, робіт), а також фальсифікація їх поставки (надання, виконання);

- *використання штучного банківського кредиту* – коли зацікавлена у відмиванні доходу особа розміщує власні кошти, здобуті від злочинної діяльності, на депозитному рахунку в банку;

- *використання благодійних та неприбуткових організацій* – коли за рахунок надходження коштів злочинного походження організуються удавані благодійні акції та заходи, а розрахунки за них проводяться через фіктивні фірми.

11. Всіх осіб, що причетні до легалізації, можна поділити на дві групи:

1) особи, що вчинили предикатний злочин і самі в подальшому відмивають гроші, тобто є власниками злочинно здобутих доходів;

2) особи, які здійснюють легалізацію злочинно здобутих доходів інших осіб. Останніх в свою чергу можна розподілити таким чином:

а) особи, які мають право укладати правочини від імені юридичної особи, а також виконують організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські функції (керівники підприємств, установ, організацій, а також головні бухгалтери, згідно до Закону України "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність" від 16 липня 1999 р. № 996-XIV);

б) особи, які вправі здійснювати фінансові операції відповідно до Закону України "Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг" від 12 липня 2001 р. № 2664-III (співробітники банківських установ, фінансових груп, кредитних спілок, страхових компаній, довірчих това-

риств, інвестиційних фондів, клірингових палат, трастових компаній, фондових та інших бірж, брокерських та дилерських контор, установ зв'язку тощо), а також особи, які в силу вимог закону зобов'язані здійснювати певні дії по наданню правочину встановленої законом форми (нотаріуси, робітники реєстраційних органів, наприклад, бюро технічної інвентаризації);

в) особи, які професійно займаються легалізацією (відмиванням) "брудних" коштів, що є характерним насамперед для офшорних юрисдикцій.

12. Сліди легалізації (відмивання) можна розглядати як у вузькому, так і широкому значенні. У вузькому значенні це сліди, що виникають безпосередньо у ході легалізації (відмивання), а у широкому – доповнюються сукупністю слідів, що виникають в результаті предикатного злочину.

13. Своєрідність вихідного етапу розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, полягає в тому, що порушити кримінальну справу за ст. 209 КК України можна лише при наявності достатніх фактичних даних, які вказують на високу ступінь ймовірності злочинного походження тих доходів, котрі виступають предметом відмивання, тобто тільки після винесення постанови про порушення кримінальної справи за предикатним злочином.

14. Основу типізації слідчих ситуацій початкового етапу розслідування легалізації (відмивання) злочинних доходів складають три найбільш істотних інформаційних джерела, а саме: 1) відомості про факт легалізації; 2) відомості про спосіб легалізації; 3) відомості про особу суб'єкта легалізації. Саме наявність або відсутність інформації щодо цих елементів зумовлює спрямованість пізнавальних та організаційних дій слідчого.

15. В залежності від варіацій інформаційного наповнення щодо перелічених елементів на початковому етапі розслідування розглядуваної категорії злочинів можна виділити такі слідчі ситуації:

- факт і спосіб легалізації, а також особу (осіб), що її вчинила, встановлено;
- факт легалізації встановлено, є відомості про особу, яка її здійснила, але не встановлено спосіб легалізації;
- факт і спосіб легалізації встановлено, але відсутня інформація щодо особи (осіб), яка є безпосереднім виконавцем злочину (легалізатором).

16. Обов'язковою умовою успішного розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, є на-

лагоджена координація і взаємодія діяльності між різними органами і структурами, у компетенцію яких входить протидія цьому різновиду злочинів. При цьому одним із напрямків вдосконалення взаємодії правоохоронних органів із Держфінмоніторингом України слід вважати надання доступу відповідним підрозділам правоохоронних органів до єдиної інформаційної системи і бази даних у сфері протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом (ЄДІС). Саме безпосередній доступ співробітників правоохоронних органів до банку даних є вельми позитивною формою активізації протидії відмиванню "брудних" коштів, оскільки зменшується ризик залишити без уваги окремі повідомлення, що надійшли від суб'єктів первинного фінансового моніторингу. Ні в якому разі не зменшуючи значущості діяльності Держфінмоніторингу України, все ж таки відзначимо, що його працівники здебільшого не мають відповідної юридичної підготовки, а в тім не виключається можливість професійних помилок при формуванні узагальнених матеріалів. На зменшення можливостей таких помилок якраз і спрямована розглядувана форма взаємодії правоохоронних органів та Держфінмоніторингу України.

Результати проведеного дослідження надали підстави висловити такі рекомендації:

1. Статтю 209 КК України необхідно викласти в новій редакції, де більш чітко визначити кримінально-правову заборону, предмет злочинного посягання (термін "доходи" доцільно замінити на "грошові кошти та інше майно"), суб'єктивну сторону та суб'єкта злочину, де обов'язково зазначити, що останній повинен діяти із спеціальною метою.

2. На законодавчому рівні надати визначення поняття "сумнівна фінансова операція" і затвердити виключний перелік дій, що можуть бути віднесені до такого роду операцій.

3. Держфінмоніторингу України налагодити систему інформування правоохоронних органів стосовно розроблених типологій відмивання "брудних" коштів, а також рекомендацій щодо їх виявлення і документування. Розширити практику залучення працівників своїх територіальних підрозділів в якості спеціалістів до проведення окремих слідчих дій у справах про злочини, передбачені ст.ст. 209, 209-1 КК України (під час проведення виїмки, обшуку, допиту тощо).

У свою чергу правоохоронним органам активізувати участь своїх працівників у проведенні контрольних заходів, що здій-

снюються співробітниками Держфінмоніторингу України. Надавати їм консультаційну допомогу із юридичних питань при підготовці узагальнених матеріалів.

4. Підняти рівень прокурорського нагляду за дотриманням законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом. У випадках виявлення очевидних сумнівних фінансових операцій, проведених за допомогою або із застосуванням суб'єктів первинного фінансового моніторингу, вимагати копії повідомлення про такі операції. Якщо такі документи відсутні, негайно повідомляти про це відповідний контролюючий орган (Держфінмоніторинг України, Національний банк України, Державну комісію з цінних паперів та фондового ринку, Державну комісію з регулювання ринків фінансових послуг, Міністерство фінансів України, Міністерство транспорту та зв'язку України, Міністерство юстиції України, Міністерство економіки та європейської інтеграції України, Державний комітет України по земельним ресурсам).

5. Держфінмоніторингу України з метою мінімізації можливості витоку інформації, що надходить від суб'єктів первинного фінансового моніторингу, створити систему належного контролю за накопиченням, збереженням та використанням такого роду відомостей, а також вжити серйозних заходів щодо формування і підготовки відповідного кадрового складу центральних та регіональних підрозділів.

6. Держфінмоніторингу України забезпечити можливість реального доступу відповідним підрозділам правоохоронних органів до єдиної інформаційної системи і бази даних у сфері протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, а також сприяти в одержанні інформації від міжнародних організацій із зазначених питань зокрема від Егмонтської групи (Egmont Secure Web).

7. Слідчим підрозділам органів прокуратури, МВС, СБУ, податкової міліції підвищити рівень якості досудового провадження по кримінальних справах з легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, більш ретельно готувати доказову базу, спираючись насамперед на обставини, які необхідно з'ясувати при розслідуванні даної категорії злочинів, і на цій підставі мінімізувати диспропорцію між кількістю порушених кримінальних справ і винесених обвинувальних вироків.

8. Науковцям розробку методики розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, здійснювати у поєднанні з розробкою методик розслідування предикатних злочинів. При цьому пріоритетним завданням повинно бути визначення *типологій* злочинних схем відмивання "брудних" коштів, які виступали б для слідчого певним орієнтиром і надавали допомогу щодо більш ефективного їх розпізнання та виявлення.

Рекомендована до опублікування
на засіданні сектору дослідження проблем
боротьби з корупцією та організованою
злочинністю ІВПЗАПрН України
(протокол № 3 від 21.02.2007 р.)
Рецензент – доктор юридичних наук, професор **В.Ю. Шепітько**

УДК 343.2

О.М. Лемешко, к. ю. н.,
ст. науковий співробітник
Інституту вивчення проблем
злочинності АПрН України
м. Харків

ДО ПРОБЛЕМИ ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В ЧАСТИНІ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ МОЖЛИВИХ СТАНІВ ПОТЕРПІЛОЇ ОСОБИ (НА ПРИКЛАДІ УРАЗЛИВОГО І БЕЗПОРАДНОГО СТАНІВ ТА МАТЕРІАЛЬНОЇ ЧИ ІНШОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ)

Законодавство України перебуває в процесі інтеграції, адаптації до законодавства європейських країн. Такий процес торкається всіх галузей законодавства і звичайно відображається у напрямках розвитку кримінального законодавства. Проте, такі тенденції повинні відповідати існуючим науковим доробкам, існуючій практиці застосування кримінального закону, відповідати вимогам вже існуючого рівня законодавчої техніки кримінального законодавства, рівню законотворчих традицій тощо.

Так, відповідно до Європейської конвенції про боротьбу з тероризмом, ратифікованої Законом України № 2990-III від 17.01.2002[1], до Кримінального кодексу України (далі – КК) було внесено зміни та доповнення, а саме: виключено ч.ч. 4, 5 ст. 258 та доповнено КК ст.ст. 258-1, 258-2, 258-3, 258-4 КК. Так само попередньо були змінені редакції статей 149 та 303 КК. Проблема, яка вказана у назві статті виникла у зв'язку з тим, що у КК 2001 року законодавцем було передбачено нову ознаку, яка характеризує один з можливих станів потерпілої особи, пов'язаний з суспільно небезпечним діянням[2]. Так, поряд з безпорадним станом (статті 135, 143, 144, 152, 153, 314 КК), небезпечним для життя станом (статті135, 136 КК), вагітністю (статті 67, 115, 121, 149, 172, 314 КК), полоном (статті 430, 431, 434, 438 КК), матеріальною чи іншою залежністю (статті 66, 67, 120, 143, 144, 149, 154, 303 КК), виконанням певної діяльності (статті 67, 115, 157, 171, 342 – 345, 347, 348, 376, 405 КК), та іншими (наприклад, неповноліттям, малолітством, родинними стосунками з суб'єктом злочину тощо), з'явилась ознака "**уразливого стану**" потерпілої особи. У зв'язку з цим постала необхідність щонайменше більш-менш чіткого розмежування понять "*безпорадного*" та "*уразливого*" стану потерпілої особи, відмежування від схожих станів (наприклад, матеріальної чи іншої залежності). Безпорадний стан, зокрема, як ознака потерпілої особи передбачена у ст. 135, 143, 144, 152, 153 та 314 КК України, уразливий стан – у ст. 149, 258-1, 303 КК. У пункті 2 примітки до ст. 149 КК наводиться визначення *уразливого* стану, а саме – зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи, який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин. Законодавче визначення *безпорадного* стану взагалі відсутнє, лише у ст.ст. 135, 152 КК наводяться його окремі ознаки та прояви, а саме небезпечний для життя стан, що зумовлюється малолітством, старістю, хворобами тощо[3].

Для більш повного розуміння змісту термінів які співставляються, необхідно звернутись до їх власне граматичного розуміння. Так, уразливим, зазвичай, вважається вразливий, чутливий до чогось, який легко піддається дії, впливові чого-небудь; слабкий, погано захищений[4]. Безпорадним, у свою чергу визнають того, хто неспроможний своїми силами справитися з чим-небудь; який потребує допомоги, підтримки; безпомічний, безсилий, безрадний[5]. Як випливає з наведеного, ці поняття близькі, споріднені.

Для подальшого розуміння змісту вказаних понять певний інтерес викликає практика Європейського суду з прав людини з приводу розуміння, тлумачення вказаних станів особи при ви-

[1] Голос України від 12 лютого 2002 р. – № 28.

[2] Про окремі з названих станів, соціальні статуси, обстановку вчинення злочину проти потерпілої особи дивись докладніше: Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / За наук. ред. д.ю.н., проф., академіка АПрН України В.І. Борисова. – Х.: Право, 2006. – 165-170.

[3] Також певне розуміння ознак цього стану випливає з постанови Пленуму Верховного Суду України "Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини" № 6 від 27.03.1992 р., в якому зазначалось, що до безпорадного стану відносяться фізичні вади, розлад душевної діяльності, хворобливий або непритомний стан, стан алкогольного або іншого сп'яніння, дія снодійних, отруйних, токсичних, інших сильнодіючих речовин (п. 9, 10). http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

[4] Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах, уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: "АКОНІТ", 2001. – Т. 4. – С. 643.

[5] Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах, уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: "АКОНІТ", 2001. – Т. 1. – С.117.

несенні рішень (кваліфікації). Тим більше, що злочини, вчинення яких пов'язане, наприклад, із уразливим станом, переважно, є міжнародними (конвенційними), тому для більш повного розуміння зазначених вище термінів необхідно звернутися і до міжнародного досвіду.

Відомо, що 23 лютого 2006 року Верховна Рада прийняла Закон України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини"[6], і відповідно до ч. 1 ст. 2 цього Закону рішення Європейського суду з прав людини, що стосуються України, є обов'язковим для виконання відповідно до статті 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Тому актуальності набуває вивчення досвіду Європейського суду з прав людини і у контексті визначення уразливого та безпорадного стану. Перш за все, слід відмітити, що у багатьох рішеннях Європейського Суду з прав людини згадується як уразливий[7], так і безпорадний[8] стани, проте, чіткі визначення чи розмежування їх ознак також відсутні.

Так, аналіз окремих рішень Європейського Суду з прав людини дає підстави стверджувати, що *уразливий стан* включає в себе певні прояви, що:

1) пов'язані із внутрішніми особливостями особи (діти, особи юного віку через свою довірливість та недосвідченість[9], люди літнього віку, самотні, хворі, хворі невиліковними смертельними хворобами)[10], або певними психологічними факторами, які присутні у разі вчинення злочину проти особи (особливо такі злочини, що принижують честь та гідність особи);

2) пов'язані із зовнішніми обставинами. Наприклад, становище особи, дім якої зруйновано внаслідок стихійного лиха[11], так само знаходження чи перебування особи під вартою[12], становище особи, яку піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню (ст.3 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод)[13],

[6] Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2006, N 30, ст.260.
[7] (vulnerable; рос.: чувствительный, уязвимый, укр.: уразливий).
[8] (helpless; рос.: беспомощный, укр.: безпорадний).
[9] «М.С. проти Болгарії" http://www.eurocourt.org.ua/
[10] «Прітті проти Сполученого Королівства" http://www.eurocourt.org.ua/
[11] «Орхан проти Туреччини" http://www.eurocourt.org.ua/
[12] «Альґур проти Туреччини", "Кінан проти Сполученого Королівства" http://www.eurocourt.org.ua/
[13] «Аксой проти Туреччини", "Кузнєцов проти України", "Полторацький проти України". http://www.eurocourt.org.ua/

несприятливе соціальне становище у зв'язку з діяльністю транснаціональних організованих злочинних груп (ч. 7 ст. 32 Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р.), нужденність як крайня форма бідності людини[14];

3) фактори, які обумовлюють уразливість людей, особливо жінок і дітей (наприклад, при торгівлі людьми уразливими визнаються убогість, низький рівень розвитку і відсутність рівних можливостей (ч. 4 ст. 9 Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р.).

Європейський суд з прав людини досить часто звертається до поняття уразливого та безпорадного стану, хоча більш вживаним все ж є уразливий стан. Проте, ці два стани чітко не розділені, у судовій практиці вказуються лише окремі їх ознаки. Поряд з ними вживаються терміни "уразливість особи", "уразлива особа", "уразливі категорії осіб", і аналогічно – "безпорадність", "безпорадна особа" тощо. Вважаємо, що ці поняття цілком збігаються з поняттями "уразливий стан" та "безпорадний стан" відповідно.

За таких умов, вбачається, що національне законодавство повинно і може передбачати положення, які б встановлювали більш чіткі межі при формулюванні цих та інших аналогічних термінів.

Як вже зазначалось, уразливий стан визначається у законі шляхом перелічення його ознак. Так, вказаний стан зумовлюється: а) фізичними властивостями особи, або б) психічними властивостями особи, або в) зовнішніми обставинами, наслідком наявності чого є позбавлення або обмеження здатності усвідомлювати свої дії (бездіяльність), здатності керувати своїми діями (бездіяльністю), приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям. Крім того, такий стан виникає внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних або інших обставин.

Таким чином, уразливий стан зумовлюється певними властивостями чи тяжкими обставинами, позбавляє або обмежує особу у здатності усвідомлювати або керувати своїми вчинками.

Отже, хоча уразливий стан особи може викликатися різними обставинами та факторами, проте, він завжди зумовлює зміни у сприйнятті особою ситуації, в якій вона знаходиться. Так, особа може бути позбавлена достатньої інформації і через це вона є об-

[14] «Прітті проти Сполученого Королівства" http://www.eurocourt.org.ua/

меженою у можливості прийняття вірного і прийнятного для себе рішення та у здатності усвідомлювати свої діяння. В уразливому стані особа не може правильно оцінити наслідки свого рішення та своїх дій, а також дій інших осіб стосовно неї, через те, що у її свідомості сформувалось дещо викривлене уявлення дійсності. Інколи особа може навіть не усвідомлювати, що проти неї вчинюється злочин. Перебування особи в уразливому стані робить її чутливою до впливу та переконання з боку інших осіб, що дає можливість скеровувати дії особи таким чином, що фактично її воля не пригнічується, але особа все ж не приймає рішення самостійно.

У ст. 149 КК передбачено, що уразливий стан може зумовлюватися збігом тяжких особистих, сімейних та інших обставин. Виникає питання: які саме обставини можуть бути віднесені до "інших"? На нашу думку, "інші обставини" цілком можна віднести до зовнішніх обставин, оскільки вони включають в себе всі ті обставини, що не стосуються внутрішніх особливостей особи, а також відмінні від особистих та сімейних обставин.

Як зазначається у науково-практичному коментарі до Кримінального кодексу України, який підготовлений науковцями кафедри кримінального права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, уразливий стан можливий у разі, коли особа під впливом життєвих негараздів – втрати роботи, відсутності місця проживання, матеріальних труднощів, тяжкої образи та інших обставин, що підвищують стан нервово-емоційного збудження, що знижує здатність адекватно реагувати на відповідні дії. Особа стає слабкою, психологічно погано захищеною і легко піддається на певні дії, чи пропозиції іншої особи (осіб)[15].

Потерпіла особа повинна під час вчинення злочину вже перебувати в уразливому стані, а у злочинах, де передбачений безпорадний стан, злочинець може сам поставити жертву в безпорадний стан. Тому можна зробити висновок, що уразливий стан зазвичай є тривалішим у часі та його виникнення не залежить від особи винного, а безпорадний стан може бути як тривалим (наприклад, старість, малолітство, ін.) і використовуватися винним, так і короткочасним (наприклад, при алкогольному сп'янінні), коли винний сам ставить потерпілу особу у такий стан, що підтверджується обґрунтуванням, наведеним у рішенні Європейського Суду з прав людини у справі М. С. проти Болгарії, де сказано, що особа

[15] Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В.Баулін, В.І.Борисов, С.Б.Гавриш та ін.; За заг. ред. В.В.Сташиса, В.Я.Тація. – Вид.третє, переробл.та доповн. – Х.: ТОВ "Одіссей", 2006. – С.824.

може перебувати в безпорадному стані («неспроможна захистити себе») або приведена у стан безпорадності. На відміну від уразливого, у безпорадному стані особа може перебувати внаслідок: 1) *психофізичних* особливостей (малолітство, старість, хвороба, стан алкогольного або іншого сп'яніння (коли особа не усвідомлює значення дій злочинця) *фізичних особливостей* (малолітство, старість, хвороба, інвалідність, стан алкогольного або іншого сп'яніння (коли особа не може чинити опір) фізична слабкість, непритомність, сон, 2) *зовнішніх обставин* (перебування в небезпечному для життя стані, позбавлення можливості вжити заходів до самозбереження, вчинення проти особи дій або злочину, який унеможливлює опір (частіше насильницького). Практика судів України вже протягом значного часу сформована з урахуванням того, що небезпечний для життя стан, як правило, пов'язаний з безпорадним станом, охоплює його[16].

Отже, перебування особи у безпорадному стані спричиняє в першому випадку відсутність або суттєве обмеження у неї можливості протидіяти діям злочинця, при чому особа може розуміти, що проти неї вчинюється злочин. Або навпаки, особа може взагалі не усвідомлювати значення таких дій іншої особи (стан сп'яніння, малолітство, старість, непритомність, сон, втрата свідомості, гіпнотичний стан, психічна хвороба), тому не чинить опору. На підставі цього "безпорадність", включає в себе два аспекти: 1) фізична безпорадність – особа позбавлена можливості чинити опір, не може допомогти собі, фізично позбавлена можливості протидіяти; 2) психічна безпорадність – особа не усвідомлює протиправного чи незаконного характеру дій щодо неї, не розуміє їх характеру та значення.

У злочинах, де передбачений безпорадний стан потерпілої особи, злочинець може сам поставити жертву в безпорадний стан або вона вже може перебувати в такому стані.

Висновок про безпорадний стан виноситься слідчими органами і судом на основі психічних порушень, що властиві потерпілому. Судово-психіатрична експертиза лише визначає можливість цієї особи за її психічним станом розуміти характер і значення дій, які вчиняються стосовно неї, та чинити опір у певній кримінальній ситуації.

Безпорадність особи пов'язана лише з ситуацією, коли проти особи вчинюється злочин, а у інших життєвих обставинах

[16] Сташис В.В., Бажанов М.И. Личность – под охраной уголовного закона. – Симферополь: "Таврида", 1996. – С.138-147.

такий стан особи найчастіше не розцінюється як відмінний від норми або прийнятний.

Уразливість же особи переважно поширюється на тривалий строк, вона викликана переважно певними несприятливими життєвими чи іншими об'єктивними обставинами.

Висловлені положення дозволяють запропонувати таблицю співвідношення вказаних станів, яка свідчить про їх надзвичайну близькість:

Критерії розмежування	Ознаки безпорадного стану	Ознаки уразливого стану	Ознаки що співпадають
Законодавче визначення	**Особливість регламентації в тому, що окремі ознаки названі у ст.ст. 135, 152 проте окремого визначення немає. Відносно такого стану можлива як активне використання, так і невтручання**	**Примітка 2 до ст. 149 КК містить ознаки** **Лише активне використання такого стану**	1. Обидві ознаки характеризують потерпілу особу, можуть викликатись як поведінкою самого потерпілого так і суб'єкта злочину. 2. Чинники можуть збігатися, проте чинників уразливого стану значно більше. 3. Обидва стани характеризують основні склади злочинів. 4.Стани потерпілої особи використовуються іншою особою чи особами 5. Обидва стани можуть як виключати, так і не виключати усвідомлення особою, що проти неї вчинюються злочини. *6.* У розумінні Європейського суду обидва стани можуть викликатись однойменними чинниками. 7. Виникнення стану може залежати або не залежати від волі суб'єкта
Чинники що викликають стан	**Психічні або фізичні** – психічна хвороба, малолітство, старість, фізичні хвороби, непритомний стан, стан сп'яніння та інший подібний стан, охоплює також ***небезпечний для життя стан***	**Психічні, фізичні** та **зовнішні обставини**: особа позбавлена або обмежена у здатності усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати рішення, чинити опір насильству чи незаконним діям, ***збіг тяжких сімейних або особистих обставин.*** Практика ЄС – знаходження під вартою, вчинення злочину проти особи, та ін.	
Момент виникнення відповідного стану	На момент вчинення злочину потерпіла особа знаходиться у безпорадному стані або її поставляється у такий стан	На момент вчинення злочину потерпіла особа вже знаходиться у уразливому стані Як правило більш тривалий стан	
Передбачення в якості обтяжуючої покарання обставини	П.6 ч.1 статті 67 КК	–	

Після внесення вже названих вище змін до КК, у ч. 1 ст. 258-1 КК передбачається кримінальна відповідальність за вчинення діяння з використанням уразливого стану потерпілої особи. Легальне визначення уразливого стану, як вказувалось, наводиться у п. 2 примітки до ст. 149 КК, де зазначається, що воно поширюється лише на ст. 149 та 303 КК. У зв'язку з цим, варто внести зміни, фактично технічну правку, до п. 2 примітки до ст. 149 КК і вказати також, що ознаки уразливого стану поширюються і на ст. 258-1 КК.

Окремого розгляду потребує питання про співвідношення понять "уразливий стан", "безпорадний стан", "матеріальна чи інша залежність". Щодо співвідношення уразливого стану та стану матеріальної чи іншої залежності, слід визнати, що матеріальна чи інша залежність може викликати, а отже і охоплюватись поняттям "уразливий стан". Залежність сама по собі може викликати уразливий стан. Так, невиконання певних дій, до яких примушується залежна особа, може поставити її у певний уразливий стан. Наприклад, у випадку матеріальної залежності, поставлення потерпілої особи у скрутне матеріальне становище може позбавити її засобів до існування, у разі службової залежності – позбавити можливості нормально працювати, що призведе до тих самих наслідків; у разі родинної залежності проявом уразливого стану може бути позбавлення волі особи, заподіяння тілесних ушкоджень тощо; у разі наркотичної залежності, залежність потерпілого від лікаря чи наркодилера, так само ставить потерпілу особу в уразливий стан тощо. Хоча такі прояви уразливості і не передбачені диспозиціями статей, де встановлюється відповідальність за протиправні дії з використанням матеріальної, службової чи іншої залежності потерпілої особи.

Таким чином, вбачається необхідним більш чітко розмежовувати зазначені поняття. Можливо, доцільно внести зміни у статтю 135 КК, в якій вживається термін "безпорадний стан", статтю 136, де вживається термін "небезпечний для життя стан", надати їх визначення, провести співставлення з терміном "уразливий стан". Так само, на нашу думку, доцільно, визнавати використання уразливого стану особи обставиною, що обтяжує покарання. Тому необхідно внести відповідні доповнення і у ч.1 статті 67 КК.

Україна, ратифікувавши міжнародні договори, що спрямовані на запобігання та боротьбу з міжнародною злочинністю,

взяла на себе зобов'язання поліпшувати умови, що викликають уразливість людей, брати участь у міжнародних проектах, спрямованих на попередження транснаціональної організованої злочинності; розробляти і приймати на комплексній основі політику, програми та інші заходи з метою попередження використання зазначених вище станів осіб при вчиненні злочинів.

Такого роду ситуації обумовлюють подальші зміни та доповнення КК 2001 року, вимагають більш ретельної підготовки змісту законопроекту у зв'язку з виконанням міжнародних договорів, з урахуванням національних особливостей, існуючих законодавчих термінів (синонімічних чи аналогів), законотворчих традицій, наукових розробок щодо стилю законодавства, техніки та термінології кримінального закону, та практики його застосування.

Рекомендована до опублікування
на засіданні сектору проблем
кримінально-правових проблем боротьби
зі злочинністю ІВПЗ АПрН України
(протокол № 6 від 7.03.2007 р.)
Рецензенти – канд. юридичних наук ***Ю.А. Пономаренко***
та канд. юридичних наук ***М.В. Сенаторов.***

Автор висловлює щиру подяку студентці Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого Іванків І.Б. за допомогу при написанні статті.

УДК 343.22

О.О. Пащенко, канд. юрид. наук,
асистент кафедри кримінального права № 1
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого,
ст. науковий співробітник
Інституту вивчення проблем злочинності
Академії правових наук України
м. Харків

ДО ПИТАННЯ ПРО СПЕЦІАЛЬНУ (ПРОФЕСІЙНУ) ОСУДНІСТЬ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Стаття присвячена дослідженню актуальної проблеми осудності в кримінальному праві. Автором проаналізовано загальні питання проблеми осудності та неосудності в кримінальному праві. Підкреслюється, що поняття осудності потребує свого подальшого вивчення і дослідження, а також філософського обґрунтування. Висловлено критичні міркування стосовно можливості вирішення питання про кримінальну відповідальність особи за допомогою "спеціальної осудності".

Ключові слова – "осудність", "неосудність", "спеціальна осудність", "вина", "винність".

Постановка проблеми. Проблема "спеціальної осудності" в кримінальному праві виникла під час дослідження особливих ситуацій, які виникають при взаємодії людини і техніки. М.С. Гринберг, Е.М. Зінченко, В.А. Номоконов, С.Б. Гавриш, Ю.С. Коткова та інші прихильники конструкції "спеціальної осудності" висловлювалися за законодавче закріплення цього поняття. Водночас, у роботах більшості криміналістів, серед яких слід відзначити Р.І. Міхєєва, Ю.М. Антоняна, І.І. Карпеца, підкреслюється, що питання про відповідальність операторів технічних систем повинно вирішуватися залежно від наявності або відсутності суб'єктивного критерію злочинної недбалості, а не за правилами так званої "спеціальної осудності".

Мета та завдання дослідження. Основною метою наукового дослідження є визначення сутності поняття "спеціальна осудність" в кримінальному праві та вирішення питання про доцільність його законодавчого закріплення.

Результати дослідження. Відповідно до частини 1 ст. 18 Кримінального кодексу України *суб'єктом* злочину визнається фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого згідно з цим Кодексом може наставати кримінальна відповідальність.

Виходячи з цього визначення суб'єкт злочину характеризується трьома обов'язковими ознаками: це особа фізична (1), осудна (2), яка досягла певного віку (3).

Поняття осудності закріплене в частині 1 ст. 19 КК, згідно з якою осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та керувати ними.

Наявність осудності, як ознаки, що характеризує суб'єкта злочину, дає підстави ставити питання про винність, а в подальшому про кримінальну відповідальність і покарання особи, яка вчинила злочин. В літературі вже відзначалося, що осудність разом із виною забезпечують в кримінальному праві дію фундаментального принципу суб'єктивного ставлення.[1] Встановлення осудності злочинця передує встановленню його вини. Як відзначають В.С. Орлов та Р.І. Міхеєв, осудність є необхідною передумовою для встановлення винності суб'єкта, початковою ланкою в загальному ланцюгу: осудність – вина – відповідальність.[2] Осудність має важливе значення для визначення не тільки суб'єкта злочину, а й складу злочину. За відсутності цієї ознаки немає складу, тобто питання про винність та кримінальну відповідальність особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, не постає. Тому осудність – це не тільки фактична передумова, але й юридична підстава вини і відповідальності.[3]

Таким чином питання про винність особи, яка вчинила злочин, може ставитися лише тоді, коли особа осудна, тобто здатна усвідомлювати свої дії і керувати ними.

В літературі було висловлено думку, що усвідомлення людиною своїх відносин з оточуючим світом і здатність приймати рішення, тобто керувати своїми діями, не можуть бути обов'язковими умовами осудності, тому що осудність передбачає певний рівень як психічної, так і соціальної зрілості людини під час вчинення конкретного діяння, що передбачено законом.[4] Разом

[1] Див.: Антонян Ю.М., Бородин С.В. Преступность и психические аномалии. – М., 1987. – С. 122.

[2] Див.: Орлов В.С. Субъект преступления по советскому уголовному праву. – М.: Госюриздат, 1958. – С. 27; Михеев Р.И. Проблемы вменяемости, вины и уголовной ответственности (теория и практика): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М, 1995. – С. 3.

[3] Див.: Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть: Конспект лекций. – Днепропетровск: Пороги, 1992. – С. 43; Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько та ін; Відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв; Наук. ред. А.В. Клименко, та М.І. Мельник. – К.: Правові джерела, 2002. – С. 126.

[4] Див.: Еникеев М.И. Психолого-юридическая сущность вины и вменяемость // Сов. гос. и право. – 1989. - № 12. – С. 79.

із тим, осудність в кримінальному праві – це не тільки здатність особи, яка вчиняє злочин, усвідомлювати фактичний характер та суспільну небезпечність свого діяння, але й здатність особи керувати своєю волею незалежно від рівня її психічної чи соціальної зрілості[5]. Осудність – нормальний стан для переважної більшості людей і тому він презюмується законодавцем. І лише в тому випадку, коли встановлені по справі обставини дають розумні підстави сумніватися у психічній повноцінності особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння, – питання про осудність повинно вирішуватися за допомогою судово-психіатричної експертизи.

В цілому, слід погодитися з авторами Енциклопедії кримінального права, які зазначають, що значення осудності як ознаки, що характеризує суб'єкта злочину в світовій кримінально-правовій літературі ще недостатньо визначене. Крім того, саме поняття осудності потребує свого подальшого вивчення і дослідження з точки зору науки кримінального права, психології, медицини, а також філософського обґрунтування.[6]

Стан неосудності має місце тоді, коли особа не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічної психічної хвороби, тимчасового розладу психічної діяльності, слабоумства або іншого хворобливого стану психіки. (ч. 2 ст. 19 КК). Фахівці в галузі кримінального права слушно відзначають, що здатність вірно розуміти й оцінювати фактичну сторону та значення своїх вчинків і при цьому свідомо керувати своєю волею та діями відрізняє осудну особу від неосудної, коли все відбувається в діаметрально протилежному плані[7]. Слід погодитися з Р.І. Міхеєвим, який писав, що за своєю сутністю неосудність є одним із специфічних соціально-правових методів обмеження кримінальної відповідальності[8].

Особа може бути позбавлена можливості керувати своїми діями з різних причин. Однією з них, на думку деяких вчених, може

[5] Див.: Энциклопедия уголовного права. Т.4. Состав преступления. – СПб., 2005. – С. 534.

[6] Див.: Энциклопедия уголовного права. Т.4. – С. 533.

[7] Див.: Павлов В.Г. Субъект преступления и уголовная ответственность. – СПб: Изд-во «Лань», Санкт-Петербургский университет МВД России, 2000. – С. 43; Фріс П.Л. Кримінальне право України: Загальна частина: Навчальний посібник. – К.: "Центр навчальної літератури", 2004. – С. 104; Российское уголовное право: Общая часть: в 2 т.: учеб.: Т. 1 / Г.Н. Борзенков, Л.В. Иногамова-Хегай, В.С. Комиссаров и др.; под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, В.С. Комиссарова, А.И. Рарога. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – С. 201.

[8] Михеев Р.И. Невменяемый в советском уголовном праве (субъект и личность): Учебное пособие. – Владивосток: ДВГУ, 1981. – С. 9.

бути невідповідність психофізичних якостей особи умовам виробництва. Тому заслуговує на увагу питання про так звану "спеціальну осудність (неосудність)" операторів технічних систем.[9]

У вітчизняній кримінально-правовій літературі проблему спеціальної осудності було вперше порушено в роботах М.С. Гринберга стосовно особливих ситуацій, які виникають внаслідок взаємодії людини і техніки. Ця проблема безпосередньо торкалася питання про межі відповідальності операторів технічних систем за прийняття рішення в специфічних умовах сучасного етапу науково-технічного прогресу[10]. В подальшому М.С. Гринберг уточнив свою позицію. На його думку, традиційний погляд на осудність і кримінальну відповідальність зазначених осіб вже не відповідає практиці боротьби зі злочинністю, а питання про злочинну необережність спеціальних суб'єктів так званих технічних злочинів вже не може бути вирішене в межах прийнятого в кримінальному праві суб'єктивного критерію необережності. На підтримку своєї точки зору М.С. Гринберг висував наступні аргументи: в сучасних умовах має місце "розрив" між різким ускладненням середовища за рахунок включення в нього екстремальних процесів і відносною стабільністю "внутрішніх ресурсів" людини, її психофізичних властивостей і якостей. В цих умовах особа не завжди здатна поводити себе адекватно ситуації саме через незвичайну ситуацію, котра висуває вимоги до таких психофізіологічних властивостей людини, які в багатьох людей відсутні. Прикладом такої ситуації, як нам вбачається, є ситуація, що виникла у льотчиків під час показових польотів на літаку СУ-27 над аеродромом Скнилів під Львовом[11]. Внаслідок суттєвої зміни факторів середовища не виключається можливість невідповідності психофізіологічних властивостей окремих осіб вимогам, що раптово висуваються. Тому біля пультів управління технічними системами може опинитися людина, яка є осудною в традиційному розумінні значення цього слова, але нездатна прийняти вірне рішення в складній виробничій ситуації. Інакше кажучи, у відповідних випадках особа буває позбавленою свободи

[9] Це працівники, що виконують певні функції в автоматизованих системах перероблення інформації та управління і забезпечують нормальну роботу технічних засобів автоматизованих систем (Див.: Научно-технический прогресс: Словарь. – М., 1987. - С. 187).

[10] Гринберг М.С. Преступления против общественной безопасности: Учебное пособие. – Свердловск, 1974. – С. 133.

[11] Див.: Гуцул Є. Хоч би розбір польоту не переріс у розбірки... // Дзеркало тижня. – 2002. – № 30. – С. 3; Мельник О. Біду можна було б відвернути // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 138. – С. 2.

волі і в цьому плані її стан повинен прирівнюватися до неосудності. Тому здатність особи усвідомлювати свої дії та керувати ними вже не може розглядатися як дещо однозначне, внутрішньо недиференційоване, а повинна поділятися на загальну (здатність особи до адекватної поведінки в звичайних умовах) та спеціальну (здатність до такої ж поведінки в умовах нервово-психологічних перевантажень)[12]. Спеціальна осудність випливає із загальної, проте особа, наділена загальною осудністю, може виявитися неспроможною вірно повести себе в екстремальній виробничій ситуації. При цьому М.С. Гринберг визнавав, що "введення в законодавство поняття спеціальної осудності не зніме значення суб'єктивного критерію необережності, бо завжди існує можливість виникнення нетипових, екстремальних ситуацій, в яких не кожен оператор здатен вірно діяти. Крім того, можливості оператора залежать і від досвіду його роботи, який у різних людей неоднаковий. В решті-решт, не можна не зважати уваги на можливість змінення психофізіологічних властивостей особистості" [13].

Позиція М.С. Гринберга була з інтересом сприйнята науковою спільнотою. Були висловлені думки про перспективність подальшого дослідження питання "спеціальної осудності" та про необхідність включити відповідну норму у кримінальний закон.[14] Ще далі шляхом реалізації ідеї "спеціальної осудності" пішов Е.М. Зінченко, котрий запропонував *замість суб'єктивного критерію необережності* передбачити в кримінальному законі "професійну" осудність (неосудність) для осіб, що порушили правила безпеки гірничих робіт[15].

Пропозиція щодо спеціальної осудності (неосудності) спеціальних суб'єктів технічних злочинів відображає ідею про вра-

[12] Див.: Гринберг М.С. Психофизиологические возможности человека и уголовная ответственность // Сов. гос-во и право. – 1974. – №12 – С. 74.

[13] Гринберг М.С. Место преступной небрежности в ряду возмущающих явлений (помех) / Проблемы борьбы с преступной неосторожностью. Вып. 2: Межвуз. темат. сб. / Научн. ред. П.С. Дагель. – Владивосток: ДВГУ, 1978. – С. 35.

[14] Див., наприклад: Номоконов В.А. Проблема воли в советском уголовном праве (в аспекте взаимосвязи «личность-ситуация»): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Свердловск. юрид. ин-т. – Свердловск, 1974. – С. 13; Гавриш С.Б. Основные вопросы ответственности за преступления против природной среды: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Укр. гос. юрид. академия. – Харьков, 1994. – С. 10, 36; Коткова Ю.С. Невиновное причинение вреда, обусловленное экстремальными ситуациями или нервно-психическими перегрузками: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Уральск. гос. юрид. академия. – Екатеринбург, 2003. – С. 6, 7).

[15] Див.: Зинченко Э.Н. Уголовная ответственность за нарушение правил безопасности горных работ. - Киев; Донецк: Вища школа, 1979. – С. 84-86.

хування психофізіологічних особливостей операторів технічних систем під час вирішення питання про їх кримінальну відповідальність та її індивідуалізацію. Вірна в своїй основі, вона відображає, з одного боку, тенденцію на звуження кримінально-правового примусу, а з іншого боку, ставить питання про підвищення відповідальності службових осіб, які здійснюють підбір та розстановку кадрів у сфері використання техніки. Але це зовсім не змінює юридичної природи та сутності осудності й неосудності в кримінальному праві та необхідності однакового розуміння зазначених правових понять[16]. В пізнішій роботі Р.І. Міхєєв пише: "... конструкція так званої "спеціальної" осудності-неосудності (та її аналогів – "професійної", "спеціально-професійної") з точки зору загального вчення про осудність (і неосудність) та вину в радянському кримінальному праві є штучною, і підстав для її закріплення в радянському кримінальному законі немає" [17].

Вважаємо, що для конструювання "особливих" критеріїв осудності (неосудності) щодо осіб, які працюють операторами технічних систем, немає достатніх теоретичних і практичних підстав. Самі по собі можливі негативні якості оператора (професійна непридатність чи непідготовленість особи до роботи оператора) або тимчасові психічні стани (розгубленість суб'єкта, який опинився в екстремальній ситуації, чи нервово-психологічні перевантаження), котрі зумовили прийняття ним помилкового рішення, *далеко не рівнозначні* змісту та соціально-юридичній сутності правових категорій "осудність" і "неосудність", їхньому функціональному призначенню в кримінальному праві.

Р.І. Міхєєв відзначав, що під час конструювання спеціальної осудності та неосудності М.С. Гринберг й інші автори "припускають в дійсності підміну правових понять осудності професійною придатністю, а неосудності – професійною непридатністю суб'єкта. Між тим, питання лежить в іншій площині: про винність та межі відповідальності осіб за прийняття рішень в умовах нервово-психологічних перевантажень або екстремальних ситуацій, що породжуються факторами взаємодії системи "людина-машина". (...) Вбачається, що це питання повинно вирішуватися не на підставі так званої "спеціальної осудності (неосудності)", а на підставі загальних принципів осудності, вини та відповідальності в

[16] Див.: Михеев Р.И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1983. – С. 108.

[17] Михеев Р.И. Уголовная ответственность лиц с психофизиологическими особенностями и психогенетическими аномалиями. – Хабаровск, 1989. – С. 42.

радянському кримінальному праві"[18], і зокрема на підставі змісту визначення "випадок" ("казус") в кримінальному праві. Цю точку зору поділяє більшість криміналістів[19].

Тому якщо: 1) нервово-психологічні перевантаження викликали стан тимчасового розладу психіки, наприклад, психічного ступору з м'язовою ригідністю – такі випадки повністю відповідають наявним критеріям неосудності (медичному та юридичному); 2) зазначені перевантаження не викликали стану неосудності (в традиційному розумінні значення цього слова) – питання про кримінальну відповідальність повинно вирішуватися на підставі наявності (відсутності) суб'єктивного критерію злочинної недбалості - "могла" або "не могла".

Таким чином, якщо особа опиняється в такій екстремальній ситуації, коли навіть при мобілізації всіх своїх психофізіологічних здібностей вона не може передбачити настання суспільно небезпечних наслідків, – має місце казус, тобто відповідальність особи виключається через відсутність суб'єктивної сторони, а не суб'єкта злочину.

Під час визначення обсягу, підстав та меж кримінальної відповідальності треба уникати випадків необґрунтованого звільнення осіб, котрі влаштувалися на певні посади за допомогою обману, підробки відповідних документів тощо. Крім того, треба зосередити увагу на підвищенні соціальної відповідальності суб'єктів за невірний вибір ними сфери суспільної діяльності, котра може супроводжуватися екстремальними ситуаціями, нервово-психологічними перевантаженнями, впоратися з якими здатна далеко не кожна особа навіть за наявності спеціальних знань. Переоцінка ж ситуаційного фактору, так само як і переоцінка фактору особистого, може призвести до послаблення боротьби з необережною злочинністю та її попередження в умовах НТР, безпідставного звільнення винних від відповідальності та обов'язку регулювати свою соціально значущу поведінку в будь-якому випадку, в будь-якій ситуації[20].

Рекомендована до опублікування
на засіданні сектору кримінально-правових проблем
боротьби зі злочинністю ІВПЗ АПрН України
(протокол № 2 від 31 січня 2007 р.)
Рецензент – канд. юридичних наук, доцент ***Л.В. Дорош***

[18] Михеев Р.И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1983. – С. 109.

[19] Див.: Карпец И.И. Уголовное право и этика. – М.: Юрид. лит., 1985. – С. 150, 151.

[20] Див.: Антонян Ю.М. Взаимодействие личности преступника и социальной среды // Вопросы борьбы с преступностью. Вып. 30. – М., 1979. – С. 36-37.

УДК 343.9.018

В.С. Батиргареєва, канд. юрид. наук,
вчений секретар
Інституту вивчення проблем
злочинності АПрН України,
м. Харків

РЕЦИДИВНІ ЗЛОЧИНЦІ У РАКУРСІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ

У кримінологічному вченні усталеною є думка, що особа злочинця – одне з центральних понять науки кримінології. Дійсно, вона займає чільне місце серед детермінант окремого злочину та злочинності взагалі і є відправною точкою аналізу причин злочинної поведінки й основним об'єктом профілактичного впливу з метою попередження злочинності[1]. До того ж особа злочинця відразу виводить на дуже значне коло проблем, зокрема, проблем філософського осмислення такої людини як феномену антисуспільних проявів і суб'єкта специфічних соціально-психологічних відносин; кримінологічно важливого елемента, що вивчається під час конкретно-соціологічного дослідження різних видів злочинів, аналізу етіології протиправної поведінки індивіда, що є носієм особливих рис і властивостей, які повинні враховуватися у кримінальному процесі при розслідуванні і судовому розгляді кримінальних справ, а також при виконанні покарань. Насамкінець, потребує вирішення питання: наскільки в теоретичному і практичному плані можливе поєднання двох різних за сферою предметної приналежності понять – "особи" і "злочинця". Таким є далеко не повний перелік наукових інтересів, пов'язаних із вивченням особи злочинця у кримінології.

Вчені-кримінологи і криміналісти намагалися і намагаються сконструювати загальне поняття особи злочинця, виділивши те головне, що принципово відрізняє особу законослухняного громадянина від людини, яка переступила межу кримінального закону. Якщо встановити, що така або такі властивості мають місце, то відразу знімається питання щодо існування особливого феномену особи злочинця, так як "немає смислу вести мову про особу злочинця, якщо їй не притаманні властивості, відмінні від властивостей тих, хто не вчиняє злочинів"[2]. У цьому процесі ве-

[1] Храмцов О.М. Особистість злочинця та практичне значення її кримінологічного аналізу // Вісник Нац. ун-ту внутр. справ. Вип. 26. – Х., 2004. – С. 64.

[2] Абельцев С.Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – С. 10.

личезну роль відіграють прикладні кримінологічні дослідження осіб, які вчинили злочини.

Над проблемою особи злочинця, зокрема й особи злочинця-рецидивіста, працювало чимало вчених. Серед них треба зазначити А.І. Алексєєва, Ю.І. Битка, В.В. Голіну, І.М. Даньшина, А.Ф. Зелінського, Ю.В. Солопанова, О.М. Яковлєва та ін. Разом із тим мета нашого дослідження – на прикладі дослідження рецидивних злочинців зробити спробу перевірити деякі положення загальної теорії особи злочинця, оскільки дотепер такий підхід майже не застосовувався.

Спроби сформулювати єдине системне поняття особи злочинця є відбиттям пошуку істини у складній проблемі особи правопорушника, чиї діяння караються за кримінальним законом. Але сьогодні, на наш погляд, жодне з визначень стосовно особи злочинця ще не може претендувати на монополію на істину, оскільки те, що вважається типовим і визначальним для злочинців одних категорій, не є таким для інших видів злочинців (так, необережний злочинець в корені відрізняється від професійного злочинця-рецидивіста). Про достовірність багатьох визначень особи злочинця можна, не без успіху, навіть сперечатися, наводячи аргументи pro at contra щодо їх наукової цінності.

У науковій літературі зазначається, що особа з її внутрішнім світом, індивідуальними особливостями, потребами, ідеалами, з її реакціями, що носять фізіологічний, психологічний та суспільний характер, з її знаннями, схильностями, талантами та ін., представляє собою найскладніше явище, до пізнання якого ще далеко[3]. У вітчизняній кримінології превалює філософсько-соціологічний підхід до визначення особи злочинця, який міститься в тому, що вказана особа – це продукт соціального розвитку, складний комплекс властивостей, ознак, рис, зв'язків, відношень, які її характеризують, а також духовний світ у контексті взаємодії з індивідуальними життєвими обставинами і фактами, що певним чином обумовлюють і впливають у даному випадку на злочинну поведінку. Однак, як уявляється, те саме можна стверджувати і стосовно соціального обліку особи незлочинця, лише зробивши поправку на те, що її поведінка не порушує норм кримінального закону. У такому розумінні поняття особи злочинця залишається скоріше формальним, ніж змістовним, оскільки

[3] Бирюков Б.В., Эджубов Л.Г. Простое и сложное в социокультурологических концепциях // Вопросы философии. – 1996. – № 12. – С. 37.

соціальна сутність будь-якої людини, що проявляється в її позиційності у суспільстві, системі суспільних відносин, свідомій діяльності, зв'язках і стосунках з іншими людьми, визнається особою. Якщо дотримуватися погляду, що поняття особи злочинця має формальну природу, то для констатації існування подібної особи достатньо лише вказати на вчинення нею злочинного діяння. Ілюстрацією подібного підходу є позиція, згідно з якою немає практичного підґрунтя для виокремлення особи злочинця, оскільки стосовно особи, яка порушила кримінальний закон, "цілком достатньо традиційного і дуже точного за своїм змістом поняття "суб'єкт злочину"[4]. Достатньо схожими з цим є і такі визначення: особа злочинця – це особа суб'єкта злочину[5]; особа людини, яка винно вчинила суспільно небезпечне діяння, заборонене законом під загрозою кримінальної відповідальності[6]. До речі, у західній кримінології, наукові праці в галузі якої майже всі належать перу соціологів, не використовується поняття "особа злочинця". Замість цього вживається термін "злочинець", "правопорушник", "девіант"[7].

Активні пошуки наукової спільноти, пов'язані зі спробами аргументувати існування особи злочинця, свідчать про те, що нею не залишається надія виділити в цій особі ту специфічну властивість або властивості, які підтверджували б самобутність та самостійність даного феномену. Щоб оцінити, наскільки це вдалося вченим, є сенс зробити стислий аналіз позиціонування цієї проблеми в науці кримінології.

На сьогоднішній день у кримінологічній науці існує безліч визначень особи злочинця. Але всі ці визначення, залишивши осторонь хронологію їх появи у теорії науки, у залежності від ключової ідеї, закладеної в них, можна звести до декількох груп.

[4] Карпец И.И. Проблема преступности. – М.: Юрид. лит., 1969. – С. 102.

[5] Каиржанов Е.И., Исимов С.А. Наркотическая преступность. – Алматы: Шыкмент, 2006. – С.59.

[6] Криминология: Учебник / Под ред. И.И. Карпеца, В.Н. Кудрявцева, Н.Ф. Кузнецовой, А.Б. Сахарова. – М.: Юрид. лит., 1976. С. 144. Такої точки зору дотримується і Е.Б. Мельникова, яка визначає особу злочинця як особу людини, яка вчинила злочин і тим самим вступила до кримінально-правових відносин з державою. Див.: Мельникова Э.Б. Личность преступника и индивидуализация уголовного наказания // Сов. государство и право. 1972. – № 8. – С. 106.

[7] Наприклад, див.: Смелзер Н. Дж. Социология: Пер. с англ. //Социологические исследования. 1992. – № 1. – С. 128-142; Социология сегодня. Проблемы и перспективы: сокращ. пер. с англ. / Под общ. ред. Г.В. Осипова. М.: Прогресс, 1965; E.H. Sutherland and R. Gressey, Principles of Criminology, 5ht ed./ Lippincott, 1955; Ball C. Delinquent and Non-Delinquent Attitudes Toward the Prevalence of Stealing // J. crim. Law Criminol. Pol. Sci. 48 (1957). С. 259-275; та ін.

У кримінології дуже поширеним є погляд на особу злочинця крізь призму якихось негативних рис і властивостей. Наприклад, М.О. Стручков у вступній статті до роботи М. Вермеша "Основные проблемы криминологии" так визначає особу злочинця: "Це особистість людини, яка має перш за все соціально обумовлені негативні властивості і через те є схильною до злочинної поведінки"[8]. Крім цього, на думку М.О. Стручкова, всі особи, які вчинили злочини, з самого початку повинні бути обов'язково наділені будь-якими негативними рисами і властивостями[9]. Ю.М. Антонян так само зазначає, що особі злочинця, як типу, властиві антисуспільні погляди, негативне ставлення до моральних цінностей і схильність до вибору суспільно небезпечного шляху для задоволення своїх потреб або невиявлення необхідної активності у запобіганні негативного результату[10]. При цьому іноді робиться застереження, що стійкі антисуспільні погляди та орієнтації, яскраво виражена індивідуалістична спрямованість властива не всім без виключення особам, що вчиняють злочини[11]. Дійсно, навряд чи доречно у всіх випадках вчинення особою злочину стверджувати про усталеність її антисуспільної спрямованості, як невід'ємний показник якісної відмінності цієї особи від особи незлочинця, оскільки при вчиненні деяких злочинних діянь в діях винного виявляється і рішучість, і кмітливість, і неабиякі професійні знання. З точки зору буденного законослухняного життя це цілком прийнятні, і більш того, соціально заохочувальні якості особи. Тут справа в іншому: 1) як ці властивості, якості людини переломлюються в її поведінці, а головне, – на досягнення якої мети вони спрямовані; 2) чи дійсно можна стверджувати кожного разу у випадку вчинення злочину про особу злочинця.

На наш погляд, наведені визначення окреслюють скоріше сферу, в якій найвірогідніше треба шукати розв'язання проблеми, але вони не дозволяють чітко відповісти, в чому своєрідність

[8] Вермеш М. Основные проблемы криминологии. Пер. с венг. – М.: Прогресс, 1978. – С. 11.

[9] Подібної точки зору дотримується, зокрема, Н.С. Лейкіна, яка визначає, що особа злочинця – це особа людини, яка вчинила злочин внаслідок властивих їй поглядів, негативного ставлення до суспільних інтересів і вибору суспільно небезпечного шляху їх реалізації або непроявлення необхідної активності у запобіганні результату. Див.: Лейкина Н.С. Криминология о преступнике. – Ленинград: Знание, 1978. – С. 9.

[10] Антонян Ю.М. Криминолия: Избранные лекции. – М.: Логос, 2004. – С. 76.

[11] Криминология и профилактика преступлений: Учебник / Под ред. А.И. Алексеева. – М.: ВШМ МВД СССР, 1989. – С. 97. Також див.: Криминология: Учебник. – Алматы: ТОО «Казыгурт» баспасы», 2006. – С. 91.

особи злочинця, яка безпомилково дозволяє відмежувати її від особи незлочинця.

У кримінології є й полярні точки зору щодо визначення і вирішення проблеми особи злочинця. Так, заперечення поняття особи злочинця як такої внаслідок відсутності в цій особі будь-яких специфічних якостей, притаманних тільки особам, засудженим за вчинення злочинів, окрім формального – вступу в силу обвинувального вироку суду, як раз і є свідченням формального визначення цієї фігури. Тому, на думку О.М. Яковлєва, "немає якісної різниці між особою злочинця та особою незлочинця. Вивчення внутрішніх психологічних процесів є справою суб'єктивною і малопродуктивною"[12].

В.П. Тугаринов так само заперечував проти правомірності існування та вживання поняття "особа злочинця", але з інших причин. Його заперечення базується на тому, що у філософських працях під особою розуміється людина, яка робить своєю індивідуальною діяльністю внесок до розвитку суспільства і яка веде спосіб життя, що відповідає ідеалам її епохи або класу[13]. Адже подібному розумінню, на думку В.П. Тугаринова, аж ніяк не відповідає злочинець.

З визначень деяких вчених, які в цілому визнають необхідність виокремлення і вивчення особи злочинця, так само не вдається побачити різницю між подібною особою і особою незлочинця. Прикладом, на думку М.М. Кропачова, особа злочинця – це сукупність соціально-демографічних, соціально-психологічних, моральних і правових властивостей, ознак, зв'язків, відносин, що характеризують особу, яка вчинила злочин, і впливають на її поведінку[14]. В цьому визначенні автор намагається змістити акцент із проблеми сутнісних рис особи злочинця на структуру такої особи. Воно, безумовно, цінне з точки зору архітектоніки цієї особи, її формальних ознак, однак залишається незрозумілою змістовна сторона особи злочинця. Схожу позицію з приводу структурування особи злочинця займав і А.Ф. Зелінський, який писав, що особа злочинця – це сукупність соціально-демографічних, психологічних і моральних характеристик, в тій або іншій мірі типово властивих людям, винним у злочинній діяльності

[12] Яковлев А.М. Теория криминологии и социальная практика. – М.: Наука, 1985. – С. 109.

[13] Тугаринов В.П. Личность и общество. – М.: Мысль, 1965. – С. 88.

[14] Криминология: Учебник / Беляев Н.А., Волгарев И.В., Кропачев Н.М. и др.; Под ред. В.В. Орехова. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1992. – С. 78.

певного виду[15]. Водночас, як випливає з наведеного визначення, про особу злочинця можна говорити лише відносно людини, винної у злочинній діяльності, тобто такої, яка учинила систему умисних дій, передбачених кримінальним законом і спрямованих на реалізацію загального для них мотиву. В інших випадках ми повинні говорити про осіб, які вчинили злочини[16]. Виходить, щоб бути віднесеною до особи злочинця, людина повинна займатися злочинною діяльністю певного виду. Адже особа спочатку може вчинити хуліганство, а потім "перекваліфікуватися" на розбої. Як бачимо, тут мотиви діянь, взагалі-то, не однакові, але про особу злочинця говорити все ж таки слід[17]. Схожої з позицією А.Ф. Зелінського точки зору дотримується також Р.Є. Джансараєва, яка пише, що не кожний, хто вчинив злочин, являється особою злочинця, хоча і є складовою частиною сукупності "осіб, які вчинили злочини". На її думку, особа злочинця – деяка абстракція, модель, що включає в себе найбільш важливі, типові риси тих, хто вчиняє злочини[18]. Хоча ці визначення, на жаль, і не виокремлюють будь-якої специфічної конкретної властивості особи злочинця, але вірно орієнтують на те, що феномен подібної особи відрізняється певною типовістю, яка дозволяє стверджувати про її якісну відмінність від інших осіб.

З початку 60-років XX ст. у радянській кримінології активно стала розвиватися теза про суспільну небезпечність, як головну відмінність особи злочинця від особи незлочинця. Ця позиція, враховуючи відповідні умови соціально-політичного життя країни, виявилася дуже "зручною", оскільки була піднесена до своєрідної ідеологічної догми, що обумовила необхідність підвищення карального потенціалу кримінального закону, а разом із тим і всієї кримінальної політики. Основами кримінального законодавства СРСР і союзних республік 1958 року вперше було закріплено ознаку суспільної небезпечності діяння як підставу кримінальної відповідальності. Це спонукало вчених інтенсивно "шукати" ознаку небезпечності і в самій фігурі злочинця. Суворо кажучи, поняття суспільної небезпечності у більшому ступені характеризує особу, що вчинила злочин (а також таку,

[15] Зелинский А.Ф. Криминология: Курс лекций. – Харьков: Прапор, 1996. – С. 56.

[16] Зелинский А.Ф. Криминология: Курс лекций. – С. 55.

[17] Батиргареєва В.С. Кримінологічна характеристика та попередження розбоїв, поєднаних з проникненням у житло. – Х.: Одіссей, 2003. – С. 63.

[18] Джансараева Р.Е. Проблемы борьбы с преступностью в исправительных учреждениях: Монография. – Алматы: Экономика, 2006. – С. 167.

що може його вчинити), ніж самий злочин, так як, якщо злочин вчиняється, – має місце шкода, а не небезпечність спричинення шкоди; особа, що спричинила таку шкоду, дійсно суспільно небезпечна[19]. До того ж свого часу О.Б. Сахаров і Г.С. Саркісов писали, що трактування суспільної небезпечності особи злочинця, як потенційної здатності вчинити злочин, знаходить авторитетне підтвердження у низці положень закону і, зокрема, в тому, що кримінальний закон пов'язує покарання злочинців не лише з карою за вчинене діяння, але й завданням виправлення.., а також із попередженням вчинення ними нових злочинів[20]. Отже, властивість суспільної небезпечності особи злочинця, як головної її якості, стала відправною точкою у багатьох визначеннях поняття особи злочинця.

У кримінологічній літературі суспільна небезпечність особи злочинця визначається як соціальна властивість, системна якість даної особи, істотний і необхідний компонент її соціальної характеристики[21], оскільки у суспільній небезпечності закріплені стійкі властивості, що в соціальній дійсності закономірно виявляються в усіх без виключення різноманітних видах конкретних злочинів, у соціальному складі, спрямованості і рольових функціях їх суб'єктів, які притягуються до кримінальної відповідальності[22]. "Особа злочинця, злочин як юридично значуща діяльність і підстави кримінального покарання мають загальну соціальну ознаку, що розкриває їх нерозривну діалектичну єдність. Такою ознакою виступає суспільна небезпечність", – зазначає К.Є. Ігошев[23].

Заради справедливості треба відмітити, що хоча аналіз існуючих наукових позицій з цієї проблеми й свідчить про наявність

[19] Сахаров А.Б., Саркисов Г.С. Проблема преступности в современных условиях. – Ереван: Айастан, 1991. – С. 105.

[20] Сахаров А.Б., Саркисов Г.С. Проблема преступности в современных условиях. – С. 106-107.

[21] Див.: Волженкин Б.В. Общественная опасность личности как криминологическая и уголовно-правовая категория // Теоретические проблемы учения о личности преступника: Сб. науч. тр. / Всесоюзн. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности; Ред. кол.: В.К. Звирбуль и др. – М., 1979. – С. 73; Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. Горький: Горьк. ВШ МВД СССР, 1977. С. 18-19; Карпец И.И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1973; Сахаров А.Б. Об антисоциальных чертах личности преступника // Сов. государство и право. 1970. № 10; Филимонов В.Д. Общественная опасность личности преступника (Предпосылки, содержание, критерии). – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1970; та ін.

[22] Игошев К.Е. Указ. робота. С. 19.

[23] Игошев К.Е. Указ. робота. С. 18.

серйозних теоретичних досліджень стосовно суспільної небезпечності особи злочинця, проте теза про суспільну небезпечність, притаманну цій особі, продовжує викликати активне заперечення. Що ж заважає достатньо поширеній та авторитетній у кримінологічній науці позиції "одноособово" утвердитися?

Основні аргументи проти цієї точки зору зводяться до того, що суспільна небезпечність, по-перше, є властивістю не злочинця, але злочину, оцінка якого лише переноситься на особу, яка його вчинила[24], по-друге, це "прямий шлях" до теорії небезпечного стану особи та превентивного кримінального права із застосуванням заходів безпеки[25]; по-третє, й досі недостатньо з'ясовано само поняття суспільної небезпечності особи, його зміст та значення, не кажучи вже про наявність такої властивості в особі будь-якої людини; по-четверте, у спеціальній літературі зазначається, що у пошуках відмінностей злочинців від не злочинців кримінологи досліджували відмінності між засудженими і не засудженими. У дійсності ж серед "не засудженої частини суспільства" злочинців також немало, і серед не засуджених відмінності між злочинцями і не злочинцями неістотні[26].

Дійсно, іноді з однаковим успіхом можна говорити про суспільну небезпечність як злочинця, так і законослухняної, з точки зору кримінального закону, людини. Достатньо влучно з приводу суспільної небезпечності особи злочинця висловився рецидивіст В, який засуджувався чотири рази: "У перший раз, вчинивши злочин по дурості, я усвідомив свою провину через півроку і дуже розкаявся. Хотів почати чесне життя, але мені ніхто не повірив і я продовжував "сідити". Через рік, намагаючись безрезультатно довести, що виправився, я озлобився ... і все одне продовжував "сідити". Через два – у колонії став "своїм" ... і продовжував "сідити". Через три роки, відбувши покарання, я вийшов з колонії суспільно небезпечною особою, *абсолютно впевненою*, що знову повернуся сюди, хоча і не вважався вже злочинцем...". Ось перевірка, здавалося б, лише одного теоретичного постулату практикою.

Повертаючись до теорії суспільної небезпечності, наведемо деякі попередні зауваження стосовно суспільної небезпечності

[24] Яковлев А.М. Теория криминологии и социальная практика. – С. 90-92.

[25] Більш докладно див.: Карпец И.И. О некоторых вопросах методологии в уголовном праве и криминологических исследованиях // Сов. государство и право. – 1964. – № 4. – С. 101.

[26] Селлин Т. Социологический подход к изучению причин преступности // Социология преступности. – М., 1966. – С. 29.

особи, яка вчинила злочин. Сутність цих зауважень зводиться до такого. По-перше, треба розрізняти суспільну небезпечність діяння та особи. Уявляється, що суспільну небезпечність, як матеріальну ознаку злочинного діяння, не слід апріорно переносити на особу, яка вчинила злочин. По-друге, якщо погодитися з думкою В.Д. Філімонова, що суспільна небезпечність як властивість особи злочинця полягає в реальній загрозі вчинення ним нового злочину-[27], то згідно з його логічними міркуваннями, коли людина розкаялася і навіть в думках виключає можливість вчинення злочинного діяння знову, перед нами вже не особа злочинця, а щось абсолютно інше. До того ж чимало злочинних діянь, наприклад, необережних, майже не знають рецидиву[28]. По-третє, серед прихильників концепції суспільної небезпечності особи злочинця не однаково вирішується питання про час виникнення і природу суспільної небезпечності. Так, О.Б. Сахаров визначив, що, оскільки злочин є проявом суспільної небезпечності особи, то сама суспільна небезпечність особи не виникає з факту вчинення злочину, а існує до нього[29]. Інші вчені напроти стверджують, що суспільна небезпечність виникає тільки в момент вчинення злочину. Також деякі вчені намагаються вирізняти певні "відтінки" суспільної небезпечності. Прикладом, на думку В.Д. Філімонова, суспільна небезпечність, яка виникає та існує до вчинення злочину, має тільки кримінологічне значення, а кримінально-правового значення не має[30]. Ця думка заставляє замислитися над проблемою можливих видів суспільної небезпечності, а отже, над видом суспільної небезпечності, що притаманні саме особі злочинця.

На наш погляд, хоча суспільна небезпечність особи – це достатньо абстрактне і багато в чому оціночне поняття, але в особі злочинця вона все ж таки присутня. Інша справа в тому, що не всіх, хто вчинив злочин, можна однозначно розцінювати як особу злочинця в ракурсі *специфічного соціального портрету* людини.

---

[27] Филимонов В.Д. Общественная опасность личности преступника (Предпосылки, содержание, критерии). С. 34.

[28] Резник Г.М. Личность преступника: правовое и криминологическое содержание // Личность преступника и уголовная ответственность. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1981. – С. 34.

[29] Сахаров А.Б. Учение о личности преступника // Сов. государство и право. 1968. – № 9. – С. 69. На такій же позиції наполягає й А.І. Лейкіна. Див.: Криминология: Учебник / Под ред. Б.В. Коробейникова, Н.Ф. Кузнецовой, Г.М. Миньковского. С. 88.

[30] Филимонов В.Д. Общественная опасность личности преступника (Предпосылки, содержание, критерии). С. 163.

До того ж ступінь концентрації суспільної небезпечності, а відповідно її можливого прояву в особі злочинця значно підвищена порівняно з людиною, яка не вчиняла протиправних діянь.

Ми вважаємо слушною думку, що суспільна небезпечність особи може існувати як після вчинення злочинних дій, так і до них[31]. Згадаємо хоча б положення теорії деструктивності Е. Фромма, який, досліджуючи види феномену агресії, зробив висновок, що у людини біологічно запрограмованою є оборонна агресія. При цьому найбільш крайнім проявом жорстокості людини виступає деструктивність, або злоякісна агресія, що за своєю природою є соціальним продуктом. Людина, яка має розум, на відміну від тварини буває деструктивною незалежно від наявності загрози самозбереження і поза зв'язку із задоволенням потреб[32]. На наш погляд, деструктивність означає ніщо інше, як суспільну небезпечність особи злочинця, оскільки злочин – це злоякісна агресія людини у широкому розумінні слова. У той же час людині, навіть такої, що не вчиняє злочинні діяння, теж присутня певна суспільна небезпечність. Наприклад, кримінально караний в одних країнах суїцид, не перестає свідчити про особу, як суспільно небезпечного члена соціуму, в інших країнах, де подібна дія не вважається злочином, оскільки ця особа своєю поведінкою так чи інакше справляє негативне враження та спричиняє шкоду іншим членам суспільства, а отже, є суспільно небезпечним поведінковим зразком. У свою чергу, як справедливо зауважує Д.А. Шестаков: "Ледве чи в будь-кого виникне сумнів відносно того, що в дикому стані люди, які не мали ні судів, ні законодавства, не вбивали, не ґвалтували, не крали"[33]. Це ще одне свідчення того, що і поза межами діянь, які законом визначаються як злочинні, певні особи можуть бути суспільно небезпечними внаслідок їх деструктивної поведінки або, принаймні, бути носіями потенційної суспільної небезпечності.

Звернемося до етимології слова "небезпечність". У тлумачних словниках надається визначення двох слів "небезпека" і "небезпечність". Причому словниками відмічається їх синонімічність. Отже, небезпека – це можливість якогось лиха, нещастя, якоїсь

---

[31] Филимонов В.Д. Общественная опасность личности преступника (Предпосылки, содержание, критерии). – С. 164.

[32] Більш докладно див.: Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: ООО "Изд-во АСТ-ЛТД", 1997.

[33] Шестаков Д.А. Криминология: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / Предисл. В.П. Сальникова. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2006. – С. 141-142.

катастрофи, шкоди, стану, коли кому-, чому-небудь щось загрожує, і т. ін.[34] З цього абстрактного визначення принциповим є те, що одне із значень слова "небезпечність" – певний *стан або процес загрози*, реалізація якої можлива у майбутньому. У зв'язку з цим логічно припустити, що якщо загроза починає реалізовуватися, то йдеться про *процес спричинення особою шкоди*. Після спричинення шкоди має місце *факт реалізованої небезпечності*. На цьому суспільна небезпечність як процес цілком може вичерпатися, але *стан небезпечності* особи може тривати і надалі. Таким чином, суспільна небезпечність особи злочинця міститься не тільки в тому, що особа виявилася здатною здійснити вже фактично вчинений злочин, але й в тому, що вона здатна при певних умовах і надалі поступити подібним чином[35]. З цього випливає, що суспільну небезпечність у спеціальній літературі розглядають, по-перше, як *властивість* самої особи злочинця, що полягає в реальній, порівняно стійкій загрозі вчинити нею новий злочин, по-друге, як *процес* взаємодії особи з конкретною обстановкою, що призводить до вчинення злочинних дій, якими, власне, і реалізується ця загроза[36]. У цьому висновку доцільно звернути увагу на декілька моментів, які свідчать про складність самої категорії суспільної небезпечності, а також неоднозначність позиції щодо наявності цієї властивості в особі будь-якого злочинця.

Перший момент полягає у використанні при характеристиці небезпечності як однопорядкових термінів "стан" і "процес". Це, дійсно, близькі по значенню терміни, так як процес означає послідовну зміну станів або явищ, яка відбувається закономірним порядком[37]. Таким чином, хоча у словниковому визначенні небезпечності (небезпеки) йдеться про певний загрозливий *стан*, а при відображенні за допомогою категорії суспільної небезпечності об'єктивної реальності (коли та чи інша особа здатна у певній ситуації вчинити злочин і фактично вчиняє його) може йтися про *процес* реалізації загрози, уявляється цілком виправданим погодитися з пропозицією вчених – використовувати при розкритті природи суспільної небезпечності обидва слова "стан" і "процес".

[34] Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2004. – С. 591.

[35] Сахаров А.Б., Саркисов Г.С. Проблема преступности в современных условиях. – С.106.

[36] Більш докладно див.: Филимонов В.Д. Общественная опасность личности преступника (Предпосылки, содержание, критерии). Також див.: Игошев В.Е. – С.18-19.

[37] Великий тлумачний словник сучасної української мови. – С. 997.

І тому слід вважати прийнятною деяку умовність термінології під час опису одного з проявів суспільної небезпечності.

Другий момент, пов'язаний з феноменом суспільної небезпечності, полягає в тому, що небезпечність спрямована у майбутнє та, як це не дивно, у минуле, оскільки: 1) загроза означає те, що може здійснитися у майбутньому; 2) загроза, що реалізувалася у спричиненні шкоди, залишається фактом минулого часу. При цьому перший часовий аспект небезпечності відповідає властивості особи злочинця бути суспільно небезпечною з позиції вчинення нового злочину, другий – процесу здійснення загрози, що трансформується у факт спричинення шкоди внаслідок вчинення злочинного діяння.

Третій момент, на який необхідно звернути увагу при вияснені сутності суспільної небезпечності особи злочинця, полягає в тому, що суспільна небезпечність особи пов'язана з наявністю соціально негативних або несприятливих властивостей та якостей, що склалися у конкретних умовах морального формування, і завдяки яким особа здатна при певних об'єктивних обставинах обрати антисуспільний варіант поведінки[38]. Проте є випадки, коли вказані властивості не мають вирішального значення, однак злочин вчиняється (наприклад, необережні злочини або навіть умисні злочини невеликої тяжкості). Тому дуже сумнівно у всіх без виключення випадках вчинення злочинів однозначно говорити про людину, що вчинила злочин, як про особливий соціальний різновид особи, тобто як про особу злочинця.

Інша справа – рецидивісти. У рецидивістів суспільна небезпечність, як *властивість*, пов'язана з існуванням в них стійкої антисоціальної установки, яка обумовлює не лише злочинний спосіб дій, а навіть і злочинний спосіб мислення, специфічний погляд на суспільство і своє місце в ньому, розподіл оточення на "своїх" та "чужих", слідкування злочинним ідеалам та традиціям тощо. У спеціальній літературі так само відмічається, що характерною рисою психології рецидивістів є наявність в їх свідомості усталеної антисоціальної установки. Практика свідчить, що для цієї категорії осіб характерна міцно укорінена готовність діяти в одному напрямку, а саме у напрямку досягнення своєї злочинної мети. Причому ця діяльність протікає не внаслідок ситуації, що склалася, а нерідко всупереч їй. Наявність такої

[38] Сахаров А.Б., Саркисов Г.С. Проблема преступности в современных условиях. – С. 108.

установки визначає легкість, з якою рецидивіст знову приймає рішення вчинити злочин[39].

Дослідження довели, що суспільна небезпечність рецидивістів зберігається і після відбування покарання, коли навіть немає підстав говорити про суб'єкт злочину, в межах якого, на думку деяких вчених, існує особа злочинця (з моменту вчинення злочину і до відбування кримінального покарання)[40]. При такому підході до проблеми особи злочинця виникає парадоксальна ситуація, коли немає особи злочинця, але є суспільна небезпечність, тобто загроза вчинити новий злочин. До того ж караність суспільної небезпечності особи пов'язується лише з одним її проявом – *процесом* взаємодії особи з конкретною обстановкою, що призводить до вчинення злочину. Суспільна ж небезпечність особи як *властивість*, що пов'язана з погрозою вчинення нового злочину, по-перше, не карається кримінальним законом, а по-друге, вона може пролонгуватися на невизначений час і самостійно існувати за межами фігури "засуджений", наприклад, протягом строку судимості. Де у такому разі тонка грань між особою незлочинця, якій присутня потенційна суспільна небезпечність, і особою, в якій після вчинення попереднього злочину також зберігається один із проявів суспільної небезпечності – властивість, пов'язана з погрозою вчинення нового злочинного діяння, відповісти дуже складно. Напрошується лише один висновок: *суспільна небезпечність може мати різні види*, за якими можна провести уявну межу між особою злочинця і рештою інших осіб, навіть тих, які визнані суб'єктами злочину, але про які не можна однозначно стверджувати, що вони представляють собою особливий соціальний тип людини – особу злочинця. Отже, вважаємо, що можна виділити принаймні два види суспільної небезпечності людини, які ми умовно позначили, як потенційну і кінетичну. Їх відмінність міститься у такому. Та чи інша людина наділена потенційною суспільною небезпечністю, але ця небезпечність має *неусвідомлений* характер, може виявитися випадково, не будучи пов'язаною із ситуацією вчинення злочину. Її головною особливістю є те, що людина, як правило, виключає для себе можливість вчинення будь-якого умисного злочину.

У свою чергу *усвідомлена*, за своєю природою деструктивна енергія соціального організму, яка одного разу вже спрямовувалася на досягнення певної мети злочинним шляхом та яка залежить від інтенсивності проявів негативних морально-психологічних властивостей особи, що і у подальшому можуть обумовлювати можливість вчинення умисного злочинного діяння, представляє собою кінетичну[41] суспільну небезпечність. Саме цей вид суспільної небезпечності як крайній ступінь її концентрації, на наш погляд, завжди притаманний особі злочинця. Але щоб говорити про цей вид суспільної небезпечності, а отже, про особу злочинця, треба констатувати в особі наявність типових вузлових моментів, які свідчать про особливий соціальний портрет цієї людини, створюють її особливий склад, відмінний від будь-яких інших членів соціуму. Ці вузлові моменти, обумовлюючись численними властивостями й рисами людини, які традиційно виокремлюються кримінологами у структурі особи злочинця, містяться, по-перше, у її специфічному способі мислення при обранні шляхів досягнення життєвих стандартів, на які націлює суспільство, та розв'язанні будь-яких конфліктів. Такий спосіб мислення, що забезпечує відповідні поведінкові реакції людини, пов'язані саме із протиправними діяннями, образно можна визначити як злочинний. По-друге, віднесення людини до особи злочинця передбачає її самоідентифікацію з особливою людською спільнотою, яка живе та розвивається за своїми законами, правилами й традиціями, відмінними від загальноприйнятих стандартів правослухняної, з точки зору закону, моделі соціуму. По-третє, про особу злочинця можна стверджувати тоді, коли людина не лише позитивно сприймає, але й намагається підтримувати, "шанувати" кримінальні традиції, постійно забезпечуючи тим самим їх живучість, передачу злочинного досвіду тощо. По-четверте, фактом актуалізації проблеми можливого віднесення певної людини до особи злочинця є вчинення нею умисного злочину. Важливе те, що перелічені вузлові моменти забезпечують певну типовість особи злочинця як специфічного соціального різновиду, відмінного від інших різновидів осіб. Тому вони "спрацьовують", як правило, у комплексі, дозволяючи безпомилково визнати того чи іншого суб'єкта злочину особою злочинця.

Досліджуючи особу злочинця, її роль в механізмі злочинної поведінки та пояснюючи причини злочинності взагалі і причи-

---

[39] Яковлев А.М. Борьба с рецидивной преступностью. – М.: Наука, 1964. – С. 105.

[40] Аналогічної точки зору щодо меж існування особи злочинця дотримується Ю.М. Антонян. Див.: Антонян Ю.М. Изучение личности преступника. – М., 1982. – С. 44.

[41] Кінетика у перекладі з грецьк. kinētikós – той, що приводить до руху. Див.: Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая Российская энциклопедия; СПб: Норинт, 2004. – С. 526.

ни вчинення окремих злочинів, не можна залишити поза увагою і проблему співвідношення біологічного і соціального в особі злочинця. Стійкий інтерес до питання про співвідношення біологічного і соціального викликаний тим, що у досить значної кількості осіб, які вчиняють злочини, констатуються аномалії психіки, а також певна залежність між окремими видами психічних розладів і видами злочинних діянь[42]. Так, встановлено, що "аномальні" злочинці частіше за все вчиняють насильницькі злочини, тобто у них виявляються активно-руйнівні реакції на середовище[43]. Тому невипадково у науковій літературі з кримінології вже давно стверджується, що людина – біосоціальна, природно-суспільна істота[44], в якій природне, тобто біологічне, фізичне, фізіологічне, психічне, є чинниками, гідними уваги, врахування і вивчення у тісному зв'язку із суспільними рисами і властивостями людської істоти[45].

Біологічна основа в людині представлена її статево-віковими характеристиками, особливостями фізичної конструкції, загальним станом здоров'я, психічними властивостями, зокрема типом нервової системи, властивостями пам'яті, мислення, сприйняття, потребами, що мають фізіологічну основу, та іншими елементами, від яких в тій або іншій мірі залежить лінія поведінки. Це природне підґрунтя людської особи. Безумовно, психічна неповноцінність накладає відбиток на спілкування такої особи із зовнішнім світом: ускладнює її соціальну адаптацію (перешкоджає засвоєнню соціальних норм, що регулюють поведінку людей), визначає особливості реагування на конкретні життєві ситуації, робить досить своєрідною і разом із тим збитковою, обмеженою розумову діяльність, створює вади волі. Звичайно ж, як правильно зазначав О.Є. Фрейєров, не можна не зважати на той факт, що наявність психопатії, розумової неповноцінності[46] у де-

[42] Див., наприклад: Антонян Ю.М., Бородин С.В. Преступность и психические аномалии. – М.: Наука, 1987; Антонян Ю.М., Бородин С.В.Преступное поведение и психические аномалии / Под ред. В.Н. Кудрявцева. – М.: «Спарк», 1998.

[43] Балабанова Л.М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений). – Донецк: Сталкер, 1998. – С. 92.

[44] Тугаринов В.П. Личность и общество. – М.: Мысль, 1965. – С. 43.

[45] Мальцев Г.В. Проблема личности в советской юридической науке // Сов. государство и право. – 1968. – № 4. – С. 32.

[46] Тут ми зберігаємо спеціальну термінологію за Міжнародною класифікацією хвороб 8-го перегляду (1965), що вживалася на час написання праці, яка цитується. Разом із тим зауважимо, що з 1999 року в Україні застосовується Класифікація психічних і поведінкових розладів у відповідності з Міжнародною класифікацією хвороб 10-го перегляду (МКХ-10, 1989 р.), яку введено до практики держав-членів ВОЗ з 1994 року.

яких випадках сприяє вчиненню кримінального акту, полегшує його реалізацію, звужує можливості альтернативного вибору дії, привносить іноді своєрідну "мотивацію" вчинків, знижує можливості самоконтролю тощо[47]. Але багато психічних відхилень виникають і розвиваються у процесі соціогенезу, під впливом несприятливих обставин життя окремого індивіда. І такі особливості психіки ще не дають підстав в більшості випадків (якщо не йдеться про неосудних) вважати злочин неминучим і таким, що прямо випливає з клініки психічних порушень. Таким чином, психічні властивості особи – це те, чим може виявитися людина при певних зовнішніх обставинах[48]. Підтвердженням цього висновку є злочинна "кар'єра" рецидивістів: *із збільшенням числа судимостей співвідношення соціального і біологічного у рецидивістів "змішується" у бік біологічного.* Той спосіб життя, який вони ведуть, обумовлює формування та закріплення відповідних психічних реакцій, а також набуття психічних розладів, характерних для людини, яка постійного знаходиться у стані тривоги, стресу, в екстремальній ситуації тощо.

Не заперечуємо, що під час дослідження рецидивістів ми постійно поверталися до питання про фізичний і психічний стан цих злочинців, наполегливо намагаючись виділити будь-які особливі риси або властивості, які б слугували вірним індикатором первісної порочності особи, вказували б на безумовну схильність до постійного повернення цих осіб до вчинення злочинів. Спілкуючись з цією категорією злочинців, дослідник знаходився у полоні спокуси відшукати причини злочинної поведінки у психофізичній організації людини. І це невипадково, оскільки візуальне спостереження за зовнішністю рецидивістів, їх поведінкою мимоволі наштовхувало на необхідність звернення до ідей Ч. Ломброзо та його послідовників, квінтесенція яких зводиться до того, що аномалія душі, що зветься злочином, повинна втілюватися в аномалії тіла[49]. Дійсно, зовнішній облік багатьох рецидивістів (мається на увазі перш за все анатомічні властивості обличчя та голови), їх жести і міміка, манера говорити, хода, не кажучи вже про татуїровки, *майже безпомилково* видають належність людини до злочинного світу. Особливо яскраво все це проступає у рециди-

[47] Фрейеров О.Е. О так называемом биологическом аспекте проблемы преступности // Сов. государство и право. – 1966. – № 10. – С. 112.

[48] Мерлин В.С. Очерк психологии личности. – Пермь: Кн. изд-во, 1959. – С. 13.

[49] Ломброзо Ч. Новейшие успехи науки о преступнике. Анархисты / Сост. и предисл. В.С. Овчинского. – М.: ИНФРА-М, 2004. – С. 146.

вістів більш старших вікових груп. Навіть без встановлення фактів наявності в них будь-яких психічних розладів напрошується висновок про можливу справедливість думки Ч. Ломброзо щодо зв'язку злочинної поведінки із зовнішніми фізичними (антропометричними) ознаками злочинця, які за теорією італійського вченого властиві природженим злочинцям[50]. Якщо припустити, що такий зв'язок дійсно існує, то ці фізичні властивості злочинців повинні існувати з моменту їх народження, тобто бути уродженими, і ставати помітними вже в дитячому віці. Цей факт достатньо просто перевірити: треба лише уважно придивитися на дитячі фотознімки рецидивістів. Однак сам процес отримання фотознімків, як виявилося, був пов'язаний з багатьма складнощами. Так, небагато з рецидивістів особливо зрілого віку мають свої дитячі фотографії. До того ж лише незначна частина рецидивістів, до яких дослідник звернувся з таким проханням, надала фотографії. Тому емпіричний матеріал, з одного боку, виявився дуже обмеженим, а з другого, був зібраний в основному відносно рецидивістів молодого покоління. Проте і на отриманому матеріалі будь-яких істотних зовнішніх особливостей, які б вирізняли майбутніх злочинців у дитинстві серед інших дітей, виявлено не було. Таким чином, за термінологією Ч. Ломброзо, особливості атавістичного характеру, стигмати вродженого злочинця рецидивісти набувають у процесі життя. Тому в людини немає фізичних ознак, які б свідчили про схильність до злочинної діяльності. Пошук причин вчинення злочину виключно у фізичній організації людини не наближує до розуміння природи особи злочинця.

Отже, на наш погляд, немає прямої обумовленості та зв'язку між біологічним, зокрема генетичним кодом людини, фізичним обліком і її злочинною поведінкою. Формування і розвиток будь-якої особи відбувається завдяки взаємодії генетичних завдатків людини і соціальної програми, що пропонується зовнішнім соціальним середовищем[51]. Тому, солідаризуючись з вищевикладеним, ми вважаємо, що є неправильним, як відрив, так і протиставлення природного початку в особі будь-якої людини соціальному, оскільки фізичні та психічні явища, маючи, звичайно ж, природну основу, разом із тим значною мірою зумовлені соціальним, переломлюються і коректуються ним.

---

[50] *Примітка.* До природжених злочинців Ч. Ломброзо відносив і рецидивістів. Більш докладно див.: Ломброзо Ч. Новейшие успехи науки о преступнике. Анархисты / Сост. и предисл. В.С. Овчинского. – М.: ИНФРА-М, 2004.

[51] Батиргареєва В.С. Кримінологічна характеристика та попередження розбоїв, поєднаних з проникненням у житло. – С. 65.

Звернення до проблеми особи злочинця як самостійного феномену дозволяє зробити декілька висновків принципового характеру:

1. Проблема злочинної поведінки, а отже, особи злочинця, знаходиться набагато глибше, ніж проста констатація в людини негативних рис характеру. Особа злочинця характеризується декількома вузловими моментами, які у комплексі свідчать про її підвищену суспільну небезпечність, яка умовно названа *кінетичною*, порівняно з іншими особами, перш за все тими, які не вчиняють злочинів. Такими вузловими моментами є: специфічний спосіб мислення при обранні шляхів досягнення життєвих стандартів, на які націлює суспільство, та розв'язанні будь-яких конфліктів; самоідентифікація певної особи з особливою людською спільнотою – злочинцями; позитивне сприйняття та підтримування кримінальних традицій, законів, правил; вчинення умисного злочину. Вказані вузлові моменти у комплексі, по-перше, є свідченням певної типовості рис та властивостей людини, що найчастіше спостерігаються в особі злочинця, характеризуючи її облік, а по-друге, в цілому дозволяють стверджувати про існування специфічного соціального різновиду особи – особи злочинця. Таким чином, під особою злочинця треба розуміти особливий соціальний тип людини, яка характеризується підвищеною для оточуючих, цілком усвідомленою даною особою суспільною небезпечністю, пов'язаною із вчиненням умисного злочину та збереженням цієї властивості у майбутньому внаслідок злочинного способу мислення, відчування міцного зв'язку із соціумом злочинців та бажання бути провідником злочинних ідей, традицій, ремесла тощо. При цьому до вчинення людиною *умисного* злочину виділення особи злочинця неможливе, оскільки у противному разі штучно створюється враження про особливу "піднесеність" деяких осіб та неспроможність, так би мовити, пересічних людей вчинити щось подібне. Але злочин, на жаль, – це майже пересічне явище.

2. Рецидивісти – це типові представники особи злочинця. Під час характеристики вказаних вузлових моментів у цих осіб, необхідно орієнтуватися на декілька похідних позицій, докладно розроблених у межах соціологічних теорій, а саме: теорій соціальної дезорганізації, стигми і диференціальної асоціації. Такий підхід не лише викристалізовує типове в особі, яка припустилася рецидиву злочину, але й відразу виводить на проблеми причинної зумовленості злочинної поведінки. Спираючись на положення цих

теорій та на результати власних емпіричних спостережень, ми дійшли висновку, що найчастіше найбільш загальними рисами рецидивістів є їх соціальна невпорядкованість та незадоволення тією позицією, яку вони займають у законослухняному суспільстві, почуття тривожності, відчуженості від цього суспільства та його цінностей, можливі наслідки стигматизації після винесення судом обвинувального вироку[52], психологічна установка на зайняття злочинною діяльністю у широкому смислі цього слова та ін. Звідси їх особу відрізняє *цілком усвідомлене ставлення до вчинення нових умисних злочинів*, припинити вчиняти які рецидивістів можуть змусити лише вагомі зовнішні обставини. При цьому частина сутнісних рис у злочинця закріплюється і навіть виникає внаслідок подальшого поглиблення кримінальної спрямованості особи. Злочинна "кар'єра" рецидивістів, безумовно, є свідченням поглиблення процесів дезадаптації подібної людини, зростання почуття відчуженості від суспільних цінностей, превалювання психологічної установки на вчинення злочинів перед іншими варіантами чи-то вирішення конфлікту, чи-то задоволення будь-яких своїх потреб.

3. Підвищена суспільна небезпечність рецидивістів пролонгується і після факту вчинення злочину, внаслідок чого вказаних осіб відрізняє низький "поріг довіри" з боку суспільства, держави. Пролонгування підвищеної суспільної небезпечності рецидивістів фактично на невизначений строк є їх особливістю, яку треба враховувати при аналізі особи злочинця-рецидивіста. Засуджуючи таку особу в черговий раз, не складає труднощів спрогнозувати збереження за нею властивості суспільної небезпечності, яка при більш-менш сприятливих обставинах призведе до вчинення нового злочину.

Якщо структурувати суспільну небезпечність на складникові, то суспільна небезпечність рецидивістів виявляється двояким способом: з одного боку, як *властивість* самої особи рецидивіста, що полягає в реальній та стійкій загрозі вчинити новий злочин навіть після засудження за попередній, з другого, як *процес* взаємодії рецидивіста з конкретною обстановкою, що

[52] З приводу феномену стигматизації злочинця наводимо мовою оригіналу думку Г. Тарда: "Если еще поступок остается в тайне, то можно, пожалуй, засыпать ров, вырытый совестью грешника между ним и честными людьми. Но когда... он был осужден, его внутренняя пропасть страшно расширяется и углубляется..." Цит. за: Шестаков Д.А. Криминология: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / Предисл. В.П. Сальникова. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2006. – С. 227.

призводить до вчинення злочину, яким і реалізується вказана загроза. В цілому це два компоненти одного явища – суспільної небезпечності.

4. Наявність у досить значної кількості осіб, які вчиняють злочини, психічних відхилень, викликає необхідність приділяти чільне місце їх врахуванню у механізмі злочинної поведінки. Однак психічні явища значною мірою залежать від соціальних умов життя, переломлюючись і коректуючись цими умовами. У противному разі може йтися про неосудність особи, що не є, власне, предметом інтересу кримінологічної науки. В етіології повернення рецидивістів на злочинний шлях неабияке значення має проблематика психічних розладів, які не виключають стану осудності. Із збільшенням кількості засуджень серед рецидивістів зростає питома вага осіб, які мають ці аномалії. Так, якщо серед осіб, засуджених вдруге, їх частка складає близько 30%, то серед осуджених більше трьох разів – 74,8% (!). Це свідчить про "зміщення" балансу соціальне-біологічне в особі рецидивіста у бік біологічного. Однак подібне "зміщення" є наслідком того способу життя, який ведуть ці особи. У будь-якому разі проблематика психічних розладів завжди повинна знаходитися в зоні особливої уваги кримінологів.

Рекомендована до опублікування
на засіданні сектору попередження злочинності
серед неповнолітніх та молоді ІВПЗ АПрН України
(протокол № 5 від 21 лютого 2007 р.)
Рецензент – доктор юридичних наук, професор **В.В. Голіна**

УДК 343.8

І.С.Яковець, к.ю.н.,
ст. наук. співробітник сектору проблем
кримінально-виконавчого законодавства,
Інститут вивчення проблем
злочинності АПрН України,
м. Харків

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ЕФЕКТИВНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ»

Безперечно, доцільність функціонування та корисності діяльності того чи іншого органу, установи та підприємства, в тому числі й органів та установ виконання покарань, визначається їх ефективністю, тобто досягненням у визначені строки оптимальних чи передбачених результатів роботи з найменшою затратою сил та засобів. Оцінка діяльності будь-якої установи чи організації завжди була доволі складною, оскільки для цього необхідні глибокі знання особливостей цієї діяльності, застосування сучасних методів наукового аналізу та використання здобутків математичної науки.

Однак в силу специфіки завдань, що покладаються на органи і установи виконання покарань, зміст поняття ефективності їх діяльності не може повністю співпадати зі змістом ефективності діяльності всіх інших установ та організацій. Тому є природнім, що вирішення цієї проблеми є перш за все завданням науки кримінально-виконавчого права.

Над питанням ефективності виконання кримінальних покарань, організації діяльності органів кримінально-виконавчої системи в різні часи працювало чимало вчених, зокрема, Г.З.Анашкін, М.О.Бєляєв, Л.В.Багрій-Шахматов, С.М.Дементьєв, А.Х.Степанюк та інші, однак єдиного підходу до даної проблеми вироблено не було.

У юридичній літературі, як і у повсякденній практиці, слово „ефективність" стало вживатися доволі часто, а його значення на перший погляд виглядає вельми зрозумілим та простим. Але при науковій інтерпретації даного поняття ми доволі часто стикаємося з ускладненнями, пов'язаними з визначенням змісту, що вкладається у нього. Головні труднощі розглядуваної проблеми з теоретичної точки зору полягають в тому, що, по-перше, необхідно виділити з масиву результатів діяльності ДКВС основне, те, що є головним для цієї структури як певної системи, на яку покладається завдання по виконанню кримінальних

покарань, а, по-друге, у тому, що для об'єктивних висновків про ефективність діяльності ДКВС потрібно виділити тільки ті результати, що прямо та безпосередньо залежать саме від діяльності підрозділів цієї служби.

Слово "ефективність" походить від латинського "effectus", що означає результат, наслідок якихось причин, дій[1]. Ефективний – такий, що дає ефект, але не будь-який, а запланований, заздалегідь намічений, такий, що призводить до потрібних результатів; звідси ефективність – це результативність цілеспрямованої дії[2]. Поняття „ефективність" поширюється на керовані та самокеровані системи та підсистеми; у ньому знаходить своє відображення здатність системи добре пристосовуватись до умов оточення, отримувати з неї ресурси, необхідні для існування й розвитку, ставити перед собою посильні, обґрунтовані цілі та досягати їх. Філософи під ефективністю розуміють міру цільової можливості[3], а економісти, котрі займаються вивченням названої проблеми, пов'язують ефективність з досягненням економічно вигідних результатів, вважаючи при цьому ступінь наближення до досягнення запланованих кінцевих цілей діяльності мірою ефективності[4], а сполучення соціальних моментів й безпосередньо економічних – обов'язковою умовою для визначення ефективності[5]. Окремі вчені дійшли висновку, що з огляду на взаємозумовленість соціальних та економічних результатів поняття „ефективність" зовсім не є таким, яке належить виключно економічній науці при одній лише умові, що в основі соціальної ефективності лежить ефективність економічна[6]. Викладене слід цілком підтримати, при цьому можна припустити, що термін „ефективність" узятий юридичною наукою з науки економічної, зокрема, з загальної теорії управління. Проте слід пам'ятати, що в економіці інший, спеціалізований та непридатний для юридичної науки підхід, у зв'язку з чим виникають певні методологічні обмеження, котрі не позволяють використовувати в теорії криміналь-

[1] БСЭ. – 3-е изд., – М.: Сов. энцикл., 1978. – Т.30. – С. 322.
[2] Философский энциклопедический словарь //Л.Ф.Ильичев, П.Н.Федосеев, С.И.Ковалев, В.Г.Панов. – М.: Сов. энциклопед., 1983. – С.364.
[3] Андрющенко М.Н. Понятие эффективности и его философский смысл // Философские и социологические исследования: Учен. записки каф. обществ. наук вузов г. Ленінграда. – Философия. – Вып.12. – Лен-д: ЛГУ, 1971. – С.45.
[4] Зеленевский Я. Организация трудовых коллективов: Введ. в теор. орг. и упр. – М., 1971. – С.122-123.
[5] Федосеев П. Экономические исследования на современном этапе //Вопр. экономики, 1975. – № 5. – С.29.
[6] Виленский М. О критериях оценки экономической эффективности новой техники // Вопр. экономики, 1972. - № 10. – С.117.

но-виконавчого права поняття „ефективність" у тому сенсі, який воно має в економічній науці.

Особливість діяльності ДКВС полягає в тому, що мова тут ведеться не про конкретну економіку, не про виробництво продукції, а про явища більш складні – про певну соціальну діяльність, наслідки якої важко передбачити, а отриманий результат важко оцінити, не зв'язуючи його з тією соціальною метою, досягненню якої була підкорена ця діяльність. Ефективність діяльності ДКВС залежить у першу чергу від ступеня ціледосягнення. З цієї позиції ефективною буде така діяльність структурних підрозділів ДКВС, яка успішно реалізує цілі, перед нею поставлені. Подібне "цільове" розуміння ефективності, як видається, й має стати одною з вихідних засад для теорії кримінально-виконавчого права.

Водночас викладене дозволяє стверджувати, що, навіть з огляду на певні відмінності у визначенні понять ефективності різних явищ, а також на фактичну відсутність тлумачення поняття „ефективності діяльності органів і установ виконання покарань", більшість науковців виходить з точки зору на ефективність, як на здатність соціального інституту досягати (в тому чи іншому ступені) поставлених перед ним цілей; всі вони включають у себе одній й ті ж елементи: „ціль" та „результат". Відносно до діяльності ДКВС такий підхід видається доволі цінним, оскільки ця діяльність – це різновид соціальної діяльності, що здійснюється з відповідною метою. Тому й ефективність діяльності ДКВС можна розглядати як співвідношення між фактично досягнутим результатом на різних напрямках функціонування цієї служби у сфері виконання кримінальних покарань та тими соціальними цілями, на досягнення яких ця діяльність була спрямована. Іншими словами, щоб отримати вірне судження про ефективність діяльності ДКВС, слід чітко уявляти її цілі та мати можливість зіставити з ними фактично досягнуті результати.

Таким чином, співвідношення між цілями й завданнями діяльності ДКВС та його результатами представляє собою ефективність цієї діяльності у вузькому смислі слова. Але, діяльність ДКВС, як уже зазначалось, є різноплановою не тільки через невідповідність цілям покарання та процесу його виконання, й з огляду на те, що до складу цієї служби входять різні за своїм призначенням, функціями та завданнями структурні підрозділи. Зокрема, як визначено у ст. 6 Закону України „Про Державну кримінально-виконавчу службу України", ДКВС відповідно до закону здійснює правозастосовні та правоохоронні функції і складається з центрального органу виконавчої влади

з питань виконання покарань зі спеціальним статусом, його територіальних органів управління, кримінально-виконавчої інспекції, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, воєнізованих формувань, навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, підприємств установ виконання покарань, інших підприємств, установ і організацій, створених для забезпечення виконання завдань названої служби.

Діяльність ДКВС в динаміці – це поліфункціональний, багатоцільовий та циклічний процес. Його соціальний ефект за своїм характером різноманітний, прояви не завжди очевидні, не завжди однакові. Безперечно, прагнення досягнення найбільш вищого ступеня співпадання цілей та результатів діяльності ДКВС є обґрунтованим, проте абсолютне співпадання цілей та результатів діяльності завжди залишається ідеалом, якого намагаються досягти, але це залишається неможливим[7].

Поверховий погляд на положення кримінального закону може дати підстави для достатньо хибної думки, що у ідеальному вигляді покарання буде виконане ефективно, якщо воно виконає положення ст. 50 КК України про цілі покарання. Звідси здається, що критерії оцінки ефективності покарання та, відповідно, й діяльності органів і установ, на які покладається реалізація цього процесу, доволі прості та очевидні: це дії по компенсації негативних наслідків злочину, попередження нових злочинів й правопорушень, досягнення позитивної поведінки особи як під час відбування покарання, так і після звільнення. Але у теорії та на практиці все значно складніше.

Чому ж не можна ототожнювати цілі та завдання покарання взагалі чи процесу його виконання з цілями та завданнями діяльності ДКВС? Дане питання на сьогодні доволі скрупульозно досліджено в науці кримінально-виконавчого права. У наукових публікаціях минулих років звертається увага на те, що цілі покарання, завдання органів і установ виконання покарань та завдання процесу виконання покарань не співпадають[8]. Ця думка цілком підтверджується й положеннями чинного законодав-

[7] Чунаева А.А. Категория цели в современной науке и ее методологическое значение. – Л.: Изд-во ЛГУ., 1979. – С.140.

[8] Артамонов В.П. Задачи исправительно-трудового законодательства и понятие наказаний, связанных с исправительно-трудовым воздействием //Труды ВШ МВД СССР. – М.: ВШ МВД СССР, 1970. – Вып.29. – С.65; Марцев А.И. Задачи исправительно-трудовых учреждений //Проблемы борьбы с преступностью. – Вып.1. – Иркутск: Иркутск. гос. ун-т, 1970. – С.39; Ременсон А.Л. К вопросу о целях у сущности исполнения наказаний //Актуальные проблемы государства и права. – Томск: Изд-во Томск. Ун-та, 1977. – С.114.

ства, зокрема, при порівнянні цілей кримінального покарання, встановлених КК України та цілей і завдань кримінально-виконавчого законодавства, передбачених КВК України.

Частина 2 ст. 50 КК України цілями покарання називає кару, виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Ст. 1 КВК України проголошує, що кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими. При цьому завданнями кримінально-виконавчого законодавства України є визначення принципів виконання кримінальних покарань, правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов'язків; порядку застосування до них заходів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки; системи органів і установ виконання покарань, їх функцій та порядку діяльності; нагляду і контролю за виконанням кримінальних покарань, участі громадськості в цьому процесі; а також регламентація порядку і умов виконання та відбування кримінальних покарань; звільнення від відбування покарання, допомоги особам, звільненим від покарання, контролю і нагляду за ними.

Зіставивши названі цілі з завданнями ДКВС та її окремих структурних елементів, викладених в Законі України „Про Державну кримінально-виконавчу службу України" та Положенні про Державний департамент України з питань виконання покарань, затвердженому указом Президента України від 31.07.1998 р. № 827/98, отримаємо можливість зайвий раз переконатися у існуючих відмінностях.

Так, за ст. 1 Закону ДКВС забезпечує виконання лише одного, достатньо широкого визначеного завдання – здійснення єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. У науковій правовій літературі визначається, що завданнями кримінально-виконавчої політики є, у першу чергу, забезпечення реалізації кримінальної відповідальності і досягнення цілей, визначених у ст. 1 КК України (забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і

безпеки людства, а також запобігання злочинам) та цілей покарання, закріплених у ст. 50 цього Кодексу (кари, виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами)[9]. Отож, на забезпечення досягнення цих цілей перш за все і повинна бути спрямована діяльність органів і установ виконання покарань.

Але в подальшому названі цілі й завдання конкретизуються стосовно кожного конкретного органу або установи виконання покарань. Приміром, центральний орган виконавчої влади з питань виконання покарань узагальнює практику застосування законодавства з питань, що стосуються завдань ДКВС, розробляє пропозиції, спрямовані на його вдосконалення, і вносить їх на розгляд відповідно Президенту України чи Кабінету Міністрів України (ч. 2 ст.7); підприємства установ виконання покарань мають забезпечувати професійно-технічне навчання засуджених та залучення їх до праці (ч. 1 ст. 13); воєнізовані формування призначені для їх охорони та запобігання і припинення дій, що дезорганізують роботу виправних установ (ст.12) тощо. Таким чином, число завдань ДКВС помітно зростає, не обмежуючись цілями, визначеними у КК та КВК України, що також має враховуватись при формулюванні визначення поняття "ефективність діяльності ДКВС".

З огляду на викладене, вважаємо, що ефективність діяльності ДКВС у широкому смислі означає здатність цієї служби реально, з найкращим використанням наявних засобів, у оптимальні чи визначені законом або вироком суду строки та з найменшими затратами реалізовувати завдання щодо досягнення цілей покарання, передбачених кримінальним законодавством, та інших цілей, що постають в процесі виконання кримінальних покарань, але безпосередньо з ним не пов'язані.

Подібне розуміння дозволяє створити підґрунтя для подальшого дослідження питань ефективності діяльності ДКВС, забезпечивши при цьому його комплексність та розгляд проблем у різних проекціях, у різних площинах.

Рекомендована до опублікування
на засіданні сектору проблем кримінально-виконавчого
законодавства ІВПЗ АПрН України
(протокол № 1 від 14 березня 2007 р.)
Рецензент – доктор юридичних наук, професор А.Х. Степанюк

[9] Фріс Л.П. Кримінально-правова політика української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. – К.: Атіка, 2005. – С.174.

УДК 343.9:316.334.4

О.В.Сердюк, канд. філос. наук,
доцент, головний науковий співробітник
Інституту вивчення проблем
злочинності АПрН України,
м. Харків

ІНТЕГРАЦІЯ КІЛЬКІСНИХ ТА ЯКІСНИХ МЕТОДІВ В СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ЗЛОЧИННОСТІ

В кримінологічних та соціально-правових дослідженнях останніх десятиліть проблема обґрунтування меж та можливостей застосування методів емпіричних досліджень визнається у якості самостійного напрямку методологічної рефлексії[1]. Особливо актуальною ця проблематика стає в умовах включення в дослідницькі процедури нових методів збору та аналізу інформації, що базуються на принципово інших онтологічних та епістемологічних засадах. До них, в першу чергу, відносять якісні методи (фокус-групи, глибинне інтерв'ю, наративний метод, тощо), які досить часто визнаються більш адекватним інструментом пізнання соціальних фактів. Однак застосування таких методів в соціально-правових дослідженнях злочинності загострює питання стосовно можливості їх суміщення з традиційними (кількісними) методами та методологічними засадами спеціально-юридичного підходу наук кримінального циклу.

Метою статті є теоретичний аналіз проблем поєднання кількісних та якісних методів емпіричних соціально-правових досліджень. Загальний контур змісту статті визначено принциповими методологічними проблемами, що виникли в процесі соціально-правових досліджень, які проводились Інститутом вивчення проблем злочинності АПрН України в 2006-2007 рр. в рамках комплексної теми вдосконалення правового статусу потерпілих від злочинів. Програма дослідження передбачала використання певної послідовності в застосуванні кількісних та якісних методів емпіричного соціологічного дослідження. На першому етапі передбачалось використання формалізованого аналізу документів (матеріали судових справ в окремому регіоні – Харківська область), на другому – проведення глибинних інтерв'ю з потерпілими (загальна кількість опитаних – до 30 респондентів, а їх вибірка формувалась на першій стадії при роботі з матеріалами відповідних судових справ), на третьому етапі – репрезентативне

[1] Qualitative Approaches to Criminal Justice. Perspectives from the Field./Ed. R.Pogrebin. – London, Sage Publishing, 2002. – P. 22.

опитування (анкетування) працівників правоохоронних органів. Проблема полягала у необхідності визначення моделі поєднання цих методів, оскільки вони мали справу з різними соціальними об'єктами, а отримані результати стосувались якісно відмінних соціальних фактів. Відповідно, виникало питання про можливість суміщення не стільки методів, скільки отриманих на їх основі результатів. Ця проблема виникає завжди при застосуванні в рамках одного дослідження якісних та кількісних методів. Тому методологічна рефлексія таких проблем в соціально-правових дослідженнях виходить за межі окремих тем і дає уявлення про деякі більш загальні правила організації соціально-правових досліджень на основі поєднання кількісних та якісних методів.

Дослідження злочинності як складного соціального феномену традиційно базуються на позитивістських інтерпретаціях об'єкта дослідження. Процедури квантифікації, виміру, статистичного спостереження й опису визначили загальну спрямованість «емпіричної соціально-правової теорії» загалом і в застосуванні до проблем злочинності – зокрема. У радянській літературі, а також в українських виданнях навчального типу одержала досить повне висвітлення проблематика методів соціологічного вивчення правових феноменів[2]. Визнаючи існування «емпіричного базису правової науки» дослідники виходили з того, що "методи конструювання емпіричних фактів обумовлені статистичною природою реальних явищ". Соціальні процеси формуються на основі поведінки великої кількості суб'єктів, а "соціально-правові факти є проявом масової поведінки"[3]. Такий підхід став обґрунтуванням необхідності застосування саме методів кількісного аналізу. Про кількісний метод можна говорити тоді, коли "соціальні об'єкти можна описати за допомогою звичайних дійсних чисел а їх дослідження передбачає звичайні математичні операції"[4].

Однак в сучасних умовах межі застосування та пізнавальний потенціал таких методів потребують уточнень. У соціальних на-

[2] Методологія та методика соціологічних досліджень у праві. Конспект лекцій. – Харків: Нац. юрид. академія України,1999. – 89 с. Лапаева В.В. Конкретно-социологические исследования в праве. – М.: Юридическая литература, 1987. – 146 с. Козлов В.А, Суслов Ю.А. Конкретно-социлогические исследования в области права. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1981. – 141 с.

[3] Суслов Ю.А. Конкретные исследования и развитие социологии права. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1983. – с.30.

[4] Толстова Ю.Н. О системности социологических объектов (размышления над некоторыми публикациями).// Социологические исследования. – 2001. – № 7. – С.121.

уках в цілому відбувається переорієнтація на методи якісного аналізу, що більш адекватні сучасним уявленням про об'єкти соціального пізнання. Втрата пріоритетності кількісних методів соціального аналізу обумовлена новим типом методології наукового пізнання, що базується на стандартах некласичної раціональності та проголошує принцип «недовизначеності» теорії емпіричними даними. Найбільше чітко це формулює «закон» Дюгема-Куейна, відповідно до якого теорія не може бути логічно доведена чи спростована посиланням на який-небудь корпус емпіричних свідчень[5].

Якісні методи характеризуються відсутністю репрезентативної вибірки, невеликою кількістю респондентів, відсутністю формалізованих та кількісно орієнтованих індикаторів (питань), відмовою від використання математичних методів на стадії аналізу отриманих результатів. Однак головними є не ці технічні особливості якісних методів, а їх теоретичні основи (феноменологія, символічний інтеракціонізм, етнометодологія). Методи якісного дослідження не слід тлумачити як суто технічні прийоми, що можуть бути застосовані до будь-яких феноменів.

На початку 60-х років В.Еван наявність об'єктивних перешкод для поширення соціологічного підходу в емпіричних правових дослідженнях пояснював специфікою «соціальних фактів», які є об'єктами правового дослідження, і, які мають принципові обмеження стосовно можливостей формалізації та квантифікації[6]. Але такі обмеження стосуються лише кількісних методів, з якими звичайно асоціювався соціологічний підхід. Для якісних методів характерною є наявність «імпліцитного припущення про спорідненість такої соціології з досвідом повсякденності», відповідно, «саме така соціологія має найбільші шанси бути зрозумілою навіть не соціологами»[7]. Тобто якісні методи вимагають більшого «соціологічного професіоналізму» в їх використанні, однак вони набагато простіше входять в науковий дискурс правознавства, оскільки репрезентація та інтерпретація результатів максимально наближена до «наукової та практичної повсякденності» правового життя.

[5] Лаудан Л. Наука и ценности // Современная философия науки. – М.: Росток, 1998. – С. 304.

[6] Evan W.M. Law and Sociology. Exploratory Essays. – Glencoe, Illinois: Free Press,1962. – P.10.

[7] Абельс Х. Романтика, феноменологическая социология и качественное социальное исследование // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – №1. – С.44.

В основі такої методології лежить процедура аналізу фреймів, тобто тих рамок («повсякденних теорій»), у яких люди описують певні соціально-правові ситуації. Для цього застосовуються такі методи збору інформації, що дозволяють зберегти її якісний характер. Найбільш часто для цього застосовується метод фокус-груп, контент-аналіз текстів, експеримент, глибинне інтерв'ю, іноді комбінації таких методів. В основі узагальнення отриманої інформації лежить т.зв. нарративний аналіз[8]. Його суть може бути зведена до наступного: спочатку виявляються «наративи», тобто розповіді про що-небудь, що містять оцінку, типові вербальні конструкції, аргументацію й ін.; потім «оповідачі» вписуються в «мережу соціальних категорій»: стать, раса, статус і ін.; формулюються висновки про структуру описів і т.п. Недоліком соціального дослідження, що проводиться стандартизованими методами, наприклад, інтерв'ю, чи займається також опитуванням, звичайно визнають те, що одержувані знання найчастіше мають занадто загальний характер, індивідуальні мотиви не розкриваються і реалізація суб'єктивних станів людини в мисленні і дії майже не розглядається. На відміну від цього, у якісному дослідженні увага спрямовується на індивідуальні та структурні ознаки кожного окремого випадку. Тому що мета полягає в тому, щоб зрозуміти кожен окремий випадок із самого себе. Це, природно, веде до заборони працювати з заздалегідь готовими гіпотезами. Інтерпретативне якісне дослідження прагне створити теорію з кожного окремого випадку. Теорія укорінена в конкретних умовах, в яких діють конкретні люди, а не абстрактні «статистичні суб'єкти». Глейзер і Штраусс визначили цей вид обґрунтування теорії як «приземлена теорія» (grounded theory)[9]. Вона виникає з опису індивідами життєвого світу і середовища, і реконструює стратегії, що обирають представники культурного оточення, щоб забезпечити свою ідентичність, свою спільність з іншими і свою відмінність від інших. Вона показує символічні значення, що люди надають своїм діям і об'єктивним умовам свого життя. Увага до окремих випадків дає можливість знайти теоретичні взаємозв'язки. Тому цей метод якісного дослідження пропонується саме для нових або нетипових ситуацій. Якісне дослідження має

[8] Jackson B. Fact and Narrative Coherence. – New-York: Warseyside,1988. – 288 p. Qualitative Approaches to Criminal Justice.Perspectives from the Field./Ed. R.Pogrebin. – London,Sage Publishing, 2002. – 424 p.

[9] Glaser B., Strauss A. The discovery of grounded theory. N.Y., 1967.

переваги перед кількісним, тому що його теорії ближче до конкретних індивідів і ближче до структур їхнього мислення і дії.

Звичайно виділяють дві моделі поєднання кількісних та якісних методів дослідження: послідовне та паралельне, які характеризують суттєві відмінності загальної стратегії емпіричного дослідження. Однак такі моделі стосуються процедури і мають переважно технічний характер. Принципові методологічні проблеми виникають стосовно результатів, отриманих якісними методами та моделей їх суміщення з результатами кількісних методів.

Застосування якісних методів в поєднанні з традиційними кількісними має супроводжуватись оцінкою надійності (валідності) отриманих результатів. Для кількісних методів процедури таких оцінок достатньо чітко формалізовані та упорядковані в кілька стандартних базових процедур, які можуть застосовуватись з урахуванням специфіки конкретного дослідження. У випадку якісних методів можливості стандартизації та формалізації процедур оцінки надійності обмежені самою природою отриманих результатів. Тому в даному випадку мова йде не про "жорсткі статистичні моделі", а про певні концептуальні підходи до оцінки надійності даних. Серед них найбільш ефективними визнаються наступні.

1. "Можливість повторного дослідження", яка передбачає наявність достатньо чіткої процедури дослідження, яка може бути відтворена при повторному дослідженні. В даному випадку мова йде не про порівняння отриманих результатів, а про надійність самої методики дослідження, її здатність поширюватись на дослідження аналогічних соціальних явищ та процесів. Тому ознакою високої "культури дослідження" в рамках "якісної методології" визнається оприлюднення максимально повного опису використаних методичних прийомів, інструментарію, а досить часто - і отриманої первинної інформації.

2. "Тріангуляція", тобто процедурно оформлене співвідношення отриманих результатів з результатами інших досліджень, які базуються на інших підходах, методичних засобах, тощо. Особливо важливим може бути порівняння з результатами кількісних досліджень. Вперше "принцип тріангуляції" обґрунтував Н.К.Дензін, визначаючи його як дослідницьку стратегію, що передбачає "використання різнобічних методів в дослідженні одних і тих же емпіричних фактів, оскільки кожний метод дозволяє відкрити лише одну з сторін досліджуваного факту". В основі цієї стратегії ідея П.Лазарсфельда про необхідність визначення "множини індикаторів" для адекватної редукції теоретичних по-

нять до рівня дослідницьких стратегій, які мають поєднувати кількісні та якісні методи. П.Лазарсфельд виділяв чотири типи тріангуляції. 1. "Внутрішньо-методична» тріангуляція передбачає використання різних варіантів одного й того ж методу. Такі варіації можуть стосуватись як технічних аспектів (типи використовуваних шкал, відмінності в формулюванні питань, тощо) так і методологічних (наприклад, тлумачення фактів, принципи їх відбору, тощо). 2. "Комбінаційна тріангуляція" передбачає поєднання різних методів для вивчення одних і тих же емпіричних об'єктів. 3. "Методологічна тріангуляція" орієнтує на визначення певних способів конструювання даних, тобто використання методів з принципово неоднорідною структурою, здатною відтворити складність соціальної реальності. А це стає можливим лише при свідомому поєднанні кількісних та якісних методів[10].

3. Використання "стандартних критеріїв науковості". Серед них варто згадати відсутність внутрішніх протиріч, системність інтерпретації, адекватність теоретичного пояснення та емпіричного обґрунтування, тощо.

4. Прийняття висновків дослідження тими, хто був його об'єктом. Цей спосіб оцінки надійності використовується лише в "якісних дослідженнях". В даному випадку можливі різні методичні прийоми, які визначаються специфікою отриманих результатів та статусом носіїв інформації (респондентів). В дослідженні проблеми захисту прав потерпілих перевірка надійності результатів експертних опитувань працівників правоохоронних органів, які проводились на основі методології якісного дослідження, могла бути здійснена в рамках колективного обговорення висновків дослідження під час науково-практичної конференції ("круглого столу"), до участі в якій мають бути запрошені всі працівники, що за характером своєї діяльності схожі з тими, що були опитані.

Головна методологічна проблема у випадках застосування якісних методів – не стільки процедурні аспекти «змішування» кількісних та якісних методів, скільки поєднання результатів, отриманих за допомогою таких методів в процесі їх інтерпретації. Це пояснюється відмінністю онтологій, на які орієнтовані такі методи. В радянському правознавстві така проблема в її безпосередньому визначенні не розглядалась, оскільки існува-

[10] Denzin N.K. The Research Act. A Theoretical Introduction to Sociological Methods.- N.Y.: Russel and Russel, 1977. – p. 21-27.

ла домінуюча орієнтація на застосування кількісних методів. Однак розгляд окремих її аспектів можна знайти в працях про методологію "комплексних соціально-правових досліджень". В таких дослідженнях найбільше значення мало поєднання методів юридичної науки з їх орієнтацію на догматичний, формально-логічний аналіз правових фактів та методів соціальних наук, які мали зафіксувати "соціальне буття правових феноменів" або їх соціальний контекст[11].

В сучасних дослідженнях звичайно виділяють три моделі поєднання результатів, отриманих за допомогою кількісних та якісних методів: конвергенція результатів, поєднання результатів на основі принципу додатковості, колізійність (дивергенція) результатів[12].

1. Модель конвергенції кількісних та якісних даних може бути застосована лише стосовно тих об'єктів дослідження, які мають ознаки "інверсійних об'єктів", тобто таких сторін (характеристик) соціальних явищ та процесів, що однаково тлумачаться в рамках онтологічних засад якісного та кількісного аналізу. Наприклад, деякі параметри об'єктивної сторони злочину можуть бути зафіксовані в кількісних та якісних дослідженнях на основі однакових індикаторів, що робить можливим, наприклад, поєднання результатів контент-аналізу матеріалів судових справ та "нарративного інтерв'ю" осіб, які вчинили відповідні злочини. Ще більш інформативним застосування вільного ("нарративного") інтерв'ю може бути стосовно результатів анкетування на основі закритих формалізованих питань. В такому випадку може бути оцінена ступінь адекватності сприйняття респондентами таких закритих питань і надійність результатів кількісних досліджень. Застосування конвергентної моделі аналізу матеріалів якісних та кількісних досліджень має суттєві обмеження, які обумовлені неможливістю тлумачити всі індикатори соціально-правових досліджень як інверсійні об'єкти.

2. Принцип додатковості методів означає визнання можливості існування різних онтологій, які можуть бути отримані на основі застосування таких методів. Прикладом може бути поєднання результатів статистичного аналізу соціального складу споживачів наркотиків та матеріалів глибинного інтерв'ю. Аналіз статистичної інформації про споживачів наркотиків, яку правоохоронні органи Великобританії отримали від спеціалізованих медичних установ, дав підстави для висновку про відносно незначну питому вагу вихідців із Південної Азії. Застосування якісних методів дозволило суттєво скоригувати таку оцінку, оскільки було встановлено, що існують певні етнонаціональні та релігійні обмеження стосовно можливості звернення до таких установ. Тобто фактичний рівень поширеності наркоманії в цих групах є суттєво вищим, ніж за даними статистичних обстежень[13].

3. Про колізійність результатів можна вести мову за умов існування протиріч між результатами якісних та кількісних методів. Така ситуація є досить поширеною в практиці соціально-правових досліджень, однак її евристичні можливості не оцінюються належним чином. Одним з ймовірних пояснень такої колізійності може бути існування психологічних проблем в процесі польових досліджень, складнощі в розумінні респондентами питань формалізованих опитувальників, що орієнтовані на гіпотетичну особу, стосовно якої діє презумпція «знання права».

Поєднання кількісних та якісних методів стає все більш поширеним в практиці емпіричних соціально-правових досліджень, хоча не завжди така ситуація аналізується з точки зору можливості суміщення як самих методів, так і отриманих на їх основі результатів. В статті розглянуто основні методологічні питання, які доцільно формулювати при обґрунтуванні стратегії дослідження. Очевидно, потенціал цих відмінних за своєю природою методів може бути реалізовано лише в рамках такої методологічно обґрунтованої процедури.

Рекомендована до опублікування
на засіданні Лабораторії соціології та
порівняльного правознавства у галузі боротьби
зі злочинністю ІВПЗ АПрН України
(протокол № 2 від 14 лютого 2007 р.)
Рецензент – канд. юрид. наук ***В.С. Батиргареєва***

[11] Комплексные социально-правовые исследования: опыт и проблемы. – М.: Наука, 1977. – 227 с.

[12] Лаба Л.Я. Способы интеграции качественных и количественных методов // Социологические исследования. – 2004. –№2. – С.124 –127. Qualitative Approaches to Criminal Justice.Perspectives from the Field./Ed. R.Pogrebin. – London,Sage Publishing, 2002. – 424 p.

[13] Целевые исследования по оценке: качественный подход к сбору данных. – Нью-Йорк: ООН, 2004. – С.13.

УДК 343.12

В.С. Зеленецкий, доктор юрид. наук, профессор,
заслуженный деятель науки и техники Украины,
заместитель директора по научной работе
Института изучения проблем
преступности АПрН Украины
г. Харьков

РЕСТАВРАЦИОННЫЕ МЕРЫ ЗАЩИТЫ УГОЛОВНЫХ ДЕЛ

Защита любых объектов, в том числе и уголовных дел, может быть эффективной, если она базируется на правильном понимании тех угроз, которые при их реализации могут привести не только к повреждению, но и уничтожению уголовных дел.

Достоверно установлено, что угрозу целостности и доброкачественности внешнего состояния уголовных дел приносит не только время, с течением которого происходит старение и порча уголовно-процессуальных документов, но также многократное, и в большинстве случаев неряшливое обращение с ними самых разнообразных субъектов уголовно-процессуальной деятельности. Если к тому же учесть тот вред, который причиняют уголовным делам подозреваемые, обвиняемые, другие лица, нередко стремящиеся к уничтожению опасных, а потому и неугодных для них материалов, а также то, во что превращают уголовные дела поджоги и затопления зданий правоохранительных и судебных органов, то можно представить тот объем документов и уголовных дел, которые могут быть защищены в результате производства соответствующих видов реставрационных работ.

Именно названными (хотя и многими другими) факторами, обусловливается практическая необходимость применения реставрационных мер защиты уголовных дел, равно как и их научная разработка. Необходимо отметить, что данная проблема в правовой науке не только не исследовалась, но и не ставилась для ее профессионального обсуждения. Именно поэтому в современном научном фонде нет работ, специально посвященных реставрационным мерам защиты уголовно-процессуальных документов, в том числе и уголовных дел. Между тем юридическая практика ежедневно испытывает нужду в рекомендациях по комплексу проблем реставрационной защиты уголовных дел, которые должны дать специалисты различных отраслей знаний, в том числе и правоведы. Исходя из такого состояния обсуждаемых здесь проблем и принимая во внимание отсутствие литературы, специально подготовленной для работников правоохранительных и судебных органов, рассмотрим понятие реставрации документов и ее отличие от таких способов защиты документов как их консервация и реконструкция; выясним возможности науки и практики в реставрации различных документальных источников; приведем рекомендации специалистов по основным вопросам методики производства некоторых видов реставрационных работ, знание которых позволит работникам правоохранительных органов принять правильное решение об их использовании в своей практической деятельности. При исследовании перечисленных, равно как и других вопросов, будем исходить их тех научных положений, которые отражены в работах специалистов современного реставрационного дела. С учетом всего сказанного отметим, что «реставрационный процесс складывается из консервации и собственно реставрации бумаги. Эти два понятия необходимо различать. Консервация включает механическую очистку от загрязнений, водную промывку (при необходимости) и укрепление произведения без изменения его внешнего вида. Под реставрацией подразумевается более глубокое вмешательство в произведение: удаление загрязнений, действием химических реактивов или органических растворителей, дополнение утрат, ламинирование»[1].

С учетом сказанного, опираясь на данные различных литературных источников, отметим, что реставрационный процесс является длительным, кропотливым и, самое главное, сложным. Он состоит из ряда относительно самостоятельных, но функционально взаимосвязанных стадий, каждая из которых решает ряд особых частных задач, внося свой вклад в реализацию общих задач, стоящих перед процессом реставрации уголовных дел.

Первая стадия реставрационного процесса сводится к общему обследованию уголовного дела с целью установления его качественной определенности; конкретизации предмета реставрационных работ; выявления их объема; определения средств, методов и специфики их выполнения. Здесь на передний план выдвигается и оценивается физическое состояние не только уголовного дела, как определенного целостного образования, а каждого документа, входящего в его состав. Поскольку формирование уголовных дел (как и отдельных его томов) принято доводить до 250-300 страниц, то их внимательное изучение с целью выявления качественной определенности каждой страницы, за-

[1] Никитин М.К., Мельникова Е.П. Химия в реставрации. – Ленинград: «Химия», 1990. – С. 238.

нимает довольно много рабочего времени, как тех лиц, в распоряжении которых уголовные дела находятся, так и мастеров-реставраторов. Кстати, именно таких мастеров следует привлекать в качестве специалистов к производству рассматриваемых здесь реставрационных работ. Попытка неспециалистов, в частности правоведов, самостоятельно выполнить весь комплекс названных работ не даст положительных результатов (ввиду непрофессионализма исполнителя), но может привести к ухудшению состояния подлежащих реставрации документов и даже к их уничтожению, а нередко и к ликвидации самой возможности производства дальнейших реставрационных работ. Для постановки специалистам-реставраторам конкретных реставрационных задач следователи, прокуроры, другие лица, в распоряжении которых находятся уголовные дела, должны внимательно изучить и отразить в соответствующей справке характер повреждений каждой страницы документа и то, что необходимо здесь реставрировать.

В зависимости от сложности предстоящих работ и важности подлежащих реставрации документов (а значит и уголовных дел) реставраторы должны быть сориентированы на архибережное отношение к представленным им документам и той информации, носителями которой они являются. В зависимости от характера названной информации, равно как и уголовного дела в целом, реставраторы должны быть предупреждены о недопустимости разглашения тех данных, которые стали им известны из материалов уголовного дела при выполнении реставрационных работ.

Вторая стадия процесса реставрационных работ заключается в **материаловедческом исследовании всех образующих уголовное дело документов.**

Действующее законодательство, равно как и ведомственные нормативные акты, не регламентирует качественную определенность тех материалов, на которых должны фиксироваться результаты выполнения следственных и судебных действий, а значит и материалов, лежащих в основе формирования уголовных дел. Между тем, разнообразие бумажных и других носителей информации, на которых изготовлены процессуальные документы, обусловливает материаловедческий состав дела, который, как известно, является неоднородным, что, естественно, не может не влиять, на качество существования уголовных дел, их сохранность, а в конечном счете длительность хранения, возможность и качество производства соответствующих реставрационных работ. Представляется, что рассматриваемые здесь во-

просы должны в той или иной мере получить соответствующую правовую регламентацию, если не в законодательстве, то хотя бы в каких-либо ведомственных нормативных актах, возможно даже в тех, которые регламентируют порядок делопроизводства в общей системе правоохранительных и судебных органов.

В самом деле, из каких материалов изготовлена та или иная бумага, на которой следователь, прокурор или другое лицо, ведущее процесс, составили соответствующий процессуальный документ? На каких материальных носителях зафиксирована иная, весьма важная для дела информация, которая может быть утрачена в процессе реставрационных работ, если использовать неприемлемые для данного документа способы реставрационного воздействия. В связи с такими и многими другими причинами возникает необходимость адекватного распознавания качественной определенности материалов из (или на) которых изготовлены те или иные процессуальные документы. Достичь определенности в этом вопросе можно лишь на основе анализа именуемого материаловедческим. Но известно, что речь идет о документах правового характера, которые могут быть существенно повреждены, но при этом иметь вполне конкретную ценность для дела, которую может определить только правовед. С другой стороны, работы по восстановлению такого рода документов будут выполняться специалистом-реставратором, который может не осознавать правовую ценность представленного для реставрации документа. Поэтому, с целью исключения возможности наступления негативных для уголовного дела (а значит и юридической практики) последствий, если не все, то наиболее важные процессуальные документы, подлежащие реставрации, должны подвергаться прежде всего правоведческому, а затем и материаловедческому анализам. Представляется, что при таком подходе к организации рассматриваемых здесь работ их рациональность, а в конечном счете и эффективность будут обеспечены.

Третья стадия – определение видов и необходимого количества реставрационных материалов. Как известно, в задачу двух предшествующих стадий реставрационного процесса входило, с одной стороны, общее обследование уголовного дела с целью установления его качественной определенности, конкретизации предмета реставрационных работ, выявление их объема, определение средств, методов и специфики их производства (первая стадия), а с другой стороны – материаловедческое исследование всех образующих уголовное дело документов (вторая стадия). В третьей стадии, на основе всесторонней оценки результатов

всей предшествовавшей деятельности, определяется, каких именно и сколько конкретно материалов необходимо.

Действительно, уголовные дела могут состоять из самых разных бумажных изделий: одни из них могут быть изготовлены на искусственной, а другие на естественной основе. Например, обложка дела может изготавливаться из картона или современных синтетических заменителей бумаги; сами документы, входящие в состав уголовного дела, также исполняются на большом разнообразии бумажных листов, которые отличаются не только своими размерами, толщиной, окраской, но и разнообразием материалов, образующих их бумажный, полимерный, а значит и различный структурный состав. Неоднородными являются и красители, применяемые при изготовлении текстов конкретных документов. Более того, в уголовных делах встречается большое количество документов, текст которых на разных страницах исполнен на различных по качеству листах бумаги, к тому же, неоднородными красителями. Большое количество причастных к делу учреждений, предприятий и организаций, должностных лиц и граждан предпочитает письменную форму общения с ними, а это также обусловливает появление в деле и разнообразных документов, которые изготавливаются на различных бумажных или полимерных носителях. Если к этому добавить наличие в уголовных делах различного рода вещественных доказательств, в том числе изготовленных на бумажной или полимерной основе, то можно представить, какую роль должен играть материаловедческий анализ для правильного выбора соответствующих материалов и средств, для доброкачественной реставрации отдельных документов и уголовного дела в целом.

Какие же материалы должен использовать реставратор при том разнообразии объектов, которые подлежат реставрации? Правильный ответ на этот вопрос может дать только специалист, т.е. реставратор. Следовательно, ожидать удовлетворительного ответа на данный вопрос от следователя не стоит. Но стоит посоветовать ему привлечь реставратора в качестве специалиста, поставив ему те вопросы, правильные ответы на которые обеспечат всесторонность, полноту и доброкачественность реставрационных работ.

Четвертая стадия реставрационных работ обеспечивает планирование их оптимального производства. Поскольку под планированием понимается основанная на материалах уголовного дела заранее намеченная с учетом практических потребностей система разнообразных познавательных, организационно-технических и технологических мероприятий, предусматривающих порядок, сроки и последовательность производства реставрационных работ, то существенными для обеспечения их оптимальности является правильный выбор соответствующих целей с учетом поставленных перед реставратором задач.

Адекватное определение целей реставрации позволяет правильно прогнозировать время дальнейшей эксплуатации материалов уголовного дела, а значит и конечные сроки их последующей производственной жизни. Если речь идет о необходимости использования отреставрированных материалов дела в качестве доказательств в другом уголовном деле, то срок, на который прогнозируется продление производственных функций дела будет, естественно, один, а для случаев использования тех же материалов дела в иных, например, в архивных целях, будет другой. Отсюда и специфика выбора соответствующих реставрационных материалов, сроков их приобретения, поставки, хранения, равно как и совершения с ними других действий. Поэтому речь идет не об абстрактных планах работы, а о тех конкретных мероприятиях, которые могут быть разработаны лишь исходя из качественной определенности материалов дела, подлежащих реставрации. Последние всегда конкретны, такими же должны быть и соответствующие плановые мероприятия.

Пятая стадия – практическое производство реставрационных операций, состоящих из совокупности различных рабочих действий, образующих ввиду их однородной качественной определенности не только относительно самостоятельных, но и функционально взаимосвязанных этапов.

М.К. Никитин и Е.П. Мельникова к ним относят: «снятие пыли механическим способом; 2) укрепление ослабленного красочного слоя рисунка, текста; 3) проверка кислотности бумаги, нейтрализация и промывка до значения pH водной вытяжки, близкого к 7; 4) отбеливание бумаги с последующей тщательной промывкой; 5) локальное удаление пятен и загрязнений; 6) окончательная обработка – нейтрализация, стабилизация, водные промывки; 7) восполнение утраченных частей листа путем соединения его соответствующей бумажной массой вручную или машинным способом; 8) упрочение листа пропиткой растворами проклеивающих веществ, наслоением пленки или реставрационной бумаги»[2].

Рассмотрим с некоторыми изменениями предложенных авторами наименований операций в качестве относительно-самостоятельных этапов пятой стадии реставрационного процесса. На наш

[2] Никитин М.К., Мельникова Е.П. Указ. соч. С. 239.

взгляд, к этому имеются вполне достаточные основания, поскольку каждая из названных операций, во-первых, обладает только ей присущей качественной определенностью; во-вторых, наделена относительной самостоятельностью и, в-третьих, состоит из совокупности различных действий, производимых в определенных пространственно – временных границах, что характерно не операции, а именно этапу каждого вида реставрационных работ. Итак:

I этап – *механическая очистка бумаги от пыли и других видов органических наслоений.* Прежде всего, речь идет об освобождении всей совокупности документов, входящих в состав уголовного дела, от пыли и различного рода других взвешенных частиц органического происхождения. Это могут быть остатки жизнедеятельности грызунов, всевозможных насекомых и проч. Достичь желаемой цели можно с помощью специально приспособленных для таких работ кистей, различного вида тканей или, наконец, пылеса. При наличии каких-либо органических наслоений, прилипших к обложкам уголовных дел или к листам бумаги внутри дела, их можно удалить приспособленными для таких видов работ шпателями, скребками или другими, соответствующими характеру работ инструментами. При этом следует придерживаться главного правила реставраторов – не повредить объект реставрации и не навредить общему процессу реставрационных работ[3].

II этап – *укрепление потускневшего красочного слоя текста, повышение контрастности угасших уголовно-процессуальных документов (схем, планов, графиков, чертежей, разрезов).* Современный уровень развития оргтехники предопределил использование при изготовлении служебных и личных документов самых разнообразных средств – от обычных перьевых ручек, заправленных чернилами или тушью, шариковых ручек, заполненных пастами различного цвета, карандашей, до использования ленточных машинописных средств и, наконец, компьютерной техники с различными печатающими устройствами, а также всевозможной иной техники. Каждый, используемый для изготовления текста краситель, индивидуален. Они отличаются друг от друга своей химической стойкостью, а значит и долговечностью. Но независимо от этого все они, подвергаясь различным видам воздействия (воздуха, света, газа, воды, всевозможных загрязнений и т.п.), меняют присущий им красочный цвет, вплоть до полного или частичного угасания текста. Именно в силу названных и других причин возникает потребность, во-первых, восстановления оставшегося красочного слоя текста или, во-вторых, его воспроизведения с помощью различных методов реконструкции.

[3] Характеристику общих принципов реставрации документов. См. Консервация и реставрация книг. Методические рекомендации (Составители Стеблевский В.И., Николаева Н.К.). – М.: Изд. ВГБИЛ, 1987. – С. 46-49.

Восстановление потускневшего слоя текста, как и повышение его контрастности, осуществляется с помощью разнообразных химических средств. Определение их состава (по остаткам красителей), средств восстановления и консервации должно осуществляться не юристом, а специалистом, обладающим необходимым комплексом знаний, в связи с чем следователь, прокурор и другие должностные лица, в чьем распоряжении находятся уголовные дела, обязаны привлечь в установленном законом порядке для производства необходимых реставрационных работ соответствующих специалистов. При невозможности восстановления потускневшего текста прибегают к различным методам его воспроизведения.

Воспроизведение угасшего текста может производиться также с помощью различных средств. Все зависит от степени угасшего текста и технической оснащенности специалистов соответствующих учреждений. Практически угасание текста может быть **полным** или **частичным.** Понятно, что и средства их воспроизведения могут быть как общими, так и различными. Все зависит от качественной определенности оставшегося изображения текста документа. Но в любом случае достичь желаемых целей возможно лишь в результате применения специальных криминалистических средств. Речь, опять-таки, идет о целесообразности привлечения специалистов из соответствующих экспертных учреждений (например, ХНИИСЭ, КНИИСЭ и др.), где довольно эффективно применяются как химико-технические, так и другие средства[4].

В тех случаях, когда повысить контрастность текста документа химико-технологическими средствами невозможно, прибегают к фотографическим методам его усиления. Последние уже не одно десятилетие известны криминалистической науке, что подтверждается соответствующими литературными источниками[5], где описаны фотографические методы усиления контрастности текста,

[4] См. Зуев В.Д., Коробочкина Т.А., Моисеев А.П. Восстановление содержания документов. М. Изд. ВНИИ МВД СССР, 1974; Криминалистика. Под ред. А.Г. Фриллинова и А.Ф. Волынского. – М. Изд. «Спарк», 1998; Криминалистика. Учебник. Отв. Ред. Н.П. Яблоков, 2-е изд-е. – М.: Юристъ, 2001; Криміналістика. Підручник. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001 и др.

[5] Сафроненко Т.И. Применение фотографических методов при исследовании вытравленных записей. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1977. – 30 с.; Аверьянова Т.В. Интеграция и дифференциация научных знаний как источники и основы новых методов судебной экспертизы. – М.: Академия МВД РФ, 1994. – 123 с.

а также сообщениями средств массовой информации или соответствующих специалистов о практических результатах их применения. Именно в литературе того периода отмечалось, что «под фотографическим усилением контрастности понимается такое использование различных фотографических процессов, которые позволяют произвести преобразование небольших контрастов оригинала в значительно большие контрасты на фотоматериале»[6]. Речь, как видно, идет об опосредованном способе повышения контрастности текста, поскольку названная цель достигается не на самом исследуемом документе, а на фотопленке его снимка.

В специальной литературе отмечается, что названные преобразования происходят в результате: 1) контрастирующей съемки; 2) контратипирования и 3) химического усиления негативов.

Контрастирующая съемка является наиболее простым способом усиления контраста исследуемого документа и заключается в репродуктивной съемке изучаемого объекта с использованием контрастных фотографических материалов, обработанных в специальных, контрастно работающих проявителях.

Контратипирование является более простым способ обеспечения контрастности текста изучаемого документа достигаемого в результате изготовления диапозитива с негатива снятого документа. Затем «с диапозитива печатается негатив и так повторяется несколько раз, в результате чего контраст изображения в каждом последующем негативе или диапозитиве возрастает»[7].

Наконец, химическое усиление фотографических изображений производится в случаях, когда необходимо повысить плотность и контрастность негатива. При этом, для восстановления слабовидимых текстов используются пропорциональные усилители, позволяющие повысить плотность темных участков негатива, при незначительном потемнении светлых участков. С технологией усиления контраста изучаемых текстов документов можно ознакомиться более обстоятельно по тем литературным источникам, которые указаны в данном разделе работы. Здесь же отметим, что полученные в процессе таких исследований фотодокументы не заменяют использованные оригиналы, к которым они находятся в отношении дополнительности и лишь в своем единстве обеспечивают защиту соответствующей информации в конкретном уголовном деле.

III этап — *заключается в определении кислотности бумаги, ее нейтрализации и последующей промывке документа.*

[6] Зуев В.Д., Коробочкина Т.А., Моисеев А.П. Указ. соч., с.52.
[7] Зуев В.Д., Коробочкина Т.А., Моисеев А.П. Указ. соч., с.53.

А) Определение кислотности бумаги осуществляется с помощью специальных химических средств, которые могут быть известны многим, в том числе и правоведам, но правильное их применение может обеспечить лишь специалист. Поэтому, в задачу правоведа на данном этапе входит, во-первых, определение специфики и объема предстоящих реставрационных работ; во-вторых, подбор соответствующих специалистов для их производства, в-третьих, постановка перед специалистами соответствующих реставрационных задач и, наконец, осуществление контроля за своевременностью и доброкачественностью их выполнения.

Б) **Нейтрализация кислотности бумаги** — является составным элементом третьего этапа реставрации документов уголовного дела. Данный процесс может осуществляться различными способами, но, как отмечается в специальной литературе, большое распространение получил такой эффективный метод стабилизации бумаги, как «обработка ее водными растворами или суспензиями гидроксидов, карбонатов, гидрокарбонатов щелочноземельных металлов (в основном кальция, иногда магния). При такой обработке нейтрализуется как серная кислота, так и карбоксильные группы. Гидрокарбонат и гидроксид кальция обладают очень малой растворимостью в воде: 0,15% $Ca(OH)_2$, 0,2% $CaHCO_3$. В смесь растворов этих соединений опускают бумажные листы и выдерживают несколько минут. Оба соединения неустойчивы и в растворе постепенно переходят в карбонат кальция $CaCO_3$. Действие этих растворов на бумагу получило название «забуферирование»[8]. Это название отражает защитную функцию введенных в бумагу основных веществ, которые словно буфер защищают ее от появления свободных кислот и негативного их воздействия на бумагу. В связи с изложенным, уместно обратить внимание на то, что нейтрализация растворами документов различного периода, в том числе и тех, которые приняты в XX веке «не изменяет текста и не влияет отрицательно на его долговечность», а, следовательно, не лишает их возможности выполнять свою роль в процессе дальнейшего производственного функционирования[9].

В) Заключительной операцией данного этапа является **промывка бумаги до значения pH водной вытяжки, близко к 7.**

Для достижения желаемого результата «реставрируемые объекты погружают в ванну с теплой водой и осторожно промы-

[8] Зуев В.Д., Коробочкина Т.А., Моисеев А.П. Указ. соч., с.239.
[9] Беленькая Н.Г., Алексеева Т.В., Тамарова С.Г. Влияние нейтрализации кислотности на текст документа. Сб. Проблемы сохранности документальных материалов. – Ленинград: Изд. «Наука», 1977. – С. 52-60.

вают с использованием мыла. Если бумага хрупкая, то в ванну добавляют 3-5% глицерина. При такой обработке удаляются загрязнения и частично водорастворимая проклейка. Бумагу промывают в проточной воде, а затем сушат между листами фильтровальной бумаги»[10].

IV этап – *отбеливание бумаги для удаления пятен и придания ей первоначального вида.* Выбор методики и объема (масштаба) отбеливания зависит от степени загрязненности бумаги и целей реставрации документа. Если загрязнения охватывают весь лист бумаги – применяется полное ее отбеливание; при частичном его загрязнении применяется фрагментарное или локальное отбеливание. Данные реставрационные операции осуществляются с помощью различных видов окислителей, которые оказывают довольно специфическое воздействие на бумагу. Одни из них обеспечивают отбеливание, но при этом изменяют структуру материала, снижая ее качество, а значит и долговечность, что, естественно, не может устраивать собственника или владельца документов уголовного дела. Другие также отбеливают бумагу в тех пределах, которые могли бы удовлетворить заказчика, но при этом значительно уменьшают степень полимеризации целлюлозы, что делает их неприемлемыми для практического использования. Таким образом, планируя производство реставрационных работ, необходимо учитывать, как перечисленные, так и возможность наступления других последствий, которые могут оказать негативное воздействие на бумагу и свести на нет достижение желаемого результата. Но поскольку, любой вид отбеливания производится с участием соответствующих объемов воды, на которые различные виды бумажных изделий реагируют по-разному, то, естественно, что перед отбеливанием необходимо определить стойкость бумажных документов по отношению к воде. Химической науке и производственной практике известно большое разнообразие химических реактивов, которые довольно успешно выполняют функцию отбеливателей самых разных объектов. Однако же, все они могут использоваться для отбеливания изделий, изготовленных на бумажной основе. Не подлежат отбелке окрашенные и мелованные бумаги, с цветными иллюстрациями, поскольку многие красители и пигменты от действия окислителей обесцвечиваются или резко

[10] Никитин М.К., Мельникова Е.П. Указ соч., с. 240. См. также: Иструбицина Т.В., Правилова Т.А. Консервация бумажных документов методом забуферирования. В кн. Проблемы долговечности документов и бумаги. – М. – Л., 1964. – С. 71-81; Беленькая Н.Г., Алексеева Т.В. Забуферирование и нейтрализация кислотности книг и документов. – Сб. Проблемы сохранности документальных материалов. Ленинград, изд. «Наука», 1974, с. 40-52.

изменяют свой цвет. Чаще всего для этих целей используются пять следующих видов реактивов: 1) перманганат калия; 2) хлорамины; 3) перекись водорода; 4) гипохлорит натрия и 5) гидросульфат натрия. В специальной литературе содержатся не только рецепты, но и научно обоснованные, практически проверенные рецепты названных видов отбеливателей, поэтому их использование может быть основано на изучении соответствующих источников[11], здесь же из всех известных химической науке и реставрационной практике отбеливателей укажем, что «наиболее традиционным является обесцвечивание пятен при действии 0,5% -го раствора перманганата калия. Обработку проводят смесью 0,5% -го раствора перманганата калия и 0,4% -й фосфорной кислоты в течение 5-20 мин. После просушивания с помощью фильтровальной бумаги следует обработка 5% -м раствором гидросульфита натрия. В результате происходит полное обесцвечивание. Если бумага содержит много древесной массы, то в процессе обработки могут появиться желтые пятна. Их удаляют нанесением на пятно 1% -го раствора перманганата калия на 1-2 мин. Затем экспонат промывают водой до нейтральной реакции, обрабатывают 5% -м раствором гидросульфата натрия; еще раз промывают водой, разбавленным раствором аммиака и окончательно водой. Кроме фосфорной кислоты в сочетании с перманганатом калия применяют щавелевую, лимонную или уксусную кислоту»[12]. В специальной литературе приводятся различные рецепты отбеливающих составов, содержащих окислители, которые при соблюдении соответствующих условий их применения не оказывают существенного влияния на прочностные свойства бумаги.

V этап – *локальное удаление пятен и загрязнений, в том числе оставшихся после отбеливания бумаги.* Многообразие пятен, оставленных чернилами или пастами до животных жиров, растительных и минеральных масел, парафина, воска, ржавчины, смол, плесени всевозможных ягод, липких пленок, чая и кофе требует индивидуального подхода к их удалению и с учетом этого в специальной литературе предлагаются рецепты различных химических составов[13]. Не прибегая к индивидуальной характери-

[11] См. Консервация и реставрация книг: Методические рекомендации (Составители В.И. Стебловский и Н.К. Николаева). – М.: Изд. ВГБИЛ, 1987. – С. 158-161.

[12] Никитин М.К., Мельникова Е.П. Указ. соч., с. 241.

[13] См. Консервация и реставрация книг. Методические рекомендации. (Составители В.И. Стеблевский и Н.В. Николаева). – М.: Изд. ВГБИЛ, 1987. – С. 163-163.

стике способов удаления различных видов пятен укажем, что для удаления пятен от названных химических продуктов рекомендуется применять: 1) разбавленный (1-2% -й) раствор едкого калия; 2) разбавленный раствор щавелевой (~2% -й) или лимонной (~5% -й) кислоты; 3) органические растворители. Многообразие последних позволяет на основе производства своеобразных локальных экспериментов подобрать такие растворители, которые обеспечат успешное решение задачи. В методических рекомендациях, посвященных характеристике основных методик нейтрализации бумаги, приводятся несколько наиболее эффективных методик, правильное применение которых обеспечивает эффективную нейтрализацию кислотной составляющей документов, продление их производственной жизни на долгие годы[14].

VI этап – *нейтрализация кислотной составляющей документов.*

Одним из компонентов, разрушающих состав бумаги и, следовательно, приводящих к порче, а в конечном счете к уничтожению не только уголовно-процессуальных документов, но и всего уголовного дела, является накапливаемая в бумаге под воздействием внешней среды кислотность. Для восстановления доброкачественности бумаги и обеспечения ее долговечности требуется удаление тлетворного влияния на документ накопившейся кислотности. Процесс введения в состав бумаги специальных веществ устраняющих деструктивное воздействие кислот на бумагу именуется нейтрализацией кислотной составляющей документов. Поскольку состав кислотных образований зависит от многих обстоятельств, в том числе и от специфики той внешней среды, в которой находятся уголовные дела, то их химическая составляющая может быть самой различной. Из сказанного вытекает, что возможность осуществления эффективного процесса нейтрализации кислотности зависит от правильного установления химического состава кислотности, а значит от этого зависит и выбор адекватных средств ее нейтрализации. Методики, по которым осуществляется такой выбор, относятся к числу специальных, и производятся соответствующими специалистами-реставраторами. Определив специфику тех веществ, которые обеспечат нейтрализацию кислотности бумаги, реставратор приступает к ее нейтрализации. Например, в бумаге, изготовленной на основе древесной целлюлозы необходимо нейтрализовать серную кислоту, которая в ней образуется из газов, содержащихся в атмосфере промышленных городов. Доказано, что оксиды серы при оседании на влажные листы бумаги переходят в кислоты, которые и приводят к ее разрушению[15]. Методики, по которым осуществляется выбор средств нейтрализации вредоносного воздействия на бумагу указанных кислот относятся к числу специальных и могут применяться правильно лишь специалистами-реставраторами, учитывающими в своей работе не только составные компоненты бумаги, но и химические составляющие внешней среды. Принимая во внимание отмеченное обстоятельство, а также опасаясь возможности наступления необратимых для исследуемых документов последствий, заказчик реставрационных работ должен вдумчиво подойти к выбору специалиста-реставратора, чей профессионализм должен обеспечить успешное решение возникших реставрационных задач.

VII этап – *итоговая стабилизация документов.* Данный этап в общем процессе реставрации бумаги не является итоговым, но он, в конечном счете, обеспечивает стабилизацию качественной определенности документов и содержащийся в нем термин «итоговый» лишь подчеркивает роль стабилизации в достижении конечных целей реставрации документов. Прежде всего, обратим внимание на то, что рассматриваемый процесс не только связан, но и производен от качества работ, обеспечивающих нейтрализацию кислотной составляющей реставрируемых документов. Именно поэтому в специальной литературе оба рассматриваемых этапа характеризуются вместе, без их выделения в отдельные этапы реставрационного процесса. Для химиков и специалистов реставрационного дела это обстоятельство является элементарно-очевидным. Здесь же, в работе рассчитанной на правоведов, мы в процессе использования теоретико-прикладного материла прибегли к выделению нейтрализации и стабилизации в отдельные этапы для иллюстрации особенностей реставрационного процесса и роли названных компонентов в достижении конечной цели реставрации.

Стабилизация качественной определенности бумаги может достигаться различными способами. Все зависит от специфики кислотного состава бумаги и тех средств, которые использовались для его нейтрализации. Выбор последних зависит от целей реставрации и планов более или менее длительного хранения и использования документов. «На короткое время стабилизации бумаги можно достичь, помещая ее на 30-35 часов в атмосферу паров аммиака по-

[14] Консервация и реставрация книг. – М.: ВГБИЛ, 1987. – С. 22-28.

[15] См. Никитин М.К., Мельникова Е.П. Указ. соч., с. 244.

сле проверки их действия на красители. Этот метод требует применения герметичной камеры и специальных условий работы.

В последнее время большое распространение получил более эффективный метод стабилизации бумаги, связанный с обработкой ее водными растворами или суспензиями гидроксидов, карбонатов, гидрокарбонатов щелочноземельных металлов (в основном кальция, иногда магния). При такой обработке нейтрализуется как серная кислота, так и карбоксильные группы»[16]. На практике используются и другие способы стабилизации бумаги, а значит и соответствующих средств обеспечения долговечности документов. Надо полагать, что с развитием технического прогресса в реставрационных мастерских появятся и другие средства стабилизации бумаги, о которых работникам правоохранительных органов целесообразно знать для своевременного привлечения к работе вполне компетентных специалистов-реставраторов с целью обеспечения эффективной защиты уголовных дел, восстановления их целостности и увеличения сроков сохранности.

VIII этап – *восполнение утраченных частей документов путем их соединения с соответствующей бумажной массой уголовного дела.* Характер и объем разрушений уголовных дел во многом определяется спецификой и интенсивностью воздействий, на них различных факторов от которых те или иные повреждения наступили. Как свидетельствует практика одни дела повреждаются в результате затопления хранилищ, в которых они находились; другие – от пожара, ликвидированного с помощью не только обильного полива водой, но и применения специальных средств пожаротушения; третьи – оказались погребенными, например, под селевым потоком и в процессе их спасения повреждены еще больше в результате применения различного рода технических средств; четвертые – от умышленной обработки материалов дела какими-либо средствами с целью их уничтожения и т.п. Практике известны и другие разнообразные способы уничтожения и повреждения уголовных дел, поэтому изложенный перечень повреждений или уничтожения дел можно было бы продолжить. Но в этом нет особой необходимости, поскольку из всего изложенного видно, что повреждения документов, входящих в состав уголовного дела, могут быть самыми разнообразными. Исходя из характера повреждений и возможностей их реставрации все названные, равно как и другие

[16] Никитин М.К., Мельникова Е.П. Указ. соч., с. 244.

повреждения можно классифицировать на *несущественные* и *существенные*. Последние по степени (или уровню) существенности могут также варьировать от тех, которые пусть с большой затратой сил и средств, но реставрировать все же можно; и таких, которые с рассматриваемой точки зрения можно отнести к числу безнадежных, т.к. реставрации они не подлежат. Но те, что подлежат спасению, реставратор может обеспечить восстановление и не только путем устранения имеющихся разрывов бумаги, но и тех ее частей, которые полностью утрачены. С этой целью применяются методики самой различной сложности.

Прежде всего, речь идет о склеивании разрывов бумаги в самых различным местах. От того, где именно прошел разрыв бумаги производится выбор соответствующей методики. Так же поступают и в случаях устранения утрат, т.е. исчезнувших частей каких-либо документов. В первом случае, при склеивании разрывов документа встык «необходимо покрывать лист для его упрочнения тонкой бумагой», во втором случае, для устранения утрат документа (вырванных его фрагментов) «используют доливочную бумажную массу с использованием волокон целлюлозы. Для реставрации произведений на тряпичной бумаге применяют хлопковые волокна. Связующими служат растворимые или набухающие в воде природные или синтетические полимеры: желатина, крахмала, ПВС, Na – КМЦ, латексы полимеров. Реставрация осуществляется с помощью доливочных машин. Технология отработана»[17].

В тех случаях, когда какие-нибудь части документа разрушены окончательно и с помощью «доливочного» метода их не восстановить применяется метод реставрации документов, именуемый дублированием. Последний заключается в том, что «для укрепления (поврежденного – В.З.) листа бумаги с лицевой и обратной стороны используют прозрачную бумагу, а для дополнения недостающих частей листа непрозрачную.

Необходимым требованием является идентичность гигроскопичности реставрируемых листов и укрепляющей бумаги, а также близость значения pH водной вытяжки из реставрационной бумаги к 7»[18].

[17] Никитин М.К., Мельникова Е.П. Указ соч., с. 245. О методике реставрации документов с использованием метода доливки бумажной массой. См. также «Консервация книг». – М., 1987. – С. 76-77.

[18] Никитин М.К., Мельникова Е.П. Указ соч., с. 246.

Наконец, укажем на существование и широкое применение в процессе реставрации различных документов метода ламинирования, который заключается в наслоении на поврежденные листы бумаги термопластичной полимерной пленки. Техническая сторона данного метода вряд ли интересна для правоведов, но всем нам хорошо известен его результат, хотя бы по тем удостоверениям личности, которые мы носим в ламинированных обложках.

С 70-х годов прошлого века вместо ламинирования (и наряду с ним) стал применяться новый способ реставрации документов названный в Соединенных Штатах Америки инкапсулированием. В соответствии с этим методом, поврежденный «документ помещают между прозрачными химически инертными полимерами пленки, края которых скрепляют каким-либо способом (сварка, окантовка, склейка)»[19].

IX этап – *повышение прочности ветхих документов дела для продления сроков их производственного использования и хранения* является заключительным, и не только в процессе реставрации ущербных документов, но и в структуре мер защиты уголовных дел, достигаемых с помощью применения рассматриваемых реставрационных средств. И это действительно так, поскольку конечные цели реставрации – повышение функциональных возможностей уголовно-процессуальных документов, а вместе с ними и уголовных дел. При таком результате цель обеспечения их безопасности достигается.

Речь в данном случае идет о поверхностной обработке поврежденных или ветхих листов уголовно-процессуальных документов специальными укрепляющими составами. Осуществляется такая реставрационная операция путем погружения ветхих листов бумаги в раствор укрепляющего их вещества или нанесением последних на поверхность реставрируемых листов бумаги с помощью кисти или иными техническими средствами. Специалистам – реставраторам этот способ упрочнения документов хорошо известен. Для правоведов сообщу, что при использовании данного метода «укрепляющими веществами служат: природные полимеры – пшеничный крахмал, желатин; модифицированные природные водорастворимые полимеры – эфиры целлюлозы, такие как метил-, оксиэтил-, оксипропил-,

[19] См. Монтирование и инкапсулирование документа. В кн. Консервация и реставрация книг. Методические рекомендации. – М.: Изд. ВГБИЛ, 1987. – С. 32-33.

метилоксипропилцеллюлоза и натриваевая соль карбоксиметилцеллюлозы (Na – КМЦ); синтетические полимеры – ПВС»[20]. Используются и другие средства. Тот, кто интересуется данной проблемой или вынужден заниматься ею на практике в связи с применением реставрационных мер защиты уголовных дел может обратиться к приводимым здесь литературным источникам, а лучше всего привлечь для их разрешения специалистов из соответствующих реставрационных мастерских. Хотя само состояние ветхости уголовных дел красноречиво свидетельствует об их «производственной старости», но не исключена возможность возникновения оперативной актуальности той информации, которую подлежащие реставрации служебные документы содержат. Поэтому в случаях привлечения к реставрационным работам посторонних лиц следует принять все необходимые меры, обеспечивающие сохранность сведений, составляющих ту или иную степень секретности.

Рекомендована до опублікування
на засіданні сектору дослідження проблем
судової діяльності ІВПЗАПрН України
(протокол № 7 від 21.02.2007 р.)
Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***Ю.М. Грошевий***

[20] Никитин М.К., Мельникова Е.П. Указ. соч., с. 247-248.

УДК 343.12

Л.В. Карабут, викладач кафедри
кримінального процесу і правосуддя
Луганського державного університету
внутрішніх справ,
м. Луганськ

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ПРИНЦИПУ ПУБЛІЧНОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Актуальність розгляду питання щодо поняття принципу публічності у кримінальному процесі обумовлена тим, що у кримінально-процесуальне законодавство останнім часом більш широко впроваджуються принципи диспозитивності та змагальності, що певною мірою обмежують сферу застосування публічності. Диспозитивність і змагальність все частіше стають предметом наукового інтересу.

Натомість принципу публічності приділяється значно менше уваги. Однак не можна говорити про те, що цей принцип не досліджувався у радянський період розвитку теорії кримінального процесу[1], чи після здобуття Україною незалежності[2]. Але між вченими до цього часу не досягнуто єдиної позиції щодо визначення поняття принципу публічності, меж його дії у кримінальному процесі та інших питань, що стосуються даного принципу.

В цій статті поставлено за мету визначити поняття принципу публічності. На досягнення цієї мети спрямовано виконання наступних завдань: 1) з'ясувати яким чином сформульовано принцип публічності у кримінально-процесуальному законі; 2) проаналізувати в якому співвідношенні у кримінальному процесі перебувають публічність і гласність; 3) визначити основні ознаки принципу публічності.

[1] Альперт С.А. Принцип публичности (официальности) и его выражение в деятельности советских органов предварительного расследования // Уч. зап. Харьк. юрид. ин-та. – Х., 1957. – Вып. 9. – С. 50-51; Названова Л.А. Принцип публичности в стадии возбуждения уголовного дела // Вестник ЛГУ. Сер. 6: Ист. КПСС, научный коммунизм, философия, право. – 1990. – Вып. 3. – С. 96-100; Названова Л.А. Принцип публичности в стадиях возбуждения уголовного дела и предварительного расследования: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Л.: Ленингр. гос. ун-т, 1990. – 22 с.

[2] Аленін Ю., Гурджі Ю. Публічна природа гарантій прав особи у кримінальному процесі // Право України. – 2003. – № 4. – С. 30-32; Маляренко В.Т. Про публічність і диспозитивність у кримінальному судочинстві України та їх значення // Вісник Верховного Суду України. – 2004. - № 7. – С. 2-11; Михайленко О. Публічне та приватне обвинувачення // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – № 3. – С. 36-40; Стефанюк В.С. Суддівська незалежність – не особистий привілей суддів, а спосіб захисту публічних інтересів // Вісник Верховного Суду України. – 1996. – № 1. – С. 8-12; Филин Д.В. Диспозитивно-публичное начало апелляции в уголовном процессе Украины // Право і безпека. – 2002. – № 1. – С. 97-100.

Законодавець використовує три основних способи відображення змісту принципів процесуального права в законі: 1) закріплення принципу права шляхом відображення його змісту в одній або декількох статтях; 2) пряме відображення відповідного принципу процесуального права у тексті статті; 3) зміст відповідного принципу права «розчинений» у багатьох статтях[3].

Принцип публічності сформульовано законодавцем у ст. 4 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК), тобто із використанням другого наведеного вище способу.

Учені-процесуалісти дають визначення цього принципу у точній відповідності до зазначеної норми, інколи додаючи до тексту статті закону деякі власні положення. Тобто через обов'язки суду, прокурора, слідчого і органу дізнання, виходячи із інтересів держави і згідно зі службовими завданнями, в кожному випадку виявлення ознак злочину вжити всіх передбачених законом заходів до встановлення події злочину, осіб, винних в його вчиненні, і до їх покарання, а також з метою виконання завдань кримінального судочинства, не ставлячи необхідність провадження тих чи інших кримінально-процесуальних дій від бажання окремих осіб[4].

Зміст цього принципу у визначеннях вчених зводиться головним чином до виконання органами, які здійснюють кримінальний процес, обов'язку з порушення, розслідування і судового розгляду кримінальних справ. У ст. 4 КПК також йдеться про виконання цього обов'язку судом, прокурором, слідчим і органом дізнання.

Термін «публічність» у кримінально-процесуальному законодавстві не вживається. У тексті ст. 27 КПК, яка традиційно вважається такою, де закріплені винятки із принципу публічності, також немає слова «публічність». В ній говориться про особливості притягнення до кримінальної відповідальності за певними категоріями справ.

У зв'язку із цим виникає запитання: чи не є теоретичні положення щодо принципу публічності у кримінальному процесі

[3] Див. Коваль О.А. Принципи процесуального права та їх втілення в законодавчій регламентації діяльності міліції України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 8.

[4] Див. Гальперин И.М. О принципе публичности (официальности) в советском уголовном процессе // Правоведение. – 1960. – № 2. – С. 119; Михайленко А.Р. О правовой природе начала уголовного процесса // Вопросы уголовного процесса. – Саратов, 1979. – Вып. 2. – С. 41.

штучною науковою конструкцією, яка не має для практики застосування кримінально-процесуального законодавства ніякого значення? Щоб дати правильну відповідь на це запитання слід в першу чергу з'ясувати саме поняття публічності (офіційності) здійснення кримінально-процесуальної діяльності.

В сучасній українській мові слово «публічний» розуміють як такий, що: 1) відбувається в присутності публіки, людей; привселюдний; 2) призначений для широкого відвідування, користування; громадський; 3) стосується публіки (у другому значенні; вживається рідко)[5].

Як нам видається, жодне із наведених в цьому словнику значень слова «публічний» не відповідає повною мірою тому значенню, яке було закладене законодавцем у термін «публічність кримінального процесу». У першому ж значенні «публічний» більше відповідає поняттю «гласний». Мабуть саме через це в теорії до терміну «публічність» додають термін «офіційність», що в українській мові теж має декілька значень: 1) який запроваджується, регулюється урядом, урядовою установою або службовою особою; урядовий, службовий; 2) витриманий відповідно до встановлених правил; формальностей; 3) позбавлений невимушеності, безпосередності; підкреслено ввічливий, стриманий, діловий[6].

На перший погляд, логічніше було б використовувати у кримінальному процесі термін «офіційність» діяльності державних органів і посадових осіб. Але це не є правильним, тому що їхня діяльність має не тільки офіційний, а й публічний характер. Органи дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду, як представники державної влади, здійснюють свою діяльність в публічних (суспільних, державних) інтересах. При цьому вони, як і інші державні органи, відокремлені від населення, що в сучасній загальній теорії держави і права розцінюється як публічний (державний) характер їх діяльності[7], що є однією із головних ознак будь-якої держави.

Кримінальний процес, як і держава, пройшов у своєму становленні декілька етапів. З розвитком держави розвивався і процес розгляду спорів, пов'язаних зі вчиненням злочинів, – кримінальний процес. Його історичні форми головним чином залежали від рівня розвитку соціалізації. На ранніх етапах розвитку суспільства рівень соціалізації невеликий, а тому у

[5] Див. Великий тлумачний словник сучасної української мови (Укладач і голов. ред. В.Т. Бусел). – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – С. 1003.
[6] Див. Там само. – С. 691.
[7] Див. Теория государства и права / Под ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: НОРМА-ИНФРА·М, 2002. – С. 119-120.

кримінальному процесі переважає особистий інтерес. У зв'язку з цим він будується за змагальною (обвинувальною) формою. Необхідність захисту громадян від злочинних посягань ще не набуває великого суспільного значення. Доля виникнення, розвитку і закінчення процесу залежить від позиції потерпілого від злочину, яка ґрунтується на його особистому інтересі у виявленні і покаранні винного. Тому процес будується за приватно-позовною схемою, недолік якої полягає в тому, що «кредит довіри учасників процесу до публічних інститутів невеликий і вони розраховують в основному на власні сили»[8].

Процесом, який переважає за рівнем соціалізації приватно-позовний процес є публічно-позовний кримінальний процес. Більший ступінь соціалізації забезпечується наступними способами.

По-перше, тим, що постраждалій від злочину стороні держава надає офіційний захист і підтримку, часто зовсім замінюючи її в судовому спорі.

По-друге, переслідуванням правопорушника офіційно (в публічному порядку), якщо потерпілий відсутній, а злочин має підвищену суспільну небезпечність.

По-третє, публічно-позовний процес намагається забезпечити це за допомогою юридичних гарантій, серед яких найбільш важливими є презумпція невинуватості, тлумачення сумнівів на користь обвинуваченого, покладання тягаря доказування на обвинувача тощо. В теорії кримінального процесу ці положення іноді іменують «перевагами захисту»[9]. Наявність таких переваг є виправданою з тієї причини, що сторона обвинувачення дістає підтримку з боку держави, і тому, звичайно, є набагато сильнішою від сторони захисту. В приватно-позовному процесі також використовуються засоби урівноважування сторін, зокрема надаються рівні права по збиранню і оцінці доказів. Але між приватно-позовним і публічно-позовним процесом існує суттєва різниця, яка полягає в тому, що «приватно-позовне регулювання забезпечує сторонам паритет лише «стартових» умов, зовсім не турбуючись про справедливість подальшого змагання. Публічно-позовний спосіб намагається виправити цей недолік за рахунок вирівнювання умов не тільки для «старту», але й для «фінішу»[10].

[8] Смирнов А.В. Модели уголовного процесса. – Санкт-Петербург: Наука, Альфа, 2000. – С. 36.
[9] Там само. – С. 43.
[10] Там само. – С. 43.

У зв'язку з цим можна говорити про те, що публічна форма кримінального процесу є більш прогресивною в плані захисту інтересів суб'єктів суспільного життя від злочинних посягань. Потерпілий отримує потужного «союзника» в особі держави. Але цей союзник є наскільки потужним, що іноді ставить власні інтереси над інтересами потерпілого. Домінування державних інтересів над приватними іноді призводить до того, що повноваження державних органів подавляють права потерпілого. Тут вже мова повинна йти про доступ громадян до правосуддя, тобто про судовий їх захист від злочинів, оскільки формулювати обвинувачення і звертатися з ним безпосередньо до суду громадяни, що постраждали від злочинів, не мають права. Обвинувачення формулюється на досудовому слідстві слідчим, а потім порушується і підтримується прокурором у суді.

В цьому видатний вчений-процесуаліст І.Я. Фойницький вбачав попрання доступу до правосуддя. Він писав, що для громадян «доступ до кримінального суду повинен бути настільки ж і навіть більш вільним, як і доступ до суду цивільного. Монополія прокуратури, усуваючи його, є великим злом»[11]. Він вбачав небезпечність такої монополії в потаканні з боку державних обвинувачів державним чиновникам; в проведенні ними урядової лінії там, де вона може мати розбіжності з інтересами громадян[12].

Така позиція вченого була правильною на той час, коли він її висловлював. У сучасних же політичних і правових умовах діяльності держави положення, висловлені автором, не можуть бути повною мірою використані для характеристики правового статусу державних органів, що ведуть кримінальний процес, і прокуратури, яка здійснює нагляд за законністю у діяльності органів дізнання та досудового слідства. Але зараз можна вести мову про небезпечність існування відомчих інтересів. Небезпека полягає у тому, що правоохоронні органи заради покращання статистичних показників йдуть на свідоме порушення законів, відмовляючи у порушенні безперспективних, з їхньої точки зору, кримінальних справ, укривають злочини від реєстрації. Але це ні в якому разі не може бути підставою для відмови в українському кримінальному процесі від принципу публічності, бо в будь-якому виді державної діяльності є свої недоліки. Функцією прокуратури якраз і

[11] Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. – Т. II. – СПб.: Альфа, 1996. – С. 26.
[12] Там само.

є виправлення цих недоліків. Публічність процесу, завдяки якій досягається реальне і рівне для всіх право на забезпечення захисту від злочинів, в будь-якому разі переважає зазначені недоліки.

Деякі вчені звертають увагу також на проблему втрати державою сили, яка може бути підірвана економічними і політичними потрясіннями, і тоді монополія прокуратури і правоохоронних органів, які мають право вести кримінальний процес, стає тягарем не тільки для громадян, а й для держави. Вихід із такого положення іноді вбачають у допущенні до обвинувачення окремих осіб, яким така можливість надається не лише як приватне право, а й як суспільна функція. Таким чином, обвинувачем пропонується стати не тільки потерпілому, але й будь-якому іншому громадянину, який відчуває необхідність покарати суспільне зло і якому право на обвинувачення, на думку О.В. Смірнова, належить не як приватне, а як громадське, публічне, а саме обвинувачення називається «народним»[13]. Таке обвинувачення, як відомо, має дві форми: 1) субсидіарне; 2) додаткове[14].

Субсидіарне обвинувачення полягає в участі приватної особи в кримінальній справі в якості самостійного обвинувача в разі відмови від обвинувачення державного обвинувача. В кримінальному процесі України зараз така можливість надається потерпілому після того, як державний обвинувач (прокурор) відмовляється від обвинувачення (ч. 2 ст. 267 КПК). У такий спосіб держава надає можливість потерпілому, якому в результаті злочину завдано шкоди, незалежно від позиції органу державного обвинувачення отримати судовий захист. На жаль в кримінально-процесуальному законодавстві не знайшла вирішення ситуація, коли потерпілий з тих чи інших причин (наприклад, смерть) вибуває із процесу. Хто в такому разі буде продовжувати підтримувати обвинувачення?

У ч. 5 ст. 49 КПК, присвяченій врегулюванню правового статусу потерпілого, йдеться лише про можливість користування близькими родичами правами потерпілого, якщо його смерть сталася в результаті злочину, тобто до виникнення кримінально-процесуальних правовідносин. Наслідки припинення участі у кримінальній справі потерпілого, який вимагав продовження її розгляду після відмови прокурора від обвинувачення, мають бути чітко врегульовані законом. Питання це має вирішуватися з урахуванням того, що в справі не може бути безмежної кількості обвинувачів одночасно або по черзі. Тому вважаємо за

[13] Смирнов А.В. Модели уголовного процесса. – С. 45.
[14] Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. – С. 26.

доцільне статтю 267 КПК доповнити частиною 3 такого змісту: «У разі неможливості подальшої участі потерпілого у судовому розгляді кримінальної справи, який заявив вимогу про продовження її розгляду і підтримання обвинувачення після відмови прокурора від державного обвинувачення, право на підтримання обвинувачення мають його близькі родичі».

Невирішеною в кримінально-процесуальному законодавстві є також ситуація, коли прокурор відмовляється від державного обвинувачення у справах про злочини, якими завдано шкоди не фізичній, а юридичній особі, яка згідно з чинним КПК не може бути потерпілим. Після відмови від обвинувачення прокурора у таких справах немає особи, яка б могла взяти на себе функцію обвинувачення. Виникає питання: чи можна, виходячи із суспільних інтересів, надати право на підтримання обвинувачення будь-якому громадянину або представникові юридичної особи, якій злочином завдано шкоди?

Правильну, обґрунтовану відповідь на це запитання дає О.В. Смірнов. Він зазначає, що в такому разі на зміну державному обвинувачеві з'явиться обвинувач, який на відміну від потерпілого раніше не приймав участі у процесі. З появою наступного обвинувача сторона захисту повинна буде повторно починати будувати свій захист, що погіршує її становище у порівнянні з обвинувачем. Але і після цього немає гарантій того, що і новий обвинувач достроково не відмовиться від обвинувачення, а на його місце не стане інший. Таким чином, теоретично цілком можливо, що «обвинуваченому, для того, щоб відстояти свою правоту у судовому спорі, доведеться «стятися» у процесі з невизначено значною кількістю обвинувачів, що теоретично зводить його шанси на перемогу майже до нуля»[15].

До 21 червня 2001 року в ч. 4 ст. 264 КПК існувало положення, згідно з яким відмова прокурора від державного обвинувачення не звільняла суд від обов'язку розглядати справу далі і вирішити її на загальних підставах. Таке положення призводило після відмови прокурора від обвинувачення до переходу до суду невластивої для нього обвинувальної функції. Внесення змін до КПК у ході «малої судової реформи» 2001 року певною мірою вирішило цю проблему, але не повністю.

На нашу думку, повна відмова прокурора – особи, яка представляє у суді державні інтереси, – від порушеного ним же об-

[15] Смирнов А.В. Модели уголовного процесса. – С. 46-47.

винувачення свідчить про те, що в ході судового засідання встановлені такі обставини, які свідчать про неможливість реалізації кримінальної відповідальності. Це означає, що фактично обвинувачення в цьому разі втрачає своє юридичне значення. У зв'язку з цим суд не може продовжувати розгляд справи, бо із закінченням участі у справі прокурора, «підхопити» обвинувачення у аналізованих справах нікому.

У зв'язку з цим, доцільно було б передбачити у законі норму, згідно з якою кримінальний процес після відмови прокурора від обвинувачення за згаданих обставин припинявся б постановленням судом виправдувального вироку. Таке вирішення питання узгоджується з принципом діяльності правової держави, згідно з яким інтереси індивіда (громадянина) ставляться вище державних. Норма, присвячена цьому, може бути викладена у ст. 264 КПК «Участь прокурора в судовому засіданні» шляхом доповнення її частиною 5 такого змісту: «Відмова прокурора від державного обвинувачення у справах про злочини, якими завдано шкоду державним або суспільним інтересам, а також інтересам юридичних осіб, тягне за собою постановлення судом виправдувального вироку».

Такий варіант вирішення питання ніяким чином не порушить принцип публічності у кримінальному процесі, бо постановлення виправдувального вироку за недоведеністю участі підсудного у вчиненні злочину не означає, що держава полишила захист суспільних інтересів, яким злочином завдано шкоди. Виправдувальний вирок стосуватиметься лише підсудного, щодо якого прокурор порушив і деякий час підтримував у суді державне обвинувачення. Вжиття заходів до встановлення іншої особи, яка вчинила злочин, в будь-якому разі буде продовжене (ч. 5 ст. 327 КПК).

Так само має бути вирішена в законодавстві і ситуація, коли прокурор відмовився підтримувати державне обвинувачення, а потерпілий не бажає скористатися правом вимагати продовження розгляду справи і підтримувати далі обвинувачення. Частина друга ст. 282 КПК встановлює, що суд (суддя) в цьому випадку своєю ухвалою (постановою) закриває кримінальну справу. Зважаючи на те, що основним питанням, яке вирішується в судовому засіданні, є питання про винність підсудного, доцільнішим було б не закривати кримінальну справу, а постановляти виправдувальний вирок. Постановляючи вирок, суддя робитиме основний акцент на невинуватості підсудного, а не на відмові прокурора від державного обвинувачення, бо прокурор відмовляється

від обвинувачення, коли дані судового слідства (тобто докази) не підтверджують обвинувачення. А це свідчить про недоведеність участі підсудного у вчиненні злочину, що згідно з ч. 4 ст. 327 КПК є підставою для постановлення виправдувального вироку.

Тому вважаємо за доцільне ч. 2 ст. 282 КПК викласти у такій редакції: «Якщо в ході судового засідання прокурор відмовився підтримувати державне обвинувачення, а потерпілий не бажає скористатися правом на заявлення вимоги про продовження судового розгляду і підтримання обвинувачення, суд (суддя) діє у відповідності з частинами 4 і 5 статті 327 цього Кодексу».

Додаткове «народне» обвинувачення передбачає допуск приватної особи до участі у справі разом з державним обвинувачем із наданням певного обсягу процесуальних прав. До недавнього часу в українському кримінальному процесі існував такий його учасник як громадський обвинувач, який разом із прокурором здійснював від імені громадської організації або трудового колективу громадське обвинувачення підсудного. Громадський обвинувач мав право подавати докази, брати участь у дослідженні доказів, порушувати перед судом клопотання, висловлювати свою думку про клопотання інших учасників судового розгляду, заявляти відводи тощо. Як бачимо, його повноваження у судовому засіданні схожі із повноваженнями прокурора, викладеними у ч. 2 ст. 264 КПК. У зв'язку з цим можна констатувати, що участь двох суб'єктів, які захищають загальносуспільні інтереси, з майже однаковими правами у одній кримінальній справі є зайвою. Виходячи із змісту принципу публічності, перевагу в цьому випадку слід віддавати більш «потужному» обвинувачеві, яким беззаперечно є прокурор, що представляє і загальнодержавні інтереси і інтереси окремих фізичних або юридичних осіб. Врешті решт, цього вимагає і принцип процесуальної економії. Тому можна вважати виправданим виключення законодавцем із КПК ст. 265, яка була присвячена регулюванню правового статусу громадського обвинувача.

Публічне обвинувачення є основною, але не єдиною, як традиційно вважається в процесуальній літературі, ознакою принципу публічності[16].

Важливою ознакою цього принципу є офіційний характер відносин між посадовими особами органів дізнання, досудового

[16] Савицкий В.М., Потеружа И.И. Потерпевший в советском уголовном процессе. – М.: Юрид. лит, 1963. – С. 95; Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. – М.: Наука, 1970. – Т. 2. – С. 24 та ін.

слідства, прокуратури і суду з одного боку і всіх інших суб'єктів кримінального процесу – з іншого. Офіційність кримінально-процесуальних правовідносин може бути охарактеризована за декількома критеріями.

Найголовнішим для характеристики офіційності відносин є те, що всі дії дізнавачів, слідчих, прокурорів та суддів вчинюються ними від імені держави, а самі вони є представниками державних органів. Свою діяльність вони здійснюють, керуючись виключно нормами права, які встановлені або санкціоновані державою. Для цих органів, як відомо, діє правовий принцип «дозволено тільки те, що прямо передбачено законом». Кримінально-процесуальний закон України не передбачає існування у кримінальному процесі суддівського розсуду під час розгляду кримінальних справ. Органи дізнання, досудового слідства та прокуратури тим паче не мають дискреційних повноважень у процесі. Такий характер правової регламентації кримінально-процесуальної діяльності органів, уповноважених вести кримінальний процес, передбачає для всіх інших суб'єктів кримінального процесу обов'язок підкорення вимогам державних органів та їх посадових осіб.

Офіційність кримінально-процесуальної діяльності проявляється також в тому, що всі дії посадових осіб державних органів повинні бути здійснені відповідно до встановлених правил із дотриманням процесуальної форми (процедури). Дізнавачі, слідчі, прокурори і судді, в свою чергу, мають право вимагати від учасників процесу дотримання ними процесуальних правил.

Офіційними відносинами є такі, що позбавлені невимушеності, безпосередності, коли суб'єкти відносин є підкреслено ввічливими, стриманими, а самі відносини є суто діловими[17]. Нормативно врегулювати такі характеристики відносин між суб'єктами кримінального процесу практично неможливо. Але законність, об'єктивність, всебічність та інші основні показники кримінально-процесуальної діяльності можуть бути досягнуті лише в тому випадку, коли діяльність дізнавача, слідчого, прокурора, судді буде мати діловий (офіційний) характер. Такий характер відносини мають тільки в тому випадку, якщо посадові державних органів, які ведуть процес, здійснюють діяльність із захисту державних (суспільних) інтересів. Якщо ж тільки у них з'являється інший, окрім державного, інтерес, ці особи не можуть брати участь у розслідуванні та судовому розгляді справи

[17] Див. Великий тлумачний словник сучасної української мови – С. 691.

(статті 54-60 КПК), бо тоді відносини між посадовими особами, що ведуть кримінальний процес, і іншими суб'єктами процесу втрачають офіційний (діловий) характер.

На офіційність відносин між суб'єктами кримінального процесу, які його ведуть, і всіма іншими суб'єктами вказує і те положення, згідно з яким спілкування між ними відбувається, як правило, в місці провадження досудового слідства або судового розгляду кримінальної справи. Виконання процесуальних дій в місці провадження слідства чи судового розгляду створює ділову (офіційну) атмосферу. Окрім того, це спілкування має обов'язково закінчуватися складанням протоколу процесуальної дії у суворій відповідності до вимог закону із скріпленням підписами посадової особи, яка провела дію, та інших її учасників (ст. 84 КПК).

Таким чином, головними у понятті принципу публічності у кримінальному процесі є такі його характеристики як забезпечення суспільних (державних) інтересів органами дізнання, слідчими, прокурорами і суддями та невід'ємної від нього офіційності діяльності цих органів.

Проведений аналіз поняття принципу публічності і його функціонального призначення дає підстави для формулювання визначення цього фундаментального для кримінального процесу принципу. Під **принципом публічності у кримінальному процесі** слід розуміти *правове положення згідно з яким діяльність у цьому виді процесу здійснюється органом дізнання, слідчим, прокурором і судом (суддею) на підставі закону в загальносуспільних (державних) інтересах, і полягає у виконанні посадовими особами державних органів, які ведуть процес, всіх необхідних процесуальних дій у кримінальній справі незалежно від позиції всіх інших суб'єктів процесу, а також інших громадян, посадових осіб, представників підприємств, установ та організацій.*

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки: 1) у кримінально-процесуальному законі (КПК) публічність закріплена у вигляді обов'язку суду, прокурора, слідчого і органу дізнання в межах своєї компетенції порушити кримінальну справу в кожному випадку виявлення ознак злочину та вжити всіх передбачених законом заходів до встановлення події злочину, осіб, винних у вчиненні злочину, і до їх покарання; 2) терміни «публічність» і «офіційність» є тотожними за змістом; 3) у змісті принципу публічності кримінального процесу головним положенням є забезпечення органами, які його ведуть,

загально суспільних інтересів; 4) важливою ознакою принципу публічності є офіційний характер відносин між посадовими особами органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду з одного боку і всіх інших суб'єктів кримінального процесу – з іншого; 5) відмова прокурора від порушеного ним публічного (державного) обвинувачення повинна мати наслідком постановлення судом виправдувального вироку.

Дослідження сутності принципу публічності доцільно здійснювати за такими напрямами: 1) аналіз структури принципу; 2) дослідження співвідношення даного принципу з іншими принципами кримінального процесу; 3) визначення його впливу на зміст та структуру кримінального процесу; 4) характеристика правових гарантій реалізації принципу публічності під час провадження у кримінальних справах.

Рекомендована до опублікування
на засіданні кафедри кримінального процесу і правосуддя
Луганського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 8 від 01.03.2007 р.)
Рецензент – проф. кафедри кримінального процесу
Дніпропетровського університету
внутрішніх справ України ***Л.М. Лобойко***

УДК 343.98

Г.К. Авдєєва, канд. юрид. наук,
провідний наук. співробітник
Інституту вивчення проблем
злочинності АПрН України

ХАРАКТЕРИСТИКА КОНТРАФАКТНОЇ АУДІОВІЗУАЛЬНОЇ ПРОДУКЦІЇ

При визначенні контрафактної аудіовізуальної продукції необхідно виходити із змісту загального поняття і структури інтелектуальної власності. Інтелектуальна власність складається з сукупності виключних прав на результати творчої діяльності та засоби індивідуалізації, включає авторське право й суміжні права та право на об'єкти промислової власності (винаходи, корисні моделі, промислові зразки, торговельні марки, географічні вказівки, топографії інтегральних мікросхем, конфіденційну інформацію тощо).

Авторське право надає авторам творів певні права, згідно з якими вони мають можливість дозволяти або забороняти протягом певного обмеженого часу ті або інші види використання їх творів. Авторське право й суміжні права є необхідними умовами розвитку творчості, дають авторам стимул у формі визнання й справедливої матеріальної винагороди. Ця система охорони прав гарантує авторам поширення їх творів без „піратства"[1].

Твором є сукупність ідей, думок і образів, які одержали в результаті творчої діяльності автора своє вираження в доступній для сприйняття людськими почуттями конкретній формі[2]. Ми вважаємо, що екземпляром аудіовізуальної продукції є об'єкт, який складається із запису аудіовізуального твору, його носія (диска або касети), упаковки, поліграфічного оформлення, контрольної марки України тощо та призначений для поширення аудіовізуальних творів шляхом відтворення (тиражування), продажу, імпорту, експорту, передачі в ефір, публічного показу, прокату.

Згідно із ст. 54 Конституції України «громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з

[1] Піратством є виготовлення примірників охоронюваних творів з комерційною метою, а також комерційні операції без передбаченого законом дозволу на це. – Основи інтелектуальної власності / Всесвітня організація інтелектуальної власності. – К.: Юридичне видавництво «ІнЮре», 1999. – С. 157.

[2] Див.: Серебровский В.И. Вопросы советского авторского права. – М.: Госюриздат, 1956. – С. 32.

різними видами інтелектуальної діяльності. Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди». Захист авторського і суміжних прав здійснюється відповідно до цивільного, господарського, кримінального, адміністративного та митного кодексів. Правовідносини у галузі авторського і суміжних прав регулює Конституція України, Закон України «Про авторське право й суміжні права», інші закони України, міжнародні й інші нормативно-правові акти.

П.Д. Барановський справедливо зазначає, що одна з найважливіших рис авторських прав – їхній територіальний характер. Існування й дія авторських прав обмежується межами тієї держави, в якій твір був створений. Факт створення твору не спричиняє визнання будь-яких прав автора на нього на території інших держав. У тому випадку, якщо країна не бере участь в угодах, спрямованих на міжнародну охорону авторських прав, цілком можливе перевидання творів за кордоном без угоди авторів і навіть без виплати авторської винагороди. Це порушує як інтереси авторів, так і видавців, виробників фонограм, виготовлювачів кінофільмів тощо[3]. У зв'язку з тим, що є істотні розходження в національному законодавстві різних країн, досить важливе значення мають уніфіковані міжнародні угоди, до яких приєдналася Україна[4].

На нашу думку, контрафактною аудіовізуальною продукцією є об'єкти, що складаються із запису аудіовізуального твору на певному носії (диску або касеті) та призначені для поширення аудіовізуальних творів шляхом відтворення (тиражування), продажу, імпорту, експорту, передачі в ефір, публічного показу, прокату з певними порушеннями.

[3] Див.: Барановский П. Д. О принципах международной охраны авторских прав // Журнал российского права. – 2001. – №8. – С. 12.

[4] Угода про партнерство та співробітництво між європейськими співтовариствами і Україною. Закон України № 237/94-ВР // Авторське право і суміжні права: Європейський досвід. Нормативні акти і документи. Європейська інтеграція України. – К.: «ІнЮре», 2001. – С. 8; Про приєднання України до Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів. Закон України від 31 травня 1995 року №189/95-ВР // БЗіЮП України. Авторське право і суміжні права. Законодавство та судова практика. – К.: Юрінком Інтер. – 2003. – № 3. – С. 136; Угода між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво (2002 р.) // БЗіЮП України. Авторське право і суміжні права. Законодавство та судова практика. – К.: Юрінком Інтер. – 2003. – № 3. – С. 207-214; Про участь України у Всесвітній конвенції про авторське право 1952 року. Постанова ВР України від 23 грудня 1993 року № 3794-XII) // БЗіЮП України. Авторське право і суміжні права. Законодавство та судова практика. – К.: Юрінком Інтер. – 2003. – № 3. – С. 101 та ін.

Особисті немайнові права на будь-який твір, зокрема, аудіовізуальний, є невідчуджуваними та не залежать від майнових прав. Навіть після передачі немайнових прав іншій особі автор має право вимагати визнання свого авторства на твір і протидіяти будь-якому спотворенню, перекручуванню або іншій зміні цього твору, а також будь-якому іншому посяганню на твір, здатному завдати шкоди честі або репутації автора.

Тільки майнове авторське право може бути передано (частково або повністю) іншим особам шляхом укладення письмового авторського договору (угоди, контракту, ліцензійного договору). Наприклад, під час судово-експертного дослідження відеокліпу з метою встановлення відповідності наявного сюжету первинній задумці його автора (при наявності відеокліпу дуже низької якості і авторського договору між автором та режисером-постановником). За результатами дослідження не було встановлено невідповідності первинної задумки автора наявному сюжету відеокліпу, що був зафіксований на відеоплівці, бо у змісті авторського договору та інших матеріалах не була докладно зафіксована задумка автора. А за тими ознаками, що були виявлені в тексті договору, об'єкти, що порівнювались, не відрізнялися. Тому, на нашу думку, при укладанні авторського договору автору для попередження посягань на його авторські права доцільно докладно описати ознаки свого твору: назву, обсяг, вид твору, спосіб відтворення тощо та/або додати до обох екземплярів договору зафіксовані у матеріальній формі (на паперовому носії, відеозапису тощо) примірники твору.

Договір називають авторським не тому, що однією з його сторін є автор, а тому, що об'єктом договору є авторські права[5]. Авторський договір про передачу виключних прав дозволяє використання твору певним способом у встановлених договором межах тільки особі, якій ці права передаються, і дає такій особі право забороняти подібне використання твору іншим особам. Авторський договір про передачу невиключних прав (невиключна ліцензія) дозволяє правовласнику використання твору разом із власником виключних прав, який передав такі права, і (або) іншим особам, що одержали дозвіл на використання цього твору таким же способом[6]. Під час дослідження змісту авторського договору на передачу прав на аудіовізуальний твір слід встановити обсяг прав, що передаються. Так, відтворення та/або розповсюдження зразків продукції може бути передбачено договором, а право здійснення прокату[7] – ні. Тому прокат аудіовізуальних творів при наявності авторського договору на відтворення і розповсюдження творів є порушенням авторського права. У разі використання третіми особами твору без згоди автора вони порушують чинне законодавство України стосовно правовідносин у галузі інтелектуальної власності. Так, ст. 176 КК України забороняє незаконне використання об'єктів авторського і суміжних прав.

[5] Див.: Ларичев В.Д., Трунцевский Ю.В. Защита авторского и смежных прав в аудиовизуальной сфере: Уголовно-правовой и криминалистический аспекты. – М.: Дело, 2004. – С. 32.

[6] Див.: *Степанова О.А.* Передача исключительных прав по авторскому договору // Вестник Московского университета. – Серия 11. – Право. – 1997. – № 6. – С. 27.

Авторське право в Україні – особисті (немайнові) і майнові права авторів і їх правонаступників, що пов'язані зі створенням і використанням наукових, літературних і мистецьких творів. Однак для деяких цілей (наприклад, для ілюстрацій навчального процесу) допускається відтворення уривків аудіовізуальних творів без згоди автора чи іншої особи, яка має авторське право, за умови, якщо обсяг такого відтворення відповідає зазначеній меті.

Авторське право поширюється на твори науки, літератури й мистецтва, що виражені в будь-якій об'єктивній формі, незалежно від призначення й достоїнства твору, наукової цінності, уява про які є надто суб'єктивною[8], а також від форми і способу відтворення твору. Охорона також не залежить від мети створення твору, тому що можливе використання цього твору не має відношення до його охорони[9].

Охороні підлягають аудіовізуальні твори, як оприлюднені, так і не оприлюднені, як завершені, так і не завершені, незалежно від їх призначення, жанру, обсягу, мети (освіта, інформація, реклама, пропаганда, розваги тощо). Правова охорона поширюється тільки на форму вираження твору і не поширюється на будь-які ідеї, теорії, принципи, методи, процедури, процеси, системи, способи, концепції, відкриття, навіть якщо вони виражені, описані, пояснені, проілюстровані у творі[10]. Формою, у якій виражаються аудіовізу-

[7] Прокатом є надання на визначений строк з метою економічного ефекту. – Сборник Европейских директив и регламентаций по интеллектуальной собственности (авторское право и смежные права): Официальный бюллетень Европейского сообщества № L 346/61. – С. 4.

[8] Интеллектуальная собственность в Украине: правовые основы и практика.: Науч.-практ. изд.: В 4 т. / Под общ. ред. А. Д. Святоцкого. – К.: Ін Юре, 1999. – Т. 2: Авторское право и смежные права. – С. 20.

[9] Див.: *Минков А. М.* Международная охрана интеллектуальной собственности. – СПб: Питер, 2001. – С. 39.

[10] Закон України «Про авторське право і суміжні права».

альні твори, є комбінація таких форм, як слова, спів, музика, тримірні предмети. Об'єктами авторського права є твори, що являють сукупність зовнішнього вигляду результату інтелектуальної праці й внутрішньої систематизації матеріалу, які становлять форму твору, доступну для сприйняття третіми особами. Не є об'єктами авторського права задумки автора, сюжети, що не виражені у будь-якій об'єктивній формі, закони, судові рішення, різні офіційні матеріали, а також робота з редагування рукописів.

Авторське право на твір не пов'язане із правом власності на матеріальний об'єкт, у якому твір виражений. Передача права власності на матеріальний об'єкт, на якому зафіксований аудіовізуальний твір, не тягне за собою передачі будь-яких прав на твір. У зв'язку із цим важливо розрізняти сам твір, що має нематеріальну природу, і форму його вираження. Так, однією із складових такого об'єкта експертного дослідження, як зразок аудіовізуальної продукції, є копія твору (відеозапис), іншими складовими є носій твору, упаковка, поліграфічна обкладинка тощо. Тобто, коли автор (колектив авторів) передає іншій особі майнові права на аудіовізуальний твір, він у договорі може й не вказувати, на якому носії зафіксований екземпляр твору, що є додатком до договору. Та навпаки, коли особа купує компакт-диск або відеокасету з примірником аудіовізуального твору, це не означає, що разом з цим вона стає власником авторського права на цей твір.

Будь-який твір, у тому числі аудіовізуальний, є результатом творчої діяльності автора, його творчої думки. Творчістю є розумова діяльність (праця), у процесі якої створюються за задумом нові цінності – твори науки, літератури, мистецтва, технічні рішення[11]. Творчою діяльністю також є діяльність людського мозку, що здатний створювати тільки ідеальні образи, а не предмети матеріального світу. Ознаки творчого характеру мають всі твори, що охороняються авторським правом. Так, перероблений аудіовізуальний твір, у якому замінений лише рекламний блок або скорочена тривалість відеозапису, не має ознак творчого характеру. Відтворення такого екземпляру твору без згоди автора є порушенням його прав.

Тільки оригінальні твори можуть бути об'єктами авторського права. Самі ідеї, закладені в твір, не обов'язково повинні бути новими, однак форма їх вираження (літературна або художня)

[11] Див.: *Прахов Б.Г.* Интеллектуальная собственность: словарь-справочник. – К.: Вища школа, 1999. – С. 215.

обов'язково повинна бути оригінальною. Оригінальним є твір, який є продуктом самостійної творчості автора. Оригінальність твору встановлюється за допомогою матеріалів, що підтверджують особистий вклад автора (колективу авторів) у створення певного твору. Наприклад, оригінальність аудіовізуального твору встановлюється при дослідженні текстів авторських договорів між режисером твору і такими учасниками правовідносин: акторами-виконавцями, композиторами, авторами сценарію, художниками-декораторами, співаками, танцюристами тощо.

Таким чином, ми вважаємо, що творчий характер й оригінальність – основні суттєві ознаки твору, що є об'єктом авторського права. Ознаки творчого характеру і оригінальності твору можна дослідити за допомогою спеціальних знань.

Для забезпечення захисту аудіовізуального твору він повинен мати такий комплекс ознак:

– бути оригінальним, мати творчий характер (твір може бути об'єктом охорони, якщо він є результатом творчої праці його автора);

– мати об'єктивну форму вираження (твір може бути об'єктом охорони, якщо він існує в об'єктивній формі – відеозаписі);

– мати зміст, що не суперечить суспільним інтересам (наприклад, неприпустима пропаганда війни, бандитизму, геноциду, тероризму; розпалення расової або національної ворожнечі; порнографія; заклики до повалення конституційного ладу);

– бути обнародуваним (може бути об'єктом охорони незалежно від того, чи забезпечений до нього вільний доступ інших осіб) тощо.

Для охорони авторських і суміжних прав не обов'язково реєструвати права на твір. Авторське право на твір виникає з моменту його створення, подальше здійснення й захист авторських прав виникає без будь-яких формальностей. Для оповіщення про свої права автор твору має право використати знак охорони авторського права, що міститься на кожному творі й складається із трьох елементів: латинської букви «С» в колі – ©; імені власника виключних авторських прав (прав правонаступника); року першого опублікування твору. Ці позначки є попередженням порушення авторського права на твір та полегшують процес доказування у разі порушення цього права. Відсутність цих відомостей на поверхні носія твору, упаковки, поліграфічній обкладинці тощо або їх невідповідність один одному є ознаками контрафактності примірника аудіовізуального твору, що встановлюються за допомогою спеціальних знань.

Так, в одному з судово-експертних досліджень встановлено, що на поверхнях дисків 24 примірників аудіовізуальної продукції, їх упаковках, поліграфічних обкладинках були відсутні написи щодо правовласників творів. Відомості щодо правовласника твору були зафіксовані лише на відеозапису творів. За результатами досліджень встановлено, що це є ознаками контрафактності продукції.

Об'єктами судової експертизи контрафактної аудіовізуальної продукції залежно від завдань є складові елементи аудіовізуальної продукції: запис аудіовізуального твору, його носій (диск або касета), поліграфічне оформлення, контрольна марка, упаковка, написи та маркування на них тощо, але не правовідносини у галузі авторського та суміжних прав. Якщо аудіовізуальний твір є відносно легко відтворюваним та має комерційну цінність, посягання на авторське або суміжні права є найбільш ймовірним.

У міжнародному законодавстві передбачений перелік додаткових заходів, які автор може використати для підтвердження наявності авторських прав на твір. Перелік цих заходів указується в п. 1 ст. III Всесвітньої конвенції про авторське право: депонування екземплярів, реєстрація, застереження про збереження авторського права, нотаріальні посвідчення, сплата зборів, виготовлення або випуск у світ екземплярів твору на території даної держави тощо. Ці заходи доказування наявності авторського права успішно використовуються на території України. Так, якщо автор або інший власник авторських прав має намір заздалегідь забезпечити докази свого авторства, він може зареєструвати свій твір у Державному департаменті інтелектуальної власності за певними правилами, у нотаріуса, в громадських організаціях (наприклад у гільдії кінорежисерів «24/1»).

Незаконним використанням об'єктів авторського права є їхнє використання без згоди автора (піратство): опублікування, відтворення й розповсюдження контрафактних примірників твору; «переробка», внесення будь-яких змін у сам твір, у його назву або позначення імені автора; додавання до твору ілюстрацій, передмов, післямов або пояснень; використання твору автора іншими особами, включаючи переклад на іншу мову; примусове співавторство; незаконне розповсюдження чужого твору: реалізація, публічне виконання, відтворення, причому всупереч волі автора.

Аудіовізуальною продукцією є багатоскладовий об'єкт, який складається із: аудіовізуального твору (кінофільму, телефільму, відеофільму, відеокліпу, рекламного ролика, твору хо-

реографічного або театрального мистецтва, телепередачі, мультфільму, діафільму, слайдофільму тощо), що зафіксований на певному матеріальному носії (відеоплівці, магнітному диску комп'ютера, компакт-диску тощо); його носія (диска або касети); полімерної або картонної упаковки; поліграфічного оформлення диску (касети) та обкладинки; написів на поверхні диску (касети) та поліграфічній обкладинці, що містять відомості про об'єкт авторського або суміжних прав – назву твору (творів), суб'єктів авторського права – авторів (режисера-постановника, автора сценарію, композитора, акторів-виконавців тощо), суб'єктів суміжних прав – виробників твору (кіностудії, телестудії), дати першого оприлюднення твору, контрольної марки України тощо. Всі ці складові аудіовізуальної продукції в процесі судово-експертного дослідження вивчаються окремо з метою виявлення ознак контрафактності (ознак, що відрізняють екземпляр аудіовізуальної продукції від ліцензійного зразка). За результатами досліджень цих складових об'єкта, що оцінюються в комплексі, експертом складається висновок про факт відповідності (невідповідності) аудіовізуальної продукції, що перевіряється, типовим зразкам аудіовізуальної продукції.

Аудіовізуальний твір[12] є результатом творчої діяльності авторів (авторів сценарію, діалогів, музичних супроводжувальних творів, режисерів-постановників, художників-постановників, операторів тощо, якщо інше не вказано у договорі з виробником твору або продюсером). У трудових угодах найчастіше виробники або продюсер аудіовізуального твору вимагають від авторів, що внесли внесок у його створення, не заперечувати проти відтворення, розповсюдження, виконання або проти іншого використання твору, включаючи дублювання тексту. Однак автори складових частин аудіовізуального твору можуть самостійно використовувати їх за своїм розсудом[13].

Аудіовізуальні твори охоплюють широке коло кіно-, теле- і відеотворів, які розраховані на одночасне слухове й зорове сприйняття аудиторією. До них належать, насамперед, кіно-, теле- і відеофільми, слайд-фільми, діафільми, інші кіно- і телетвори неза-

[12] Аудіовізуальний твір – твір, який складається з низки пов'язаних між собою зображень, що створюють почуття руху, що можна бачити і чути (якщо є супроводжувальне звучання). – *Прахов Б.Г.* Интеллектуальная собственность: словарь-справочник. – С. 17.

[13] Основи інтелектуальної власності / Всесвітня організація інтелектуальної власності. – К.: Юридичне видавництво «ІнЮре», 1999. – С. 151-155.

лежно від їхнього жанру й призначення (художні, документальні, науково-популярні мультиплікаційні тощо), обсягу (повнометражні, короткометражні, багатосерійні), виконання (звукові, німі, чорно-білі, кольорові, широкоекранні тощо). Практично всі аудіовізуальні твори є об'єднанням різних видів мистецтв у єдине неподільне художнє ціле. Так, творчий внесок у створення такого комплексного твору, як кіно- і телефільми, вносять сценарист, художник, композитор, оператор, актори й інші особи, праця яких синтетично поєднується мистецтвом режисера в нове художнє ціле. При цьому деякі складові фільму, такі як сценарій, у тому числі режисерський, музика, фотографічні зображення (кадри), ескізи, малюнки, макети декорацій, костюмів, реквізити тощо, можуть існувати й використовуватись окремо від фільмів і мають значення самостійних об'єктів інтелектуальної власності.

Примірники аудіовізуальної продукції характеризуються низкою ознак, які мають всі об'єкти інтелектуальної власності в цілому:

– є продуктом творчості[14];

– є результатом (або проявом) діяльності людського розуму;

– є неповторними (оригінальними[15]);

– мають комерційну цінність;

– мають нематеріальний характер, однак захищається законодавством тільки матеріальна (матеріалізована) форма вираження твору;

– об'єкт авторського або суміжного права не підлягає амортизації з фізичної точки зору, при цьому може застаріти морально;

– з приводу створення й використання об'єктів авторського і суміжних прав, виникають такі суспільні відносини, які є предметом правового регулювання.

Особливу категорію становлять такі аудіовізуальні твори, що не є об'єктами авторського права в Україні. Авторським правом не охороняються такі об'єкти: а) повідомлення про новини дня або поточні події, що мають характер звичайної експрес-інформації; б) твори народної творчості (фольклор); в) офіційні повідомлення політичного, законодавчого, адміністративного характеру (закони, укази, ухвали, судові рішення, державні

[14] Творчество – создание новых по замыслу культурных, материальных ценностей – *Ожегов С.И.* Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – 15-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1984. – С. 687.

[15] Оригінальним є твір, який є продуктом самостійної творчості автора – *Мильчин А. Э.* Издательский словарь-справочник. – М.: Юристъ, 1998. – С. 251.

стандарти тощо) та їх офіційні переклади, які створені на замовлення органів державної влади в межах їх повноважень; д) розклади руху транспортних засобів, розклади телерадіопередач та інші аналогічні бази даних, що не відповідають критеріям оригінальності і на які поширюється право sui-generis (своєрідне право, право особливого роду)[16].

Розвиток науково-технічного прогресу зачіпає інтереси не лише авторів та інших власників авторського права, але й інших осіб, чия діяльність пов'язана з використанням творів, що охороняються авторським правом. До них, зокрема, належать виробники фонограм, які використовують ефективні засоби звукозапису, а також організації ефірного або кабельного мовлення. Діяльність зазначених осіб характеризується в більшості випадків технічним, а не творчим характером, і тому надання їм авторського права суперечило б фундаментальним принципам авторського права. У зв'язку із цим законодавство обрало основним засобом охорони особливу систему прав, що одержала назву суміжних. Вони відбивають їхню природу: права є похідними від авторських, є подібними їм, однак повністю з ними не збігаються[17].

Суміжними правами є права виконавців, виробників фонограм та організацій радіо- і телемовлення. Виконавець – завжди фізична особа, тоді як виробником може бути й фізична, і юридична особа. Однак у виконавців відсутнє право на розповсюдження відтвореного запису. Права виконавців, виробників фонограм і організацій радіо- і телемовлення є суміжними стосовно авторських прав, тобто ці права є близькими до авторських. Їхня роль є свого роду посередницькою між авторами й широкою аудиторією. Разом з тим вони є вторинними стосовно авторських прав, тому що забезпечують використання творів авторів. Суміжні права забезпечують захист творчої праці осіб, що доносять твори авторів до широкої аудиторії, від нелегального використання результатів їхньої роботи.

Специфіка суміжних прав полягає в такому:

– вони пов'язані з використанням певних технічних пристроїв (тому вони з'явилися з розвитком науково-технічного прогресу – появою звуко- і відеозапису, радіо, кіно, телебачення, штучних супутників);

[16] Про авторське право і суміжні права. Закон України // БЗіЮП України. Авторське право і суміжні права. Законодавство та судова практика. – К.: Юрінком Інтер. – 2003. – № 3. – С. 14.

[17] Юридический энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2001. – С. 367.

– об'єкти суміжних прав зафіксовані на матеріальних носіях (наприклад, записи виконання на магнітних плівках, касетах, відеоплівках);

– здійснювати виконання можна повторно, нескінченно, перед практично необмеженою аудиторією й без безпосередньої участі самого виконавця[18].

Основною умовою охорони суміжних прав для виконавців є додержання прав авторів творів, які виконуються; для виробників фонограм і організацій мовлення – додержання прав авторів і виконавців.

Необхідність надання охорони результатам діяльності зазначених категорій осіб обумовлена тим, що раніше було неможливо безпосередньо копіювати матеріальні результати діяльності авторів творів, що охороняються авторським правом. Однак це обмеження зникло після того, як можливість відтворення творів перестала бути пов'язаною з повторенням усього процесу виробництва й стало можливим не лише відтворювати сам твір, але також використовувати будь-яку його постановку, записавши її або виготовивши копії з існуючих записів. Такі можливості викликали необхідність особливої охорони інтересів виконавців, виробників фонограм, організацій мовлення відносно їх програм. За своєю природою права зазначених суб'єктів є виключними, однак для практичного здійснення їм необхідна згода як інших виконавців, так і авторів творів[19].

Винятковість суміжних прав полягає в тому, що тільки сам суб'єкт суміжних прав може здійснювати або дозволяти здійснення певних дій (прямо зазначених у законі) відносно об'єктів правової охорони (фонограм, передач кабельного й ефірного мовлення)[20].

Для виникнення й здійснення суміжних прав не потрібно дотримання яких-небудь формальностей, однак виробник фонограми й виконавець для визначення своїх прав може використати знак охорони суміжних прав, що міститься на кожному екземплярі фонограми й (або) на кожному її футлярі й складається із трьох елементів: латинської букви «Р» в колі; імені (найменування власника виняткових суміжних прав); року пер-

[18] Основи інтелектуальної власності / Всесвітня організація інтелектуальної власності. – С. 152.

[19] Див.: *Мартемьянов В.С.* Охрана прав исполнителей: Проблемы создания исполнительского права // Советское государство и право. – 1984. – № 6. – С. 69.

[20] *Громов Ю.А.* Защита и коммерциализация интеллектуальной собственности: Энциклопедический справочник. – С. 12.

шого опублікування фонограми. Виключні права, передбачені Законом для суб'єктів суміжних прав, можуть передаватися іншим особам. Для цього необхідно скласти відповідну угоду.

Об'єктами суміжних прав незалежно від призначення, змісту, оцінки, способу й форми відтворення, є: а) виконання літературних, драматичних, музичних, музично-драматичних, хореографічних, фольклорних та інших творів; б) фонограми, відеограми; в) передачі (програми) організацій радіо – і телемовлення[21].

Виробником відеограми є фізична або юридична особа, яка взяла на себе ініціативу і несе відповідальність за перший відеозапис виконання або будь-яких рухомих зображень (як із звуковим супроводом, так і без нього). Виробник фонограми – фізична або юридична особа, яка взяла на себе ініціативу і несе відповідальність за перший звукозапис виконання.

Виготовлення фонограми як об'єкта суміжного права – технічний процес і найчастіше не містить елементів творчості, іншими словами, це – організаційно-технічна творчість. Фонограма може містити у своїй основі твір, а також інші звуки (зокрема, спів птахів, дзюркіт води й ін.). Охороняються суміжними правами окремо звуковий запис і відеозображення. Кінофільм не є фонограмою, але звуковий супровід є невід'ємною частиною фільму.

Оскільки як аудіовізуальні твори на дослідження у 91,5% випадків надходять аудіовізуальні твори закордонного виробництва, розглянемо структуру та механізм передачі авторського і суміжних прав на аудіовізуальний твір на прикладі всім відомого фільму «Тітанік». Авторські права на сценарій та режисуру цього фільму належать Дж. Кемерону, на музику – Дж. Хорнеру. У США суміжні права належать студії Paramount, а за межами США – компанії 20th Century FOX. Ці компанії фінансували створення фільму та їм належать виключні майнові права на нього. Після дев'ятимісячного прокату фільму в США компанія 20th Century FOX за допомогою невиключних ліцензій передала права на певне (згідно зі змістом угоди) використання твору компаніям різних країн.[22] У Росії права на тиражування фільму «Титаник» належать компанії ОРТ-ВІДЕО, а в Україні – компанії ІНТЕРФІЛЬМ. Після розробки дизайну упаковки (з позначками стосовно наявності суміжних прав)

[21] *Громов Ю.А.* Защита и коммерциализация интеллектуальной собственности: Энциклопедический справочник. – С. 12.

[22] *Ларичев В.Д., Трунцевский Ю. В.* Защита авторского и смежных прав в аудиовизуальной сфере: Уголовно-правовой и криминалистический аспекты. – М.: Дело, 2004. – С. 33-34.

і тиражування твору компанія ІНТЕРФІЛЬМ реалізує аудіовізуальну продукцію за допомогою оптових ділерів, про що складається відповідна угода. Крім того, ділер повинен на кожному примірнику продукції розміщати одноразову наклейку та мати ліцензію на розповсюдження аудіовізуальної продукції. Відсутність таких наклейок на примірниках аудіовізуальної продукції є ознаками її контрафактності. Під час розповсюдження примірників аудіовізуальної продукції через роздрібну торгівлю ІНТЕРФІЛЬМ повинен дотримуватись умов договору з компанією 20th Century FOX.

Організації ефірного й кабельного мовлення створюють або транслюють передачі, які, у свою чергу, є об'єктами суміжних прав, але відповідно до Закону України «Про авторське право й суміжні права» охороняються не всі передачі. Передачі поділяються на ті, що ретранслюються, та на ті, що створені самою організацією мовлення або на її замовлення. Організації, що ретранслює програму, суміжні права не надаються. О.П. Сергєєв дає таке визначення програми: «... передачами мовлення повинні вважатися будь-які призначені для використання шляхом передачі в ефір і (або) повідомлення для загального відома по кабелю звуки й (або) зображення, які не є в цілому творчими творами, незалежно від того, чи передані вони в ефір (по кабелю) або тільки ще підготовлені (записані) для ефіру»[23].

Під час розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням прав на аудіовізуальну продукцію, дослідженню підлягають кінофільми, мультфільми, телепередачі тощо, які розповсюджуються за допомогою кабельного телебачення та мережі Інтернет, з метою встановлення ознак, характерних для контрафактної продукції. На дослідження такі аудіовізуальні твори надходять у зафіксованому на матеріальному носії (касеті, компакт-диску, магнітному диску тощо) вигляді. Найбільш розповсюдженими носіями для аналогового запису[24] є аудіо- і відеокасети, для цифрового запису – віниловий диск[25] (узагальнюючий термін, що

[23] *Сергеев А.П.* Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. – 2-е изд., доп. – М.: Проспект, 2000. – С. 355.

[24] Запис (звукозапис, відеозапис) – фіксація за допомогою спеціальних технічних засобів (у тому числі й за допомогою числового представлення) на відповідному матеріальному носії звуків і (або) рухомих зображень, яка дозволяє здійснювати їх сприйняття, відтворення або сповіщення за допомогою відповідного пристрою. – Закон України «Про авторське право і суміжні права».

[25] Віниловий диск – диск, який виробляється з синтетичних матеріалів і на поверхні якого по спіралі розташовані канавки (доріжки) із записом звуку. – Про внесення змін до Закону України „Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів та фонограм" // ВВР. – 2000. – N 24. – Ст. 183; 2001. – N 4. – Ст. 12.

відноситься до цифрових носіїв інформації). На диску зроблені поглиблення і виступи, що відповідають одиничкам і нуликам інформації, тобто інформація на компакт-диску (CD-ROM) зафіксована у вигляді «пітів» (pit – англ.) – яма, поглиблення.

Музичні твори записуються на аудіокасету MC, компакт-диск CD, диск DVD, міні-диск MD, а аудіовізуальні твори – на відеокасети VHS, CD та DVD. Вихідні фільмові відео- та аудіоматеріали одержують на кіно-, теле- і відеостудіях. Далі відео- і аудіоматеріали надходять на заводи-виготовлювачі, фірми грамзапису для їхнього тиражування на матеріальних носіях.

Виготовлення контрафактних аудіовізуальних творів і фонограм здійснюється у такі способи:

– підробка під оригінал – повне повторення творів, оформлення дисків і їхніх упаковок, які зовні практично не відрізняються від оригіналу (є голографічні зображення, зазначене місце походження товару, правовласник тощо);

– монтаж – комбінація різних творів у послідовності, невластивій оригіналу, але зі збереженням оригінальних назв;

– компіляція – відтворення збірників з різних творів без відповідного дозволу правовласника; збірники можуть бути створені як із фрагментів творів, так і з окремих записів (іноді в подібних екземплярах навіть не вказується оригінальна назва твору та ім'я автора);

– нелегальний запис твору (наприклад, запис концерту без дозволу виконавців і фірми звукозапису за допомогою таємно пронесеної звукозаписуючої апаратури).

Вивчення та аналіз заводської і саморобної технологій виготовлення копій творів дозволило виявити притаманні їм ознаки технологічного походження. Це слугувало основою для створення комплексів типових ознак ліцензійної та контрафактної аудіовізуальної продукції.

Рекомендована до опублікування
на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень
науки і техніки у боротьбі зі злочинністю»
(протокол № 1 від 15.01.2007 р.)
Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***В.Ю. Шепітько***

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПІРАНТА І ЗДОБУВАЧА

УДК 343.241

В.П. Герасименко, здобувач
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

ЗАМІНА ПОКАРАННЯ В СТАДІЇ ЙОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Інститут заміни покарання є проявом єдиного процесу індивідуалізації покарання, який здійснюється не тільки при його призначенні, а й у стадії виконання (відбування засудженим), призначеного вироком покарання. У зв'язку з цим заміна покарання може застосовуватися як *у стадії призначення покарання* (ч. 1 ст. 58, ч. 1 ст. 62 КК), так і *в процесі його виконання* (ч. 4 ст. 53, ч. 3 ст. 57, ч. 3 ст. 74, ч. 5 ст. 80, ст. 82, ч. 4 ст. 83, ч. 2 ст. 87 КК).

У кримінально-правовій літературі традиційно увага приділяється дослідженню норм, що регламентують заміну покарання в процесі його виконання (Ю.М. Ткачевський, І.А. Тарханов й ін.). Водночас, за даними Судової державної адміністрації України заміна покарання під час постановлення обвинувального вироку також застосовується судами[1]. Однак дослідженню окремих питань такої заміни покарання на сьогодні присвячена в основному лише навчальна література[2] і науково-практичні коментарі[3]. У зв'язку з цим уявляється доцільним розгляд видів заміни покарання, які здійснюються у стадії його призначення, з метою встановлення специфічних, властивих тільки їм ознак, а також удосконалення судової практики щодо їх застосування.

[1] Лист ДСА Украины от 16 ноября 2006 г. № 14-6958/06.

[2] Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / *Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш* та ін. За заг. ред. *В.Т Маляренка, В.В Сташиса, В.Я. Тація*. Видання друге, перероб. та доповн. – Х.: ТОВ "Одіссей", 2004. – С. 204–205, 209–211; Уголовный кодекс Украины. Научно-практический комментарий. – 3-е изд., исправл. и дополн. / Отв. ред. *С.С. Яценко*. – К.: А.С.К., 2003. – С. 131, 139.

[3] Уголовное право Украины: Общая часть: Учебник / *М.И. Бажанов, Ю.В. Баулин, В.И. Борисов* и др.; Под ред. *М.И. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тация*. – К.: Юринком Интер, 2003. – С. 374–377.

У першу чергу необхідно встановити, що слід розуміти під заміною покарання *в стадії його призначення*. На наш погляд, не зовсім вірною є позиція С.В. Сахнюка, який стверджує, що заміна покарання при його призначенні можлива до набрання вироком законної сили[4]. Тим часом така заміна покарання можлива лише під час постановлення обвинувального вироку, тобто в стадії призначення покарання. Зміна ж покарання шляхом його заміни вже після постановлення вироку, але до набрання ним законної сили, можлива лише в порядку апеляційного провадження. Однак у цьому випадку мова йде про зміну вироку суду, а не про заміну призначеного судом покарання (ст. 367 КПК). На підтвердження цієї позиції можна привести і положення КК. Так, згідно з ч. 3 ст. 57 КК, у випадку якщо засуджений *після постановлення вироку суду* став непрацездатним, суд може замінити виправні роботи штрафом. Але в цій ситуації мова йде вже про заміну призначеного вироком покарання в процесі його виконання. Таким чином, застосування зазначеного виду заміни можливе лише в момент постановлення обвинувального вироку суду, тобто в стадії призначення покарання.

У КК передбачено два види заміни покарання в стадії його призначення: а) заміна обмеження або позбавлення волі службовими обмеженнями для військовослужбовців (ч. 1 ст. 58 КК) і б) заміна позбавлення волі триманням в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (ч. 1 ст. 62 КК). Розглянемо кожен з них докладніше.

І. Згідно з ч. 1 ст. 58 КК покарання у виді службового обмеження застосовується до засуджених військовослужбовців (крім військовослужбовців строкової служби) на строк від шести місяців до двох років у випадках, передбачених КК, а також у випадках, коли суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замість обмеження волі чи позбавлення волі на строк не більше двох років призначити службове обмеження на той самий строк. Таким чином, службове обмеження може бути призначено, по-перше, за *вироком суду* відповідно до санкції статті Особливої частини КК (наприклад, ч. 1 ст. 402, ч. 1 ст. 403, ч. 1 ст. 404 КК). По-друге, цей вид покарання може бути призначено тим же вироком, але вже шляхом заміни призначе-

[4] *Сахнюк С.В.* Інститут заміни покарання за кримінальним правом України та його місце в системі форм реалізації кримінальної відповідальності // Держава і право: Зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки. – Вип. 18. – К.: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. – 2004. – С. 341.

них судом обмеження чи позбавлення волі. В останньому випадку і має місце заміна обмеження або позбавлення волі – службовими обмеженнями для військовослужбовців.

Вид заміни, що розглядається, будучи різновидом заміни покарання у кримінальному праві, має всі ознаки, властиві останній. Водночас, заміна покарання на підставі ч. 1 ст. 58 КК характеризується специфічними, властивими їй ознаками.

1. Така заміна здійснюється *в стадії призначення покарання*. Застосувати цей вид заміни покарання можна лише під час постановлення обвинувального вироку суду. Специфіка зазначеної заміни полягає в тому, що призначення службових обмежень здійснюється в два етапи: а) на першому з них суд призначає покарання у виді обмеження волі (ст. 61 КК) або позбавлення волі (ст. 63 КК) на строк не більше двох років відповідно до санкції статті Особливої частини КК; б) на другому, – мотивуючи своє рішення у вироку і посилаючись на ч. 1 ст. 58 КК, суд *замість* вже призначеного ним обмеження або позбавлення волі застосовує службові обмеження на той самий строк. При цьому, незважаючи на те, що це покарання відноситься до спеціальних видів (обмежено в законі колом суб'єктів – військовослужбовці) і передбачено в КК у санкціях статей, які встановлюють відповідальність лише за військові злочини, при такій заміні суд вправі застосувати службові обмеження за вчинення військовослужбовцем не лише військового, а й будь-якого іншого (загальнокримінального) злочину[5].

2. Цей вид заміни носить *факультативний* характер, оскільки є правом суду, а не його обов'язком і тому застосовується *за розсудом суду* з урахуванням особи винного й обставин конкретної справи. Те що заміна є правом суду (факультативною), а не його обов'язком обумовлено також тим, що призначене військовослужбовцю більш суворе покарання (позбавлення або обмеження волі) заміняється менш суворим (службовими обмеженнями) не у зв'язку з наявністю яких-небудь об'єктивних обставин, що не залежать від засудженого (наприклад, втрата платоспроможності (ч. 4 ст. 53 КК) або працездатності (ч. 3 ст. 57 КК)), а у зв'язку з наявністю особливого соціального статусу засудженого і з урахуванням обставин справи, а також

[5] *Тютюгин В.И.* Совершенствование норм УК Украины о применении наказаний // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. *В.Я. Тацій*. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2006. – Вип. 77. – С. 109; Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / *Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш* та ін. За заг. ред. *В.Т Маляренка, В.В Сташиса, В.Я. Тація*. Видання друге, перероб. та доповн. – Х.: ТОВ "Одіссей", 2004. – С. 205.

його особи. Тому законодавцем і використовується формулювання «у випадках, коли суд вважатиме за можливе».

3. Така заміна здійснюється на підставі *рішення суду*. На відміну від заміни покарання, яка відбувається на підставі рішення іншого органу державної влади (Президента України або Верховної Ради України), даний вид заміни застосовується лише на підставі рішення суду. Це пов'язано і з самим різновидом заміни покарання, оскільки вона здійснюється в стадії призначення покарання, а, отже, і замінити його в цій стадії може лише суд (ч. 1 ст. 50, ч. 1 ст. 65 КК і ін).

4. Заміна відбувається тільки за *вироком суду*. На відміну від інших видів заміни покарання, які застосовуються за постановою (ухвалою) суду (ч. 4 ст. 53, ч. 3 ст. 57, ч. 5 ст. 80, ст. 82, ч. 4 ст. 83 КК), цей вид заміни здійснюється лише таким процесуальним актом, як вирок.

5. Заміна здійснюється *більш м'яким видом покарання*. Слід зазначити, що незалежно від того, що різні види покарань, які передбачені в ст. 51 КК, можуть призначатися на різні строки й у різних розмірах (обсягах), більш м'яким покаранням є покарання, яке у законодавчому їх переліку розташовано вище замінюваного (того, яке підлягає заміні).

Необхідно також зазначити, що загальна тенденція кримінального законодавства і положень інституту заміни покарання свідчить про те, що заміна здійснюється, як правило, на більш м'який вид покарання. КК містить єдиний вид заміни покарання більш суворим видом – це заміна штрафу громадськими або виправними роботами (ч. 4 ст. 53 КК), застосування якого обумовлене єдиною причиною – штраф є найбільш м'яким видом покарання, у зв'язку з чим замінити його на більш м'який вид не уявляється можливим.

6. Заміна, що розглядається, є *повною*. Оскільки така заміна здійснюється в стадії призначення покарання і, отже, воно ще навіть частково не було виконано, то замінити його можна лише в цілому. Це підтверджує і положення ч. 1 ст. 58 КК, відповідно до якого замість обмеження волі чи позбавлення волі на строк не більше двох років службове обмеження може бути призначено на той самий строк. Як бачимо, і замінюване (яке підлягає заміні), і заміняюче (яке застосовується в результаті заміни) покарання описані в законі не лише вказівкою на їх вид (відповідно, обмеження або позбавлення волі і службові обмеження), але й на строк, максимальна межа якого складає два роки.

7. Така заміна відбувається у зв'язку з обставинами, що не пов'язані з *поведінкою засудженого* – наявністю *особливого соціаль*

ного статусу засудженого (військовослужбовець). Застосування цього виду заміни обмежено суб'єктним складом (військовослужбовці, крім військовослужбовців строкової служби).

8. Заміна застосовується на підставі тільки *норм КК*. На відміну від заміни покарання, яка здійснюється на підставі норм КК й інших законів і нормативно-правових актів України (ч. 3 ст. 86 КК, Закон України «Про застосування амністії в Україні»; ч. 2 ст. 87 КК, Положення про здійснення помилування) цей вид заміни покарання здійснюється тільки на підставі положень Загальної частини КК.

Службові обмеження для військовослужбовців є основним, строковим і спеціальним видом покарання, відповідно до якого протягом строку, встановленого вироком суду, засуджений: а) не може бути підвищений за посадою; б) у військовому званні; в) строк покарання не зараховується йому в строк вислуги років для присвоєння чергового військового звання; г) із суми грошового забезпечення засудженого в примусовому порядку провадиться відрахування в доход держави (ч. 2 ст. 58 КК)[6]. Як вірно зазначає В.І. Тютюгін, це покарання власне кажучи є своєрідним видом виправних робіт, які застосовуються виключно до військовослужбовців (крім тих, хто проходить строкову службу) і відбувається засудженим за місцем його військової служби. Застосування такого покарання забезпечує вирішення проблеми про більш ефективне використання видів покарань, альтернативних позбавленню волі[7].

Разом з тим, необхідно звернути увагу, що в 131-ій санкції статей Особливої частини КК, передбачено таке покарання як виправні роботи, причому, лише в 99-ти з цих санкцій, останні передбачені в альтернативі з обмеженням і (або) позбавленням волі, а також з іншими видами основних покарань. Отже, у 32 випадках, коли суб'єктом злочинів, за які в санкції передбачені виправні роботи, є військовослужбовець, йому не можуть бути призначені ні виправні роботи (ч. 2 ст. 57 КК), ні їх спеціальний вид – службові обмеження[8]. У зв'язку з цим цілком підтримуємо висловлену В.І. Тютюгіним позицію щодо доцільності доповнення ч. 1 ст. 58 КК положенням, відповідно до якого суду надавалося б право призначати військовослужбовцю службові обмеження не тільки шляхом заміни обмеження чи позбавлення волі, а й замість виправних робіт, зазначених у санкції. Однак з урахуванням того, що відповідно до ч. 2 ст. 57 КК виправні роботи не застосовуються до військовослужбовців, у ст. 58 КК необхідно зробити спеціальне застереження щодо можливості призначення службових обмежень для військовослужбовців замість виправних робіт, які передбачені у відповідних санкціях статей Особливої частини КК[9]. Саме таким шляхом пішов законодавець деяких країн СНД (наприклад, ч. 1 ст. 51 КК РФ, ч. 1 ст. 44 КК Республіки Казахстан, ч. 1 ст. 53 Республіки Білорусь, ч. 1 ст. 46 КК Грузії)[10].

Слід також зазначити, що при регламентації вказаного виду заміни покарання законодавець чомусь не використовує термін «заміна», а говорить про призначення покарання «замість» іншого. На наш погляд, було б доцільно уніфікувати термінологію КК і використовувати термін «заміна покарання», як, наприклад, це зроблено при заміні позбавлення волі триманням у дисциплінарному батальйоні.

II. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців є основним, строковим і спеціальним видом покарання, відповідно до якого засуджений військовослужбовець строкової служби направляється до спеціальної військової частини на строк, встановлений вироком суду. Покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні призначається військовослужбовцям строкової служби на строк від шести місяців до двох років у випадках: а) передбачених КК, а також, б) якщо суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе *замінити* позбавлення волі на строк не більше двох років триманням у дисци-

---

[6] Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / *Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш* та ін. За заг. ред. *В.Т Маляренка, В.В Сташиса, В.Я. Тація*. Видання друге, перероб. та доповн. – Х.: ТОВ "Одіссей", 2004. – С. 204.

[7] *Тютюгин В.И.* Некоторые проблемы применения наказаний, не связанных с лишением свободы, по действующему законодательству и в проекте УК Украины // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. *В.Я. Тацій*. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2000. – Вип. 42. – С. 154; *Тютюгин В.И.* Совершенствование Уголовного кодекса Украины об отдельных видах наказаний и их применении // Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні: Матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 24–25 травня 2005 р.) / Відп. за випуск: *Ю.М. Грошевий, М.І. Панов*. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2005. – С. 554.

См. также: *Маляренко В.Т.* Про покарання за новим Кримінальним кодексом України. – К.: Фонд «Правова ініціатива», 2003. – С. 59; *Пинаев А.А.* Уголовное право Украины: Общ. ч. – Х.: «Харьков юридический», 2005. – С. 343.

[8] Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року (станом на 1 березня 2007 р.).

[9] *Тютюгин В.И.* Совершенствование норм УК Украины о применении наказаний // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. *В.Я. Тацій*. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2006. – Вип. 77. – С. 110.

[10] Уголовный кодекс Российской Федерации. – М.: ТК Велби, 2004. – 176 с.; Уголовный кодекс Республики Казахстан. – СПб: Юрид. центр Пресс, 2001. – 466 с.; Уголовный кодекс Республики Беларусь. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001. – 474 с.;Уголовный кодекс Грузии. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001. – 409 с.

плінарному батальйоні на той самий строк. Як уже вказувалося, у другому випадку це покарання застосовується в порядку заміни.

Аналіз положень КК свідчить, що заміна позбавлення волі триманням у дисциплінарному батальйоні характеризується такими ж ознаками, які раніше були розглянуті: 1) здійснюється *в стадії призначення покарання;* 2) носить *факультативний* характер; 3) застосовується на підставі *рішення суду;* 4) відбувається тільки за *вироком суду;* 5) здійснюється *більш м'яким видом покарання;* 6) є *повною;* 7) застосовується у зв'язку з обставинами, що не пов'язані з *поведінкою засудженого* – наявністю *особливого соціального статусу засудженого* (військовослужбовець строкової служби); 8) здійснюється на підставі тільки *норм КК.*

Пленум Верховного Суду України звертає увагу на те, що «покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні застосовується, як правило, у випадках вчинення злочинів невеликої тяжкості, коли засуджених можна залишити на військовій службі й виправити в умовах дисциплінарної частини. Цей вид покарання може бути застосований і до військовослужбовців, які вчинили злочини середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі, за умови, що суд, враховуючи особу винного й обставини, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, дійде висновку про можливість призначення такого покарання» (а. 1 п. 2)[11].

Застосування цього виду заміни покарання обмежено колом суб'єктів – військовослужбовці строкової служби, а також пов'язано з певними вимогами до них – особи, які раніше не відбували покарання у виді позбавлення волі. При цьому такими, що раніше відбували позбавлення волі визнаються особи: а) які були раніше засуджені вироком суду до покарання у виді позбавлення волі; б) які реально відбули хоча б частину строку позбавлення волі, призначеного вироком; в) судимість у яких не погашена чи не знята у встановленому законом порядку[12]. До курсантів військово-навчальних закладів, шкіл прапорщиків, мічманів та інших подібних навчальних закладів заміна може бути застосована тільки якщо злочин було вчинено після зарахування на навчання, і за умови, що до цього вони не проходили строкової військової служби[13].

Специфікою застосування цього виду заміни є те, що призначення покарання здійснюється в два етапи: а) на першому з них суд призначає покарання у виді позбавлення волі (ст. 63 КК) на строк не більше двох років; б) на другому, – на підставі ч. 1 ст. 62 КК суд, мотивувавши своє рішення, заміняє позбавлення волі триманням в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців на той самий строк. При цьому така заміна можлива при вчиненні військовослужбовцем не тільки військового, а й будь-якого іншого (загальнокримінального) злочину[14].

Засуджений, до якого була застосована заміна покарання в стадії його призначення, надалі може бути достроково (ч. 3 ст. 84, ч. 2 ст. 86 КК) або умовно-достроково звільнений від його відбування (ст. 81 КК).

Згідно з п. 8 зазначеної постанови Пленуму Верховного Суду України до осіб, які відбувають покарання в дисциплінарному батальйоні, відповідно до ст. 82 КК може бути застосована заміна невідбутої частини покарання більш м'яким лише в тому випадку, якщо вони сумлінною поведінкою та ставленням до праці *довели своє виправлення*[15]. Незважаючи на те, що наведене положення викладене зі змінами, внесеними постановою від 26 грудня 2003 р., воно не відповідає нормам КК 2001 р., оскільки по-перше, заміна невідбутої частини покарання більш м'яким його видом застосовується лише *до осіб, засуджених до обмеження або позбавлення волі* (ч. 1 ст. 82 КК), а по-друге, така заміна можлива, коли засуджений лише *став на шлях виправлення*, а не виправився остаточно (ч. 3 ст. 82 КК). Тому на сьогоднішній день до військовослужбовців, які відбувають покарання у виді службових обмежень або тримання в дисциплінарному батальйоні, не може бути застосована заміна невідбутої частини покарання більш м'яким його видом на підставі ст. 82 КК.

Рекомендована до опублікування на засіданні сектору проблем кримінального законодавства ІВПЗ АПрН України (протокол № від 2007 р.)

Рецензент – канд. юрид. наук, доцент ***В.І. Тютюгін***

[11] Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 грудня 1996 р. Зі змінами, внесеними постановою від 26 грудня 2003 р. // Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 2. – С. 11–13.

[12] Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / *Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш* та ін. За заг. ред. *В.Т Маляренка, В.В Сташиса, В.Я. Тація.* Видання друге, перероб. та доповн. – Х.: ТОВ "Одіссей", 2004. – С. 211.

[13] Про практику призначення військовослужбовцям ... // Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 2. – С. 11–13.

[14] Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / *Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш* та ін. За заг. ред. *В.Т Маляренка, В.В Сташиса, В.Я. Тація.* Видання друге, перероб. та доповн. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. – С. 210.

[15] Про практику призначення військовослужбовцям ... // Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 2. – С. 11–13.

УДК 343.33 (477)

В.О. Миронова, здобувач
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ,
м. Дніпропетровськ

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВЧИНЕННЯ НАСИЛЬСТВА НАД ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ ТА ЦИВІЛЬНИМ НАСЕЛЕННЯМ (ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ)

Відповідно до міжнародного права насильство над військовополоненими та цивільним населенням відноситься до «воєнних злочинів». В кримінальному законодавстві України відповідальність за насильство над військовополоненими та цивільним населенням встановлена у ст.ст. 433, 434, 438 Кримінального кодексу України (Далі – КК). Введення цих норм, відбулося під прямим впливом міжнародного кримінального права та в силу цілого ряду міжнародних договорів і угод, підписаних СРСР та Україною.

Проблема розробки питань кримінальної відповідальності за «воєнні злочини» в кримінально-правовій літературі привертала увагу багатьох науковців, серед яких: І.П. Блищенко, Р.М. Валеев, І.І. Карпец, С.Г. Келина, В.М. Киричко, Н.Ф. Кузнецова, І.І. Лукашук, А.В. Наумов, В.П. Панов, П.С. Ромашкін, Б.Н. Топорнин, А.Н. Трайнін, М.І. Хавронюк та інші. Проте дослідження вчених, головним чином, відбувалися з позиції загальної розробки питань боротьби зі злочинами, а питанням кваліфікації окремих злочинів було присвячено замало уваги.

Стаття 433 КК України передбачає кримінальну відповідальність за насильство над населенням у районі воєнних дій, ст. 434 КК – за погане поводження з військовополоненими, а відповідно до ст. 438 КК однією з форм порушення законів та звичаїв війни є жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням.

Отже слід констатувати, що три норми КК передбачають кримінальну відповідальність за насильство над військовополоненими та цивільним населенням. Проте, одночасна наявність трьох норм, що передбачають кримінальну відповідальність за насильство над військовополоненими та цивільним населенням у КК, створює значні проблеми з кваліфікацією цих злочинних дій, тому в цій роботі зроблено спробу визначення понять «насильство над військовополоненими та цивільним населенням» та співвідношення злочинів, що передбачають кримінальну відповідальність за такі дії.

Основним міжнародно-правовим документом, що визначає правовий статус військовополонених та цивільного населення під час війни є Женевські конвенції від 12 серпня 1949 року про захист жертв війни та додаткові протоколи до них: 1) додатковий протокол до Женевських конвенцій 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року (далі – Додатковий протокол I)[1]; 2) додатковий протокол до Женевських конвенцій 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року (далі – Додатковий протокол II)[2].

Стаття 147 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 року (далі – IV Женевська конвенція) містить так звані «серйозні порушення» відносно цивільного населення: умисне вбивство; катування або нелюдське поводження, включаючи біологічні експерименти; навмисне заподіяння тяжких страждань або серйозного каліцтва; завдання шкоди здоров'ю; незаконні депортація, переміщення і арешт; примус особи служити у збройних силах ворожої держави; захоплення заручників; незаконне, довільне і проведене у великому масштабі руйнування і присвоєння майна, не викликане військової необхідністю. Відповідно до IV Женевської конвенції відносно цивільного населення також забороняється: 1) посягання на життя, здоров'я, фізичний і психічний стан осіб, зокрема, вбивство, а також таке жорстоке поводження, як катування, каліцтво чи будь-які форми тілесних покарань; колективні покарання; взяття заручників; акти тероризму; знущання над людською гідністю, зокрема, образливе поводження, зґвалтування, примус до проституції або непристойне посягання у будь-якій формі; рабство й работоргівля в усіх їх формах; грабіж; погрози вчинити будь-яку з вищезазначених дій (ст. 3 IV Женевської конвенції); 2) примусові заходи фізичного, морального порядку, зокрема, з метою одержання від них або від третіх осіб відомостей (ст. 31 IV

[1] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. Протокол ратифіковано із заявою Указом Президії Верховної Ради УРСР N 7960-XI від 18.08.1989 р.// http:// zakon.rada.gov.ua/.

[2] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. Протокол ратифіковано із заявою Указом Президії Верховної Ради УРСР N 7960-XI від 18.08.1989 р.// http:// zakon.rada.gov.ua/.

Женевської конвенції); 3) прийняття будь-яких заходів, які можуть заподіяти фізичне страждання або привести до знищення осіб, що знаходяться під заступництвом та перебувають у їхній владі. Ця заборона поширюється не тільки на вбивства, катування, тілесні покарання, каліцтва й медичні або наукові досвіди, які не викликаються необхідністю лікарського лікування осіб, що знаходяться під заступництвом, але так само й на всяке інше грубе насильство з боку представників цивільної або військової влади (ст. 32 IV Женевської конвенції); 4) покарання за правопорушення, що не вчинено особисто особою. Колективні покарання і будь-які заходи залякування або терору. Пограбування та репресалії осіб та їх майна (ст. 33 IV Женевської конвенції)[3].

Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949 року (далі – III Женевська конвенція) зобов'язує поводитися гуманно з військовополоненими. Зокрема, жоден військовополонений не може бути підданий фізичному насильству або ж науковому або медичному досліду якого б те не було характеру, що не виправдується міркуваннями лікування військовополоненого і його інтересами. Військовополонені так само повинні завжди користуватися захистом, особливо від усяких актів насильства або залякування, від образи й цікавості юрби. Застосування до них репресій забороняється (ст. 13). Ніякі фізичні або моральні катування та ніякі інші міри примусу не можуть застосовуватися до військовополонених для одержання від них будь-яких відомостей. Військовополоненим, які відмовляться відповідати, не можна загрожувати, піддавати їх образам або будь-яким переслідуванням або обмеженням (ст. 17)[4].

Також, відповідно до ст. 130 III Женевської конвенції до «серйозних порушень» відносно військовополонених, відносяться: умисне вбивство; катування або нелюдське поводження, включаючи біологічні експерименти; навмисне заподіяння тяжких страждань або серйозного каліцтва; завдання шкоди здоров'ю; примус військовополоненого служити у збройних силах ворожої держави або позбавлення його прав на безсторонній нормальне судочинство, передбачене даною конвенцією.

[3] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. Конвенцію ратифіковано із застереженнями Указом ПВР УРСР від 03.07.1954 р.// http:// zakon.rada.gov.ua/.

[4] Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. Конвенцію ратифіковано із застереженнями Указом ПВР УРСР від 03.07.1954 р.// http:// zakon.rada.gov.ua/.

Під час збройних конфліктів не міжнародного характеру питання проявів насильства над особами встановлені ст. 3 III Женевської конвенції, відповідно до якої забороняється: a) посягання на життя і фізичну недоторканність, зокрема, усякі види вбивства, каліцтва, жорстокого поводження, катування і мордування, b) взяття заручників, c) посягання на людське достоїнство, зокрема, образливе і принижуюче поводження, d) осуд і застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного належним чином заснованим судом, при наявності судових гарантій, визнаних необхідними цивілізованими націями.

Стаття 3 Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 року та ст. 3 Женевської конвенції про поліпшення долі поранених, хворих та осіб зі складу збройних сил, які потерпіли корабельну аварію на морі 1949 року, фактично співпадають за змістом зі ст. 3 III Женевської конвенції. А тому вбивства, насильство, знущання та інші прояви насильства над особами під час збройних конфліктів не міжнародного характеру слід розуміти так само, як і відповідні до них діяння, що вчиняються під час збройних конфліктів міжнародного характеру.

Як було вже зазначено, ст. 433 КК передбачає кримінальну відповідальність за насильство над населенням у районі воєнних дій, зокрема: насильство; протизаконне знищення майна; протизаконне відібрання майна під приводом воєнної необхідності (ч. 1 ст. 433 КК); розбій, вчинюваний щодо населення в районі воєнних дій (ч. 2 ст. 433 КК). Стаття 434 КК передбачає кримінальну відповідальність за погане поводження з військовополоненими яке мало місце неодноразово, або пов'язане з особливою жорстокістю, або спрямоване проти хворих та поранених, а також недбале виконання обов'язків щодо хворих і поранених особами, на яких покладено їх лікування і піклування про них, за відсутності ознак більш тяжкого злочину. Відповідно до ст. 438 КК однією з форм порушення законів та звичаїв війни є жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням.

Зіставляючи злочини, що передбачені міжнародно-правовими документами з діями, що передбачені ст. 433, ст. 434 та ст. 438 КК можливо констатувати, що зазначеними у цих статтях КК діями охоплюються заборонені міжнародно-правовими документами прояви насильства над військовополоненими та цивільним населенням. В літературі також вказується на охоплення ст.ст. 433, 434, 438 КК заборонених міжнародно-правовими договорами дій відносно військовополонених та цивільного населення. Так зо-

крема, дії, що передбачені ст. 433 та 434 КК 2001 року, у КК 1960 року відповідно були передбачені ст. 261 «Насильство над населенням в районі воєнних дій» та ст. 262 «Погане поводження з військовополоненими». Коментуючи зазначені у цих злочинах дії, автори вказували на Женевські конвенції 1949 року про захист жертв війни[5]. Коментуючи зазначене у ст. 438 КК «жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням», автори також вказують на Женевські конвенції 1949 року про захист жертв війни[6]. Отже, можна констатувати, що ці норми встановлюють кримінальну відповідальність за прояви насильства над військовополоненими або цивільним населенням, що передбачені міжнародно-правовими документами.

Проте така законодавча конструкція створює ситуацію, коли вчинення одного діяння (наприклад, насильство над військовополоненим або цивільною особою) одночасно передбачено трьома статтями КК, що породжує складні проблеми кваліфікації вчинення таких злочинів.

Перш за все, постає питання щодо кваліфікації зазначених у міжнародно-правових документах форм насильства відносно військовополонених та цивільного населення з позиції конкуренції або колізії норм КК. В літературі конкуренцією кримінально-правових норм зазвичай вважають наявність двох або більше кримінальних законів (статей КК), які рівною мірою передбачають караність даного діяння[7]. Найбільш типовими випадками є конкуренція загальної та спеціальної норми. Норми, що передбачені ст.ст. 433, 434 КК можливо вважати спеціальними за ознакою спеціального суб'єкта злочину (військовослужбовця), відносно ст. 438 КК, що передбачає вчинення цього злочину загальним суб'єктом. Якщо вважати так, тоді такий вид конкуренції прийнято вирішувати згідно з загальноприйнятим у теорії

[5] Уголовный кодекс Украинской ССР: Науч.-практ. коммент. Н.Ф. Антонов, М.И. Бажанов, Ф.Г. Бурчак и др. – К.: Политиздат Украины, 1987. – С. 847-848; Кримінальне право. Особлива частина. Підручник. Александров Ю.В., Антипов В.І., Володько М.В. та інші. - К.: .: НАВСУ – Правові джерела, 1999. – С. 845-846; Уголовный кодекс Украины: Научно-практ. коммент. Отв. ред.: В.И. Шакун, С.С. Яценко: 5-е изд., доп. – К.: А.С.К., 1999. – С. 1078-1079.

[6] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, 2001. – С. 1076; Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / За ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К.: Юринком Інтер; Х.: Право, 2002. – С. 477.

[7] Кримінальне право України: Загальна частина / За ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. - К.: Юринком Інтер; Х.: Право, 2002. – С. 239.

кримінального права принципом: при конкуренції загальної і спеціальної норм застосовується норма спеціальна, що найбільшою мірою відображає специфіку, особливості даного злочинного діяння[8]. Отже, у всіх випадках вчинення військовослужбовцем під час збройного конфлікту в районі воєнних дій насильства над цивільним населенням такі дії слід кваліфікувати за ст. 433 КК «Насильство над населенням у районі воєнних дій», а випадки вчинення насильства над військовополоненими – відповідно за ст. 434 КК «Погане поводження з військовополоненими». Зокрема, так вважає В.М. Киричко, який зазначає, що «дії військовослужбовців можуть бути кваліфіковані за статями 432, 433, 434, у яких передбачені спеціальні норми»[9]. Отже у випадку, якщо такі дії вчинені не в районі бойових дій і не військовослужбовцем то їх слід кваліфікувати за ст. 438 КК як жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням. Проте, на наш погляд, така позиція бачиться досить спірною. По-перше, жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, що передбачене ст. 438 КК є однією з форм порушення законів та звичаїв війни, тобто суб'єктом цього злочину, у більшості випадків, є особа, що приймає участь у збройному конфлікті – військовослужбовець. По-друге, санкція ст. 433 КК передбачає позбавлення волі на строк від трьох до восьми років, а ч. 2 ст. 433 КК – від семі до десяти років, санкція ст. 434 КК – до трьох років, а санкція ст. 438 КК – від восьми до дванадцяти. Виходить, що насильство, вчинене військовослужбовцем під час збройного конфлікту у районі воєнних дій відносно цивільного населення, є менш небезпечним злочином ніж насильство відносно цивільного населення під час збройного конфлікту, вчинене іншими особами, що, безперечно, не може бути об'єктивним. Якщо порівнювати санкції ст. 434 КК і ст. 438 КК, то взагалі виходить, що погане поводження з військовополоненим, що мало місце неодноразово, або пов'язано з особливою жорстокістю, вчинене військовослужбовцем (ст. 434 КК), є менш небезпечним злочином відносно жорстокого поводження з військовополоненими, вчинених не військовослужбовцем (ст. 438 КК).

Таким чином, кваліфікація випадків вчинення насильства над військовополоненими та цивільним населенням під зброй-

[8] Бажанов М.И. Множественность преступлений по уголовному праву Украины. – Х: Право, 2000. – С. 44.

[9] Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / За ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К.: Юринком Інтер; Х.: Право, 2002. – С. 478.

ного конфлікту за правилами конкуренції норм (за ознакою спеціального суб'єкта) вбачається досить дискусійною.

Можливо розрізняти злочини, що передбачені ст.ст. 433, 434, 438 КК за ознакою обстановки вчинення – збройний конфлікт. Відповідно до чинних норм міжнародного права, виділяються два види збройних конфліктів: 1) міжнародні збройні конфлікти; 2) збройні конфлікти не міжнародного характеру.

Виходячи з такої позиції, слід вважати обстановку вчинення злочину „збройний конфлікт міжнародного характеру" обов'язковою для злочину передбаченому ст. 438 КК, а збройний конфлікт не міжнародного характеру – ст.ст. 433, 434 КК. Отже у випадку вчинення насильства військовослужбовцем над цивільним населенням під час збройного конфлікту не міжнародного характеру такі дії слід охоплювати ст. 433 КК «Насильство над населенням у районі воєнних дій», а вчинення насильства військовослужбовцем над військовополоненими та цивільним населенням під час збройного конфлікту міжнародного характеру – ст. 438 КК.

Проте така позиція також уявляється недосконалою. По-перше, міжнародно-правові документи, зокрема Женевські конвенції 1949 року про захист жертв війни, хоч і розрізняють збройні конфлікти на міжнародного та не міжнародного характеру, проте однаково передбачають відповідальність за насильство над військовополоненими та цивільним населенням, не залежно відбувається воно під час збройного конфлікту міжнародного, або не міжнародного характеру. По-друге, як вже було зазначено, санкції ст. 433 КК та ст. 438 КК досить не рівнозначні, а тому вважати, що насильство, вчинене військовослужбовцем під час збройного конфлікту не міжнародного характеру відносно цивільного населення (ст. 433 КК), є менш небезпечним злочином, ніж таке ж саме насильство відносно цивільного населення під час збройного конфлікту міжнародного характеру (ст. 438 КК), що навряд чи вірно. По-третє, злочин, що передбачений ст. 434 КК, передбачає кримінальну відповідальність за насильство над військовополоненими. Відповідно до міжнародно-правових документів, зокрема III Женевської конвенції, військовополоненою може бути особа (комбатант), що потрапила під владу супротивної сторони під час війни, тобто збройного конфлікту міжнародного характеру. Під час збройного конфлікту не міжнародного характеру питання відповідальності за насильство на особами, що потрапили під владу супротивної сторони (які не вважаються саме військовополоненими) регулюються іншими документами, зокрема Додатковим протоколом II. Отже, за змістом ст. 434 КК виходить, що погане поводження з військовополоненими передбачає і обстановку цього злочину – міжнародний збройний конфлікт, тому кваліфікація насильства над військовополоненими та цивільним населенням за обстановкою вчинення злочину – збройний конфлікт, також вбачається дискусійною.

Таким чином, слід констатувати, що така законодавча конструкція створює значні проблеми з кваліфікацією цих злочинних дій. Вбачається, що бажання законодавця встановити кримінальну відповідальність за насильство над військовополоненими та цивільним населенням одночасно у трьох статтях КК (ст.ст. 433, 434, 438 КК) невиправдане і створює суттєві складнощі при дотриманні Україною взятих на себе зобов'язань відповідно до Женевських конвенції 1949 року про захист жертв війни та інших міжнародних договорів, тому, на нашу думку, слід виключити з Кримінального кодексу України статті 433 та 434, що дозволить кваліфікувати такі дії виключно за ст. 438 КК України, як жорстоке поводження із військовополоненими або цивільним населенням.

На цей же час, доки існують протиріччя між статями 433, 434, 438 КК необхідно у науково-практичних коментарях дати таке роз'яснення, згідно з яким застосування цих норм може бути певним чином наближено до міжнародних стандартів. Вважаємо, що це роз'яснення повинно бути таким, що відмежування цих статей здійснюється за двома обов'язковими ознаками: 1) за суб'єктом злочину і 2) за характером збройного конфлікту (міжнародний чи не міжнародний). За статями 433 та 434 КК злочини кваліфікуються в тих випадках, коли вони вчинені спеціальним суб'єктом (військовослужбовцем) та в умовах збройного конфлікту не міжнародного характеру. В усіх інших випадках ці злочини повинні кваліфікуватися за статтею 438 КК України.

Рекомендована до опублікування
на засіданні Лабораторії проблем протидії тероризму,
злочинам проти миру та безпеки людства
(протокол № 2 від 05 березня 2007 р.)
Рецензент – доктор юрид. наук, професор **В. П. Ємельянов**

УДК 343.97

Т.Є. Дунаєва, аспірант
Інститут вивчення проблем
злочинності АПрН України,
м. Харків

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ, ЩО ВЧИНИВ СЛУЖБОВУ НЕДБАЛІСТЬ

Проблема особи злочинця – одна із центральних проблем кримінології. Дослідження, які були проведені вітчизняними і зарубіжними кримінологами, дозволили отримати достатнє уявлення про основні риси осіб, що вчиняють злочини, в цілому, а також окремих категорій злочинців.[1] Разом з тим багато питань з цієї проблематики є недостатньо розробленими в кримінології і потребують свого подальшого дослідження.

Зокрема, одним із таких питань є всебічна характеристика і специфіка особистісних властивостей і якостей осіб, які вчинили службову недбалість. Важливість вивчення цієї категорії злочинців пояснюється суттєвим впливом на службову недбалість комплексу факторів соціально-економічного, організаційно-управлінського, політико-ідеологічного, психологічного характеру, а також тим, що службова недбалість відноситься до числа злочинів при вчиненні яких особистісні інтелектуально-вольові, емоційні і професійні властивості і якості грають визначальну роль в генезисі злочинної поведінки. А без знання цих особливостей досить складно зрозуміти причини службової недбалості і розробити ефективні заходи щодо попередження цього виду злочину.

Враховуючи, що вивчення цієї категорії злочинців – проблема досить складна і багатопланова, в рамках цієї статті ми зосередимося на аналізі соціально-демографічних, морально-психологічних і кримінально-правових ознак осіб, які вчинили службову недбалість, за даними проведеного нами вивчення 300 кримінальних справ відносно 300 осіб засуджених в усіх областях України за період 1998–2006 років.

Соціально-демографічна характеристика. Значення цих ознак полягає в тому, що вони дають змогу отримати уявлення про найбільш типові соціально-правові характеристики осіб з тим, щоб на їх основі здійснювати загальне та індивідуальне попередження злочинів. Результати проведеного дослідження свідчать, що найбільш суттєве значення для виявлення специфіки цих осіб мають такі ознаки: стать, вік, освіта, професія, сімейний стан, посада.

[1] Див.: Личность преступника. – М., 1975; Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н. Генетика поведения: о причинах выявляемых поступков и путях их предупреждения. М., 1982, Даньшин И.Н. К вопросу о личности преступника // Проблемы законности. – 1980. – Вып.6; Зелинский А.Ф.Криминальная психология. – К., 1999; Антонян Ю.М., Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. Личность преступника. – СПб.: Издательство "Юридический центр Пресс", 2004; та інші.

Особи, які вчинили службову недбалість мали такий освітній рівень: базова загальна середня освіта – 4% , повна загальна середня освіта – 7% , професійно-технічна освіта – 31% , базова вища освіта – 4% , вища освіта –54% . Але такий високий освітній рівень часто поєднувався з відсутністю значного досвіду роботи. Більшість засуджених службових осіб мали невеликий досвід роботи на тій ділянці управлінської діяльності, де вони вчинили злочин: стаж до 3 років мали 67% засуджених, від 3 до 5 років – 13% , від 5 до 10 років – 12% , більше 10 років – 8% .

Та обставина, що недостатній життєвий досвід і стаж роботи в якійсь мірі сприяють службовій недбалості, підкреслює важливість посилення уваги з боку керівництва організацій та підприємств щодо організації повсякденної допомоги їм та контролю за їх діяльністю, а також навчання працівників професійній майстерності на різноманітних курсах, семінарах з обміну досвідом і т. ін.

Як свідчать дані проведеного дослідження, серед притягнутих до кримінальної відповідальності найбільш чисельну групу складають особи віком від 30 до 50 років – 59% , від 50 – 65 років – 25% , 25 – 30 років – 11% , від 18 до 25 років – 5 % . Серед них 66% чоловіків та 34% жінок. Причому з підвищенням віку збільшувалось число засуджених керівників. Найбільша їх кількість відмічається у віковій групі 30 – 50 років.

За займаною посадою, в залежності від характеру виконуваних організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків, засуджені за службову недбалість розподілилися в наступному порядку: керівники різних ланок управління – 58% , матеріально-відповідальні особи – 13% , рахунково-бухгалтерські працівники – 22% і "функціональні працівники" (під якими розуміємо фахівців з вищою освітою – інженерно-технічні працівники, лікарі, вчителі і т. ін., які не займають керівних посад[2]) – 7% .

[2] Светлов А.Я. Теоретические проблемы уголовной ответственности за должностные преступления. – К. – 1980. – С.201.

Серед засуджених за службову недбалість значну кількість складають особи, які мають сім'ю (69,9%), неодружених – 16,1%, розлучених – 7,5%. Вивчення дозволило прийти висновку, що наявність міцних сімейних зв'язків здійснює попереджувальний вплив, а сварки, конфлікти, пияцтво негативно відбуваються на працездатності службових осіб, викликають у них нервозність, порушення пам'яті, що сприяє службовій недбалості.

Морально-психологічна характеристика. Згідно ст.19 Конституції України органи державної влади та місцевого самоврядування, їх службові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачено Конституцією та законами України. Ці положення Конституції потребують від службових осіб здійснювати свої повноваження виключно на високому професійному і морально-етичному рівні.

Вивчення матеріалів кримінальних справ свідчить про існування специфічного відношення у службових осіб, які вчинили службову недбалість, до виконання своїх трудових обов'язків. Так, хоча більшість засуджених були ознайомлені з посадовими обов'язками, однак знали їх зміст поверхово або взагалі не знали. В окремих випадках у них була неправильна уява про посадові функції.

Праця службової особи за своєю суттю – управлінська, її важко виміряти та оцінити за очевидними для всіх без винятку мірками. В результаті можливо зміщення акцентів в розумінні соціальної значимості своєї праці до її грошової оцінки. Деякими людьми по цій причині оплата праці сприймається як плата не за кількість і якість праці, а за те, що вони займають певну посаду[3]. Зв'язок цього фактора з недбалістю може проявлятися двояко. У одних осіб це призводить до виникнення почуття "захищеності" свого положення від можливих претензій за недбале виконання обов'язків. У інших може виникнути байдужість та пов'язана з цим безвідповідальність до виконання своїх обов'язків, що безумовно створює сприятливий грунт для їх недбалого виконання. У цьому зв'язку, важливе значення в регулюванні праці набуває її стимулювання, яке потребує свого подальшого удосконалення. При вивченні відношення до праці важливо враховувати такий показник, як ступінь задоволеності працівника своєю працею. Вивчення показує, що значному числу осіб, які засуджені за службову недбалість і які займали посади начальників цехів та їх заступників, начальників бюро та майстрів, робота не приносила повного задоволення. Конкретними причинами тут були: неможливість застосування на практиці знань, отриманих у вузі; прийняття на себе обов'язків, до яких особа не була підготовлена; призначення на певну посаду осіб, які уявляли себе в іншій соціальній ролі та ін. Таким чином, неправильне застосування матеріальних і моральних стимулів, незадоволеність працею впливають на якість виконуваних обов'язків та можуть в окремих випадках привести до шкідливих наслідків.

[3] Аитов Н.А. Работники хорошие и плохие. – М. – 1983. – С.108.

В діалектичному зв'язку з потребами знаходяться інтереси, які є "безпосередніми джерелами дій людей, які спрямовані на задоволення потреб"[4]. Характеристика інтересів службової особи в певній мірі може бути розглянута на базі показників про її трудовий стаж.

Як показує дослідження, з підвищенням стажу роботи на підприємстві (5 та більше років) службові особи, в окремих випадках не розширяють свої професійні знання, не підвищують кваліфікацію, в результаті чого допускають помилки в роботі. Таким чином, з підвищенням стажу роботи за відсутності ефективної системи стимулювання та виховної роботи ймовірність настання службової недбалості для певної частини осіб може бути підвищеною. Ці фактори необхідно враховувати кадровим органам та керівникам підрозділів при проведенні індивідуальної роботи з даною категорією осіб.

Ціннісні орієнтації дають "уяву про глибинну внутрішню структуру особистості"[5]. Вони є не що інше, як відображення людиною відношення – позиції до навколишнього світу[6]. Дослідження показує, що ціннісні орієнтації у осіб, які вчинили службову недбалість, були зосереджені в основному на забезпеченні собі "спокійного життя". На цьому вони концентрували свою головну увагу і при виконанні своїх службових обов'язків. Всі навколишні явища оцінювались ними лише з таких позицій. Заради цього особи свідомо йшли на порушення правових і моральних норм, наївно думаючи, що їх дії або бездіяльність не носять злочинного характеру. Дослідження показують, що для злочинців характерна більша кількість знехтуваних ними

[4] Джекебаев У. Криминологическое изучение личности преступника и преступного поведения. – Алма-Ата, 1974. – С.161.

[5] Долгова А.И. Изучение личности преступника. – Сов. государство и право, 1978. – № 6. – С. 80 – 81.

[6] Социальная психология. – М., 1975. – С.94.

норм, ніж для законослухняних громадян[7]. Це обумовлено тим, що в процесі соціалізації була невірно сформована ціннісно-нормативна система особистості. Відмічена закономірність отримала повне підтвердження при вивченні морально-психологічних особливостей осіб, які вчинили службову недбалість.

Отримані результати дослідження дозволили прийти висновку, що окремі керівники, засуджені за службову недбалість, не володіли необхідним економічним мисленням, здібностями, досвідом, не бажали мислити масштабно, не вміли зосередити свою увагу на головних питаннях та розподілити обсяг роботи, розрізнялись слабкою психічною витримкою. Для осіб, які вчинили службову недбалість характерний цілий комплекс негативних властивостей і якостей, що сприяють в різному ступіні вчиненню даного злочину. Серед них найбільш розповсюдженими є: недостатнє вольове зусилля особи, пов'язане з виконанням службових обов'язків, небажання працювати в повну силу; зневажливе відношення до діючих в даній сфері економіки норм закону; нереалістичне уявлення особи про своє "Я"; емоційна нестійкість; недисциплінованість; легковажність; низький культурний рівень та інші ознаки.

Слід відмітити, що розглянуті групи ознак тісно взаємопов'язані та взаємообумовлені, вони забезпечують цілісну характеристику лише в їх сукупності, можуть розглядатися в якості інформаційної моделі особистості злочинця – службової особи, яка вчинила службову недбалість і повинна враховуватися при вивченні причин цього виду злочину, організації та проведенні попереджувальної роботи на різних рівнях. Думається, що маючи дані про особистісні характеристики цього типу злочинця, суб'єкти попереджувальної діяльності будуть мати можливість своєчасно визначати осіб, злочинна поведінка яких найбільш ймовірна у відповідній ситуації, і розробляти найбільш ефективні та диференційовані заходи в боротьбі зі службовою недбалістю.

Кримінально-правова характеристика. Об'єктивні та суб'єктивні ознаки службової недбалості чітко визначені в законі. Їх встановлення має важливе значення для вірної кваліфікації злочину[8]. Ознаки кримінально-правового характеру "мають не

[7] Ратинов А.Р. Личность преступника и проблема ценности //Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 29. – М.: Юрид.лит., 1978. – С.101-113.

[8] Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений. – М., 1984. – С.60–117.

лише вузьке юридичне, але й кримінологічне значення, в якому вони набувають більш глибоке соціальне значення"[9]. Розгляд ознак, як безпосередньо передбачених законом, так і тих, що враховуються судом при призначенні покарання (займана посада, тривалість діяння, співвідношення невиконання та неналежного виконання службових обов'язків та ін.), мають істотне значення для індивідуалізації покарання винних та вибору заходів попередження аналогічних злочинів.

Аналіз вивчених кримінальних справ про службову недбалість показав, що осіб засуджено за злочини у сфері службової діяльності за ч. 1 ст. 367 КК – 22 %; за ч. 2 ст. 367 КК – 78 %; у сукупності з іншими видами злочинів (ч.3 ст. 212 КК, ч. 2 ст. 366 КК, ч. 2 ст. 365 КК, ч.2 ст.172 КК (1960 р.) та ін.) – 33 % засуджених осіб.

При характеристиці службового положення злочинців хотілося б зосередити увагу на залежність негативних наслідків від обсягу повноважень винних в службовій недбалості осіб, що повинно враховуватися при організації профілактичної роботи, що здійснюється різними суб'єктами профілактики. Зараз ця залежність аналізується недостатньо. Вивчення кримінальних справ про службову недбалість показує, зокрема, що суди при вивченні причин та умов вчинення злочину практично не враховують факту заняття особою відповідального службового положення. На нашу думку, суди при винесенні окремої ухвали повинні враховувати заняття винним відповідального положення, наслідки службової недбалості і спрямовувати такі окремі ухвали до вищих і керівних органів.

Вивчення кримінальних справ показало, що службова недбалість вчинюється, в основному, тривалий час. Так, із загальної кількості осіб, засуджених за службову недбалість, 30% вчинювали злочинно-недбалі діяння упродовж не більше місяця, 14% – від 1 до 6 місяців, 10% – від 6 місяців до 1 року, 34% – від 1 року до 2 років, 7% – від 2 років до 5 років, 5% – більше 5 років. Тривалість та систематичність діянь свідчить про наявність у таких осіб стереотипу поведінки, свого роду звички не виконувати вимоги посадових інструкцій і недооцінку реальної небезпеки службової недбалості. В цьому проявляється також безвідповідальне відношення службових осіб до виконання службових обов'язків, глибина та стійкість професійної деформації, яка знаходиться у причинному зв'язку з настанням шкідливих наслідків. Серед осіб, які тривалий

[9] Миненок М.Г. Личность расхитителя. – Калининград. – 1980. – С.27.

час допускали службову недбалість, слід особливо виділити керівників підприємств та підрозділів, завідуючих складами, що також свідчить про слабкий контроль за їх діяльністю з боку адміністрації підприємств, установ, організацій.

При призначенні покарання винних у 77% кримінальних справ були враховані обтяжуючі обставини. У 33% кримінальних справ такі обставини не виявлялися і не враховувалися. Серед обтяжуючих обставин найбільшу питому вагу склали: корисливий мотив за Кримінальним кодексом 1960 року – 30%, вчинення злочину особою, раніше судимою – 5%, спричинення злочином тяжких наслідків – 10%. Серед пом'якшуючих обставин судом при призначенні покарання враховувались: злочин вчинив вперше – 84% випадків, позитивні характеристики з місця роботи – 76%, визнання вини – 23%, щире розкаяння – 43%, добровільно відшкодування збитків – 33%, сприяння розкриттю злочину – 2%, стан здоров'я – 18%, наявність утриманця – 50%, відсутність тяжких наслідків – 20%, вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих сімейних обставин – 3%.

Так, за досліджуваними матеріалами кримінальних справ були призначені такі покарання у виді: виправних робіт – 20%, позбавлення волі – 48%, відстрочка виконання покарання – 8%, умовного застосування покарання –14%, звільнення з випробуванням – 2%, звільнення від покарання – 8%. Додаткове покарання у виді конфіскації майна – 1%, позбавлення права займати організаційно-розпорядчі посади – 57%, позбавлення права займати організаційно-розпорядчі посади з конфіскацією особистого майна – 5%, штрафу – 37%. Умовне покарання строком від 1 до 3 років – 14% засуджених, відстрочка виконання покарання від 1 до 2 років – 8%, звільнення з випробуванням – 2%, позбавлення волі до 3 років – 32%, позбавлення волі до 5 років – 16%, інше – 28%.

Тяжкі наслідки від цього злочину полягали у виді не стягнення до бюджету податків та обов'язкових платежів, неправильному нарахуванні заробітної платні та порядку оформлення субсидій для отримання пільги при оплаті за житлово-комунальні послуги, придбанні акцій, які призначені для безпосереднього розповсюдження між працівниками підприємства, виданні довідки про склад сім'ї та розмір земельної ділянки з неправильними відомостями – в результаті чого були надміру розраховані і перераховані субсидії для відшкодування витрат на сплату придбання

скрапленого газу, твердого та пічного палива, реалізації в рахунок дебіторської заборгованості по зарплаті майна підприємства, несплата податку на додану вартість (ПДВ).

Як показало дослідження істотна шкода виражалася у матеріальних та нематеріальних збитках у такому процентному співвідношенні: громадянам – 9%, державі –68%, громадським інтересам – 18%, окремим юридичним особам – 5%.

Важливе значення в плані своєчасного виявлення злочинних діянь та їх попередження має облік співвідношення невиконання та неналежного виконання службовою особою службових обов'язків. У першому випадку це – "невиконання службовою особою передбачених як безумовних для виконання нею по службі"[10], у другому – "службова особа виконує свої обов'язки неналежно, діє не до кінця, не вчиняє всіх очікуваних від неї"[11] обов'язків. За даними дослідження, службова недбалість у формі неналежного виконання обов'язків склала 65% від загального числа випадків; у формі невиконання обов'язків – 25 %, а службова недбалість одночасно і в тій і в іншій формі (змішана) – 10% випадків. Таким чином, на практиці відмічається збільшення числа випадків неналежного виконання обов'язків, тоді як раніше вважалося домінуючим пряме невиконання обов'язків[12]. Різниця між ними істотна. Невиконання службовою особою своїх службових обов'язків характеризується більш глибокою деформацією ціннісних орієнтацій особистості та виявляється правоохоронними та контрольно-ревізійними органами значно частіше, бо знаходиться на виду та легко сприймається тими, хто перевіряє. Неналежне виконання службових обов'язків скрито від навколишніх. Особа діє, але як би не "в повну силу", вона здійснює покладену на нього роботу не в повному обсязі і не так, як того вимагає закон. Своєю "уявною" діяльністю вона може вводити в обман вищестоящих керівників та працівників контрольно-ревізійного апарату, породжувати у них впевненість в належному забезпеченні відповідної ділянки роботи і тому не викликати занепокоєння при фактичному послабленні контролю за діяльністю названої категорії осіб. Така діяльність по вказаним вище причинам може тривати упродовж значного періоду та причиняти істотну шкоду державі.

---

[10] Кримінальний кодекс України: наук-практ. коментар/За ред.М.І.Мельника, М.І.Хавронюка. – Вид. третє, перероб. та доповн. – К.: Атіка, 2003. – С. 852.
[11] Там само.
[12] Світлов А.Я. Вказ. праця. – С.375.

Тому зусилля слід зосередити і на встановленні ознак, що свідчать про неналежне виконання службовими особами своїх службових обов'язків, що в порівнянні з невиконанням службових обов'язків представляє собою не меншу небезпеку та пов'язано з більшою складністю у виявленні таких діянь та в проведенні відповідної попереджувальної роботи.

Попередження службової недбалості має свою специфіку. Це викликано, перш за все, тим, що причини та умови, що сприяють її вчиненню, відрізняються від причин та умов, що викликають та полегшують вчинення умисних злочинів. Відповідь на головне питання, про причини та умови вчинення злочину, потрібно шукати в особистісних та ділових якостях службових осіб до моменту вчинення злочину, в умовах їх роботи. Тому попередження службової недбалості повинно йти шляхом усунення недоліків в службовій підготовці працівників, підвищення їх професійного та культурного рівня, виховання в них сумлінності та високої свідомості при виконанні службових обов'язків, непримиримості до недоліків в організації праці.

Вивчення внесених подань слідчих та внесених окремих ухвал судів показало, що профілактична робота органів досудового слідства та суду залишає бажати кращого. Подання про прийняття заходів з усунення причин та умов, що сприяли вчиненню злочину та окремі ухвали судів винесені лише за 5% кримінальних справ. Як правило, ці подання та окремі ухвали вносилися за одними й тими ж справами, дублюючи один одного. Причому у більшості з них містилася лише констатація допущених порушень без конкретних пропозицій по їх усуненню. Безумовно, практична цінність таких подань невелика.

Таким чином, результати дослідження дають всі підстави для висновку, що лише глибоке вивчення обставин, що сприяють вчиненню службової недбалості і даних про особу злочинця та виконання своїх професійних обов'язків дозволить вірно визначити зміст тих заходів, які необхідно застосувати для попередження такого виду злочинів.

Рекомендовано до опублікування
на засіданні сектору вивчення причин
злочинності ІВПЗ АПрН України
(протокол № 2 від 07.03.2007 р.)
Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***О.Г. Кальман***

НАШІ ВІТАННЯ

З ювілеєм!

Юридична спільнота вітає з ювілеєм відомого вченого-криміналіста, доктора юридичних наук, професора, академіка Академії правових наук України, заслуженого діяча науки України, заслуженого професора Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого Віолетту Омелянівну Коновалову.

В.О. Коновалова народилася 30 березня 1927 р. в с. Черкаські Тишки Липецького району (нині Харківський) Харківської області в родині службовців.

У 1945-1949 рр. навчалася у Харківському юридичному інституті. Після його успішного закінчення працювала до 1950 р. слідчим прокуратури м. Ворошиловська Ворошиловградської області (нині – Алчевськ Луганської області).

З 1950 р. В.О. Коновалова навчається в аспірантурі, а потім працює в Харківському юридичному інституті (нині Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого). У цьому навчальному закладі вона пройшла шлях від асистента до професора кафедри криміналістики. З 1981-1996 рр. – завідувачка кафедри криміналістики.

У 1953 р. В.О. Коновалова захистила дисертацію, на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему "Тактика допиту свідків у радянських органах розслідування" У 1959 р. їй було присвоєно вчене звання доцента.

У 1966 р. В.О. Коновалова захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему "Теоретичні проблеми слідчої тактики (пізнавальна функція логіки та психології)", а у 1969 р. їй було присвоєно вчене звання професора.

Талановитість та працездатність В.О. Коновалової віддзеркалені у різних напрямках її наукової діяльності. Це й проблеми тактики й психології розслідування злочинів, розробки криміналістичних методик, методології криміналістики та судової експертології тощо. В.О. Коновалова є автором понад 200 друкованих праць, у тому числі 14 монографій, 7 підручників. Найбільш значними науковими працями є: "Проблемы логики и психологии в следственной тактике" (1970), "Организационные и психологические основы деятельности следователя" (1973), "Психология в расследовании преступлений" (1978), "Следственная тактика: принципы и функции" (1983), "Расследование хищений государственного и общественного имущества" (1987), "Допрос: тактика и психология" (1999, 2006), "Версия: концепция и функции в судопроизводстве" (2000), "Убийство: искусство расследования" (2001, 2006) та ін.

В.О. Коновалова є співавтором семи видань підручника "Криміналістика", науково-практичного видання "Настільна книга слідчого"(2003), автором та співавтором низки навчальних посібників.

У 1981 р. В.О. Коноваловій присвоєно почесне звання Заслужений діяч науки України, а у 2000 р. присвоєне почесне звання Заслужений професор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. У 1993 р. її обрано дійсним членом (академіком) Академії правових наук України.

Наполеглива наукова праця В.О. Коновалової відзначена різними нагородами – орденом княгині Ольги 3 ступеня, медаллю "За доблесну працю", Почесною грамотою Міністерства юстиції України, іменним годинником "Від Генерального прокурора України" та ін. Вона є лауреатом премії імені Ярослава Мудрого в галузі підготовки наукових кадрів (2001 р.) та за видатні досягнення у науково-дослідницькій діяльності з проблем правознавства (2003, 2006 рр.). Розпорядженням Президента України присуджувалась державна стипендія як видатному діячеві науки (з 2001-2004 рр.).

На протязі десяти років В.О. Коновалова була членом Президії Академії правових наук України. Вона є заступником голови Координаційного бюро з проблем криміналістики, судової експертизи та юридичної психології Академії правових наук України. Входить до складу редакційної колегії "Вісника Академії правових наук України", збірників "Проблеми законності", "Криміналістика і судова експертиза", "Теорія і практика судової експертизи і криміналістики" та ін.

В.О. Коновалова – талановитий педагог, який зробив значний внесок у підготовку висококваліфікованих юристів. Вона плідно займається й підготовкою науково-педагогічних кадрів. Під її безпосереднім керівництвом і за науковою консультацією захищено 3 докторських та 19 кандидатських дисертацій.

В.О. Коновалова користується повагою і заслуженим авторитетом серед юридичної громадськості України. Їй притаманні людяні якості – доброзичливість, інтелігентність, порядність. Вона здобула щиру шану від студентів, практичних працівників правоохоронних органів, колег.

Редакційна колегія збірника наукових праць "Питання боротьби зі злочинністю" вітає Віолетту Омелянівну Коновалову із славетним ювілеєм і бажає їй міцного здоров'я, благополуччя, творчої наснаги та подальших успіхів у роботі.

З ювілеєм!

4 лютого 2007 року виповнюється 70 років від дня народження та 50 років науково-дослідної і педагогічної діяльності відомого українського вченого-правознавця, дослідника і викладача Зеленецького Володимира Серафимовича – доктора юридичних наук, професора кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого, члена-кореспондента Академії правових наук України, заступника директора з наукової роботи Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, Заслуженого діяча науки і техніки, старшого радника юстиції, Почесного працівника прокуратури, лауреата Премії імені Ярослава Мудрого, голови Координаційного бюро з кримінального процесу АПрН України члена редакційних колегій збірника наукових праць Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України "Питання боротьби зі злочинністю", журналу "Весы Фемиды", та "Кримінальне право України".

В.С. Зеленецький народився у смт Розівка Люксембурзького району (Дніпропетровська область) в сім'ї службовців. Майже після закінчення у 1964 р. Харківського юридичного інституту (нині – Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого) його професійне життя пов'язане з рідним вищим навчальним закладом, де він пройшов шлях від аспіранта до професора кафедри кримінального процесу. У 1969 р. блискуче захистив кандидатську дисертацію "Подання слідчого про вжиття заходів до усунення причин та умов, що сприяли вчиненню злочину", а у 1972 р. йому присуджено звання доцента. Протягом 1973-1975 рр. займав посаду декана вечірнього факультету. 1989 рік у житті В.С. Зеленецького ознаменувався захистом докторської дисертації на тему "Концептуальні засади загальної теорії боротьби зі злочинністю". Цією фундаментальною роботою в Україні було закладено новий науковий напрямок, який став підґрунтям у визначенні наукових поглядів та позицій цілої плеяди вітчизняних та зарубіжних вчених.

Одним із поштовхів інтенсивних наукових пошуків Володимира Серафимовича на початку наукового життя стала його робота в органах прокуратури. В 1960 р. по 1966 р. він працював в.о. слідчого, слідчим прокуратури м. Ялти, а потім помічником прокурора м. Ялти. Отриманий в органах прокуратури досвід став у нагоді і під час роботи в філії Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів Генеральної Прокуратури СРСР (м. Харків), а потім Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів Генеральної Прокуратури України (м. Харків), де В.С. Зеленецький обіймав посади доцента, завідуючого кафедрою нагляду за слідством і дізнанням та професора кафедри нагляду за додержанням законів органами, які ведуть боротьбу зі злочинністю, старшого прокурора відділу вказаного Інституту.

Багато сил В.С. Зеленецький доклав у справу становлення та розвитку Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України, незмінним заступником директора з наукової роботи якого він є вже 10 років.

Перу В.С. Зеленецького як автору або співавтору належать відомі монографії, науково-практичні посібники у галузі кримінального процесу, прокурорського нагляду, загальної теорії боротьби зі злочинністю, кримінології, кримінального права тощо. Це – "Возбуждение государственного обвинения в советском уголовном процессе" (1979), "Отказ прокурора от государственного обвинения" (1979), "Методологические основы борьбы с преступностью" (1989), "Общая теория борьбы с преступностью. Т. 1. Концептуальные основы" (1994), „Возбуждение уголовного дела (1998), "Обеспечение безопасности субъектов уголовного процесса" (2000, співав.), „Уголовно-правовые проблемы возбуждения уголовного дела" (2001), "Технология восстановления (реконструкции) утраченных уголовных дел" (2002, співав.), "Ведомственный контроль и прокурорский надзор за законностью оперативно-розыскной деятельности" (2003, співав.), „Прокурорский надзор за исполнением органами дознания и досудебного следствия законов при приеме, регистрации, проверке и разрешении заявлений и сообщений о преступлениях" (2004), "Проблеми затримання та взяття під варту на досудовому провадженні по кримінальній справі" (2005, співав.), "Теория и практика обоснования решений в уголовном процессе Украины" (2006, співав.) та ін., 2 підручника, 15 навчальних посібників (в тому числі у 2006 р.), "Ювенальна юстиція в Україні", "Комп'ютерна

етика", "Концептуальні основи визначення категоріально-понятійного апарату у сфері боротьби з тероризмом" (співав.) та ін. Всього науковий доробок В.С. Зеленецького на теперішній час складає близько 300 наукових праць. Свідченням визнання його великої наукової діяльності є присудження йому Почесного звання "Заслужений діяч науки і техніки" (1999) та звання лауреата Премії імені Ярослава Мудрого (2001 і 2003 рр.).

За часи своєї науково-педагогічної діяльності В.С. Зеленецький підготував 7 кандидатів і одного доктора юридичних наук, які зараз успішно працюють на науковій на практичній ниві.

Наукову та адміністративну роботу Володимир Серафимович поєднує з інтенсивною громадською діяльністю. Він є членом робочих груп Верховної Ради України і Кабінету Міністрів України з розробки проекту нового Кримінально-процесуального кодексу України; консультантом Верховної Ради України з правової політики; членом Науково-методичної ради при Генеральній прокуратурі України та членом Комітету з присудження Премії імені Ярослава Мудрого. Крім того, В.С. Зеленецький входить до складу двох спеціалізованих рад із захисту докторських і кандидатських дисертацій, редакційних колегій збірника наукових праць Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України – "Питання боротьби зі злочинністю", журналу "Весы Фемиды", "Кримінальне право України" та ін., є академіком міжнародної академії наук екології та безпеки життєдіяльності суспільства (МАНЕБ) (2001, РФ).

В.С. Зеленецький приймав активну участь в розробці Законів України: "Про прокуратуру України", "Про судоустрій України", "Про боротьбу з тероризмом", "Про порядок прийняття, реєстрації, перевірки та вирішення заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини" та ін.

Високий професіоналізм, принциповість, порядність та чуйність характеризують В.С. Зеленецького як фахівця, науковця та талановиту творчу людину, яка користується заслуженою шаною серед його численних колег, учнів, друзів.

Колектив Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України та редакційна колегія збірнику "Питання боротьби зі злочинністю" щиро вітають Володимира Серафимовича Зеленецького зі славетним ювілеєм і бажають йому міцного здоров'я, подальших творчих успіхів, благополуччя та всіляких гараздів на перехресних стежках його долі.

ЗМІСТ

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Голіна В.В., Смельянов В.П., Лукашевич С.Ю., Колодяжний М.Г., Самойлова О.М. Кримінологічна характеристика та детермінація насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи, що вчинюються неповнолітніми 3

Кальман О.Г., Дарнопих Г.Ю., Лисодєд О.В., Христич І.О., Авілова О.М. Теоретичні та прикладні проблеми законодавчого, матеріально-технічного, фінансового, організаційно-кадрового, інформаційно-аналітичного та іншого ресурсного забезпечення діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності .. 39

Степанюк А.Х., Яковець І.С., Четверикова О.С. Виконання покарання як стадія кримінальної відповідальності ... 73

Шепітько В.Ю., Сіроджа І.Б., Авдєєва Г.К., Іванов В.Г., Ломоносов Ю.В., Борисенко І.В., Іванова Ю.С., Керик Л.І., Затенацький Д.В. Техніко-криміналістичне забезпечення діяльності правоохоронних органів: тенденції та перспективи 79

Журавель В.А., Великанов С.В., Кисельова С.С. Криміналістичні засоби протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом 98

Лемешко О.М. До проблеми підвищення якості кримінального законодавства в частині регламентації можливих станів потерпілої особи (на прикладі ураженого і безпорадного станів та матеріальної чи іншої залежності) 110

Пащенко О.О. До питання про спеціальну (професійну) осудність в кримінальному праві.....119

Батиргареєва В.С. Рецидивні злочинці у ракурсі проблеми визначення феномену особи злочинця.....126

Яковець І.С. Проблема визначення поняття «ефективність діяльності державної кримінально-виконавчої служби України» 146

Сердюк О.В. Інтеграція кількісних та якісних методів в соціально-правових дослідженнях злочинності 152

Зеленецкий В.С. Реставрационные меры защиты уголовных дел ...160

Карабут Л.В. Щодо визначення поняття принципу публічності у кримінальному процесі 178

Авдєєва Г.К. Характеристика контрафактної аудіовізуальної продукції 190

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПІРАНТА І ЗДОБУВАЧА

Герасименко В.П. Заміна покарання в стадії його призначення 204

Миронова В.О. Кримінальна відповідальність за вчинення насильства над військовополоненими та цивільним населенням (проблеми кваліфікації) 212

Дунаєва Т.Є. Кримінологічна характеристика особи злочинця, що вчинив службову недбалість 220

НАШІ ВІТАННЯ

Віолетта Омелянівна Коновалова 229

Володимир Серафимович Зеленецький 232

Питання боротьби зі злочинністю

Збірник наукових праць

Випуск № 13

Відповідальний за випуск: *Четверикова О.С.*

Коректор: *Чернишенко К.В.*

Комп'ютерна верстка: *Кузьменко О.Г.*

Підписано до друку 07.05.2007. Формат 60х84.
Гарнітура шкільна. Друк різо. Папір офс.
Умовно-друк. арк. 14,3. Обл.-видавн. арк. 15,7.
Зак. № 41.
Наклад 500 прим.
Ціна договірна.

Видавництво "Кроссроуд"
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 1882 від 27.07.2004 р.